

અ નુ ઠ મ

લિયો તોહમતોય
[પ. ૧-૮૬]

સોફિયા તોહસતોયા
[પ ૮૭-૧૧૩]

એન્ટન ચેખોવ
[પ. ૧૧૪-૧૪૬]

બ્લાદિમિર કોરોલેન્કોના સમય
[પ ૧૪૭-૧૮૪]

બ્લાદિમિર કોરોલેન્કો
[પ ૧૮૫-૨૨૯]

મિખાઇલ કોત્સુબિન્સ્કી
[પ ૨૩૦-૨૪૨]

નિકોલાઇ ગારિન મિખાઇલોવ્સ્કી
[પ ૨૪૩-૨૭૦]

મિખાઇલ પ્રિશ્વિન
[પ ૨૭૧-૨૮૦]

સાહિત્યિક પ્રતિમાઓ

લિયો તોલ્સ્ટોય

‘આ પુસ્તક એટલે હું’ ઓર્થોડોક્સમાં હતો તે દરમિયાન મેં તુલક
ફટક, અદેતુક ટપકાવેલી નોંધોનું પુસ્તક. લિયો તોલ્સ્ટોય તે વખતે
બાસ્ક્રામાં રહેતા—પહેલાં જલાર માંદગીમાં, ને માંદગીમાંથી બેઠકા બાદ
તફરસ્તી પાછી મેળવતા. હાથમાં આબ્યા તે કાગળિયાં ને ચબરખીઓ
પર બેકાળજીથી ટપકાવેલી આ નોંધો—મેં ક્યાંક શુભાવી દીધી છે એમ
માનેહું, પણ તેમાંની કેટલીક હમણાં હાથ ચઢી આવી. એ ઉપરાંત મેં
આમાં તોલ્સ્ટોય પરનો મારો એક અધૂરો પત્ર પણ ઉમેરી દીધેલ છે,
જે યાસ્નાયા પોલ્યાનાયી તેમણે “મહાભિનિષ્ક્રમણ” ક્યાંના ને ત્યારબાદ
એમના મૃત્યુના સમાચાર મળતાં લખાયેલો છે. એ પત્રને જેવા ને
તેવા સ્વરૂપે, એક રાખડનો ચ ફેરફાર ક્યાં વિના, અહીં છતારેલ છે. એ
પત્ર અધૂરો જ છે, જેને હું પૂરો કરી શકુ એમ નથી...’

*

*

*

૧

એ વાત તો ચોકખી જ છે કે, એના મનની સાંતિને વારંવાર
ભાંગી નાખનાર વસ્તુઓમાં બીજી બધી વસ્તુ કરતાં ભગવાન વિષેનો
ખ્યાલ મુખ્ય છે. કાકવાર તો એ ખ્યાલ કેવળ ખ્યાલ રહેતો નથી, પણ
એના મન ઉપર સવાર થઈ બેઠેલી કેઈ વસ્તુના તંગ વિરોધનું સ્વરૂપ
પકડી લે છે. પોનાનું મન ધરાય ત્યાંસુધી એને વિષે વાત કરવાનું

એનાથી બનતું નથી...પરંતુ એ વિશેના વિચાર એના મનમાં સતત ચાલ્યા કરતા હોય છે. અને નથી લાગતું કે, આ વસ્તુ એના વાઈકચની નિશાની છે, યા તો મૃત્યુના આગમન વિશેની એની ઝાંખીતે કારણે છે. મોટે ભાગે તો એ એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ માનવીય ગૌરવમાંથી પ્રગટેલી છે કદાચ, કંઈક અંશે એ ધવાયાની લાગણીને કારણે પણ હોય કારણ એને—
લિઓ તોસ્તોયને ..સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ નામના જીવાણુ આગળ, નાસેલીમરી વિવશતા કબૂત્ર કરવી પડે છે. એ પોતે જો પ્રકૃતિનિષ્ણાત હોત તો જરૂર એણે એમાંથી જનનવસ્ત્રમાન અનુમાનોની સિદ્ધાંત પણ પગ ખડી કરી હોત, મહાન સંશોધન કર્યા હોત

૨

અદ્ભુત છે એના હાથ—ગપરી આવેલી નસોએ કદરૂપા દેખાતા, ને છતાં અસાધારણ અનુભૂતિ પ્રગટ કરનારા, સર્જન સક્રિયતા ધોળા । કદાચ લિયોનાર્ડો દે વિન્સિના હાથ પણ આના જેવા જ દશે આવ્યા હોય શું ન કરી શકે ।

ધણી વાર વાત ન કરતાં, એ એની આંખોએ દલાવે છે આસ્તે આસ્તે એને આકાશમાં ગૂંથે છે, ને પાછી છૂંતી કરે છે, ને ત્યારે એના મુખમાંથી સુંદર અર્થઝડન કબૂત્રોનો ઉચ્ચાર યાય છે. એ બગવાન છે, સેઓથ .જેવો નદિ ઓસિમ્પસના દેવ જેવો નદિ પણ 'લીમોર્લની સોનેરી ચટા દેડળ એપલરશ્વના લાકડાના સિંદાસન પર બેઠાડેલ રશિયનોના દેવ જેવો છે બસેને એ એવો જનનમાન ન દીસતો હોય, પણ કદાચ એ નધાય દેવો કરતાં વધુ ચતુર છે એ.

૩

મુતરઝિરડી માટેની એની મમતા તો લગભગ કોઈ મુકોમગત ની હટ્ટ પટ્ટોની જાય છે. થીએ વને માટે એના દિલમાં વાતસલ્યનો બાવ બારેલો છે. કંઈક અંશે સર્જકનો ગર્વ પણ એના એ પ્રેમમાં વળી કદાચ છે. પરંતુ મુશ્કર માટેનો એનો અનુગમ એટલે નવો મૃદુના અમાધ મમતા

તે અહોભાવ—જેનાથી આ કીમિયાગરને દહી થાક ચઢતો હોય એમ લાગતું નથી. એની આ લાગણીમાં, કંઈક ડોસી એના પોપટ પર, બુચિયા ફૂતગ પર યા નિસાડીના ખચોળિયા પર પ્રેમ ઠાલવતી હોય, એના જેવી વિચિત્રતા પણ લાગે. સુતર કાક અગોચર ભૂમિના અગ્નિરૂપા અતૈકિક મુક્ત પખી જેવો છે. એના જેવા સોએક માણસ ભેગા થાય તો એકાદા પગપાના શહેનો આપો ચહેરામહેરા ને આત્મા સુદાં પહી નાખે—એવો માણસ! એ નગરના બાહરૂપને છિન્ન વિછિન્ન કરી નાખે, એના આત્માને અદમ્ય પ્રતિમા તેમજ અચુરપ ભાવાવેગથી સચારિત કરી મૂકે...એમાનો એક!

મુશરને ચાહવો એ સદજ છે, આઢાદક છે. ને જ્યારે સીએને એના પ્રત્યે ઉપેક્ષા દર્શાવતી જોઈ છે, ત્યારે હું નિસ્મય પામું છું, રોષથી સગમી ઊઠું છું.

સહવત્ એમની આ ઉપેક્ષાનાં પડ હેઠળ ચતુરાઈથી સંગ્રાપી રાખેલ સાવધતા પણ રહેતી હોય. કારણ સુતરનો કંઈ કરોસો નહિ. આવતી કાલે એ શેની પાછળ નીકળી પડશે, એ કહેવાય નહિ. કાં તો ક્યાંક ભોંય ફેંકીને જીવો રહી જાય, કાં કોક વિશ્રામગૃહના ગાયકોની દુકડીમાં ય જોડાઈ જાય તથા યુગ સુધી ખૂટે નહિ એટલી જીવનશક્તિ એની પામે ભરેલી છે. જીવનતત્વની આગ એનામાં એટલી ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી છે કે, એને પસીનામાં ય તથુખા ઝરે છે. લાલ તપાવેલા લોખંડની જેમ.

પણ એક દિવસ તોલ્સ્ટોય મુતર પર બહુ ઊંચળી ગયેલો. સુતરનું વચણ હંમેશાં અરાજકના તરફ દળતું, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય બામત ગરમા-ગરમ દહીલો કરવાનો શોખીન તોલ્સ્ટોય આવે વખતે હંમેશાં એની મગક ઉડાવતો.

મને ખરાબર યાદ છે, સુતરના હાથમાં એકવાર પ્રિન્સ કોરેયેટ-કિનની લખેલી એક પુસ્તિકા આવી પડેલી એ વાચ્યા પછી, જુરસામાં

આવી, એણે આખો દિવસ જે અડફેટે ચઢ્યાં એની સાથે, અરાજકનામાં રહેલા શાણપણ વિશે તોના પોકરાવે એવી તત્વચર્યા કરવા માંડી

“ જોહા! બસ કર, દેવોતુરકા! * હું ચાકી ગયો છું એ બધાથી.”
તોદસ્તોયે કંઈક અકળાઈને કહ્યું. “ તું પોપટની જેમ એકનો એક શબ્દ રટ્યા કરે છે. સ્વતત્રતા, સ્વતત્રતા, . . . પણ એ સ્વતત્રતાનો ખરેખર અર્થ શો? ધાર કે તું કહે છે એ અર્થમાં તને બધી સ્વતત્રતા મળી જાય, તારા તરગમાં રમી રહી છે તેવી જ—તો એનું પરિણામ શું આવે? દિનસફીની બાજામાં ફીંચે તો અનન શન્ય! ને જીવનમાં, બ્યવહારમાં? તું એક એટી, સાવ રઝડુ બની જાય

“ તારી કલ્પના પ્રમાણે જે તું સ્વતત્ર હોત, તો તને જીવન સાથે બાંધી રાખનારુ, માણસ સાથે બાંધી રાખનારુ હોત જ શું? આમ જો, પખીઓ સ્વતત્ર છે ને? પણ એમનેય માળા બાંધવા પડે છે. તું તો માલો બાંધવાની ચિતા વહોરવા દરમોજ તૈયાર ન થાત, તારા જાતીય આવેશોને, પેના નિતાશાની જેમ, જ્યાં ત્યાં તે સતોબ્યા હોત ધડીકવાર જરા મબીરતાપૂર્વક વિચાર કર, ને તને પોતાને લાગશે કે, અંતિમ અર્થમાં મુક્તિ એટલે શન્ય, અવકાશ—આકાર રહિન વિસ્તાર”

ને રોષથી બર્બા સંકાડી, ધડીક ચબીને એણે મૃદુ સ્વરે ઉમેયું :

“ ઇશુ મુક્ત હતો, એમ લુહ પણ મુક્ત હતો તે છતાં બંનેએ આખી દુનિયાનાં પાપનો બોજ પોતાને ખોળે લઈ લીધો, પોતાની મજબૂતી દુન્યવી જીવનની કદને સ્વીકારી લીધી ને એમનાથી બાગળ હજી સુધી કાંઈ મચેલું નથી—કાંઈ જ નહિ તું ને હું—આપણે શું કહ્યું છે? આપણે બધા તો આપણા પડોશી પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી છૂટવા

* રશિયનમાં બ્યમિર્ના એ ત્રણ નામ દોષ છે અધિકૃત આખું નામ, તથા ધરતુ લાડકું દેડું નામ. ઇ. વ. સુધર સુધરજિતકી, લિઓપોલ્ડ, દેવોતુરકા વગેરે.....

માટે મુક્તિના કાંઈ માગતા રહ્યા છીએ—જે કે ખરું જોવા જતાં પડોશી પ્રત્યેના આ ચોક્કસ કર્તવ્યમાને જ આપણને માણસ બનાવેલા છે કર્તવ્યની આ ભાવના વિનાના આપણે કેવળ પશુ જ બની રહ્યા હોત ’

ને ચૂપચાપ દસી દેતાં એણે ઉમેયું

‘ ને છતાં આપણે હમણાં દલીલો કરીએ છીએ કે, માણસે ઉમદા જીવન કેવી રીતે જીવવું ? એમાંથી કશો સાર નીકળવાનો નથી, ને છતાં એ વાતને નગણ્ય ગણીને ઠાઠી નાખી શકાય એવી પણ નથી. આમ જો, તારુ મોં ગતુચોગ થઈ જાય ત્યાંમુધી તું મારી જોડે દલીલો કરે છે પણ તું કંઈ મારા પર હાથ ઉપાડતો નથી કે નથી તું મને માણો દેવા લાગી જતો પણ જો તું તારી જાતને ખરેખર તદ્દન મુક્ત માનતો હોત, તો તે મારી કનન કરી નાખી હોત—એટલું જ ’

ને વળી ધડીક અટખી એણે ઉમેયું

“ મુક્તિ—એનો અર્થ જો એમ થતો હોત કે બધી વસ્તુઓ ને તમામ માણસો તારી સાથે સમાન હોવાં જોઈએ—નો તો મારું અસ્તિત્વ ક્યારનું મટી ગયું હોત, કારણ સધર્મ અને વિરોધમાં તો આપણે કેવળ આપણી જાન પૂરતા જ જાગૃત છીએ ’

૪

ગોલ્ડન વેઈસરે ચોપીનનું સંગીત વગાડ્ય ને એ પછી તોડસતોયના મેં જે વિચાર તાર યા તે

‘ ઠાક એકાદા જર્મન રાજવંશીએ કહેલું કે ‘ જો તારી પાસે જોઈએ એટલા ગુનાઓ હોત તો તું સગીનની ઘણી ઘણી રચનાઓ કરી શક્યો હોત આ તો માત્ર વિચારનો એક પડો છે, એક વિશ્વસનીય અવનોખન સગીત માણસના મનને મૂક બનાવી દે છે આ વસ્તુ વિષે કેથોનિકા જેટલું સજ્ઞાન કોઈ નથી અત્યંત આપણા આધ્યાત્મિક

વડવાઓ દેવળમાં મેન્ડનસનનું સંગીત કદી સહી શક્યા નહોત. છુલાના એક પાદરીએ મને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે, 'ઇશુ પોતે થહી ન હતો - એ હિંદુ દેવનો દીકરો હતો. જો કે એની મા એક હિંદુ સ્ત્રી હતી.' આ વસ્તુ કબૂલ કરવા છતાં એણે એલાન કર્યું 'ગમે તેમ કહો, પણ એ વસ્તુ જ અસભવ છે.' 'તો પછી શું હોઈ શકે?' મેં એને સલામ કર્યો તો ખમા ઝંઝેડી કહે, 'એ જ એક રહસ્ય છે, મારે મન તો'

૫

જો કોઈ ખરા શુદ્ધિજીવી હોય તો તે ગાળીયતો રાજવી પ્રિન્સ બ્લાહિમિરકો છે. આરમી સદીમાં હિંમનપૂર્વક એ કહી ગયો કે, 'અમરકાગનો જમાનો હવે પૂરો થઈ ગયો છે.'

૬

"આજે મટીભર લોકોને ભગવાનનો ખપ છે, તે એટલા માટે કે, એમની પાસે ખણ જ છે ત્યારે ખહુસખ્યક લોકોને એની જરૂર છે, તે એટલા માટે કે એમની પાસે કશું જ નથી."

અથવા તો એમ કહો, ખહુસખ્યક લોક ભગવાનમાં માને છે, તે કેવળ પોતાની કાયરતાને વશ થઈ આત્માની પૂર્ણતાની ઝખતાને ખાતર એને માનનારા તો ગણ્યા ગાંઠ્યા જ*.

એણે વિચાર ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું "હુન્સ એન્ડરસનની પરીકથાઓ ગમે છે તને? ને જાતે જ કહેવા લાગ્યો 'પહલ વહેની માર્કો વોવચોકના અનુવાદરૂપે વાંચેથી, ત્યારે હું એને નહોતો સમજી શક્યો. પણ તે પછી દશ વર્ષે એ જ પુસ્તક મેં ફરી હાથમાં લીધું, ને વાંચી ગયો, ત્યારે એકાએક મને સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ આવ્યો.

* ગેરસમજ ન થાય તે માટે મારે જાણી દેવ જોઈએ કે ધાર્મિક લખાણોને હું શબ્દ સાહિત્ય જ સમજું છું છૂબ ધીલ મિટમદના છવનને હું સાહિત્યતા કાલ્પનિક પાત્રો જ માનું છું - લેખક

કે, હા-સ એન્ડરસન એના જીવનમાં એકલવાયો માણસ હતો. સાવ એકાકી જીવ. જો કે હું એના જીવન વિશે કશું જ જાણતો નથી. હું માનું છું કે, એ પાકો દુરાચારી ને રઝળુ માણસ હતો. એથી તો એ એકલવાયો જીવ હોવાની મારી માન્યતાને જ પુષ્ટિ મળે છે. એની એ એકલતાએ જ એને બાળકો બધી પ્રેર્યો, ને તે કદાચ એવી આશાએ કે પુખ્ત વયના લોકો કરતાં બાળકોને એકબીજા પ્રત્યે વધુ સમજાવ હોય છે. (જો કે એમ માનવામાં એણે ભૂલ જ કરેલી) પણ દયા શું વસ્તુ છે, એ બાળકો સમજતાં જ નથી, અને એ કોઈની દયા ખાતાં જ નથી."

૭

એણે મને બૌદ્ધ ધર્મશૂત્રો વાંચવાની સલાહ આપી. જ્યારે એ ઈશુ યા છુદ્ધ વિષે વાત કરે છે, ત્યારે એની વાતની રીતમાં કંઈક ભિન્નિતતાનું તત્ત્વ આવી જાય છે—જો કે એના શબ્દોમાં નથી હોતો હિત્સાહ કે નથી હોતો વિવાદ, એના અંતરમાં સગતી આગતો તણુઓ સુધાં એમાં જડતો નથી. હું માનું છું કે, એ ઈશુને તદ્દન ભોળો ને ધ્વનીય વ્યક્તિ ગણતો હોવો જોઈએ. અમુક ગીતે જો કે એ એનો પ્રશંસક છે, છતાં એ એને ખરેખર ચાહતો હોય એમ લાગતું નથી. ને ઈશુ જો રશિયાનાં ગામડાંમાં આવી ચઢ્યો હોત તો...એને ખીક છે કે, રશિયન છોકરીઓ એની ઠેકડી હિડાવ્યા વિના ન રહેત.

૮

આન્ડ ડ્યૂક નિકોલાઈ મિદાઈલોવિચ, જે એક કાબેલ માણસ લાગે છે, એ આજે અહીં આવેલ. રીતમાતમાં યહુ નત્ર ને ઓછાઓલો માણસ લાગ્યો. એની આંખો સુંદર છે, શરીરનો બાધો સુષુ, દાવભાવ ને ચેષ્ટાઓમાં પણ જહુ સંપત. તોલ્સ્ટોયે એની સામે જોઈ, રિમત કરતાં પડીકે. ફ્રેંચમાં તો પડીકે અંગ્રેજીમાં વાતો કરી. અને રશિયનમાં એણે એને કશું :

“દારામજીને ઝારને માટે લખ્યું. સોલોબ્યેવે લંબાણપૂર્વક ને રૂઝસૈલીમાં લખ્યા હર્થું, ને દુલુએવસ્કીએ જે લખ્યું તે પોતાના આનંદ માટે. ઊંડાણવાળો માણસ. પહેલાં તમને એમ લાગે કે જાણે એ વખાણ કરે છે, પણ જેમ ઊંડા ઊતરો એમ તમને ખજર પડે કે, એ થાપ વધારી રહ્યો છે.”

કોઈએ એમેલિનનું નામ લીધું.

એ કહે: “બહુ સ્વસ્ત, એક સામાન્ય અમલદાર જેવો માણસ. યુરાતત્વનો ચાદક જે હાથ આપ્યું તેનો સચદ કરનારો માણસ, પણ એ સચદમાં કશો વિવેક નહિ. એણે બોજનના જે વર્ણન કર્યા છે, તે પરથી લાગે કે એને ખિચારાને કદી પેટપૂર ખાવા મળ્યું નહિ હોય. પણ ધણે જ રમુજ માણસ !”

૯

એને જોતાં પેલાં યાત્રાળુ માદ આવે છે, જે પોતાનો ખલતો ખભે નાખી દુનિયાનો ખૂણે ખૂણે ખૂદવા નીકળી પડેલા હોય છે; જે એક ધામથી બીજે ધામ ધૂમતા, હાગરો માઈસીનું અંતર કાપતાં, એમની આખી જીંદગી ખરચી નાખે છે. જેઓ સાવ ધરખાર વિનાનાં, બધાને મન અભણ્યાં, તમામ વસ્તુઓ માટે પણ અપરિચિત રહી ગયેલાં હોય છે. આ દુનિયા એમને માટે નથી, ને ભગવાન પણ. એ લોકો આદતને વચ્ચે બની એની પ્રથના કરતાં હોય છે, પરંતુ અંતરમાં ઊંડે ઊંડે એને ધિક્કારે છે કે, શામાટે એ અમને આમ પૃથ્વીના આ ઉડાપી પેલા છેડા સુધી તમડયા કરે છે, ગૂંજાવ્યા કરે છે ?

એ લોકો માણસને કેવળ દૂકા જેવાં ગણે છે; રસ્તે અટવાતાં મૂળિયાં, ને પથગ જેવાં માણસો એમની સાથે બટકાઈ પડે છે, કદિક એમને દારણે તેઓને તુકસાન પણ પહોંચે છે...એવા લોકો ન હોય, તો ય ચાલ્યું જાય...પરંતુ કદિક તો લોકો સાથેની પોતાની જુદાઈ દેખાડી બીજાને વિરમયમાં નાખી દેવાં, એમની સાથેનો પોતાનો મનમેદ પ્રગટ કરવો એ પણ એક આનંદદાયક વસ્તુ હોય છે.

૧૦

“ મહાન ફ્રેડરિક એક બહુ ચતુરાઈની વાત કરી છે એણે કહ્યું છે ‘ દરેકે પોતાના આત્માને તારવાનો છે ’ ને સાથે સાથે એણે જ એમ પણ કહ્યું છે કે, ‘ મનફાવે તેવા વિચાર બંધે કરો, પણ આઘા-પાલાક રહેજો ’ પણ મરતા મરતા એણે કબૂલ કર્યું હતું કે, ‘ ગુનાઓ પર શજ કરી કરીને હું કટાણી ગયો છું. ’

“ કહેવાના મહાન લોકો દુએશી આપવિરોધી વ્યક્તિો ધરાવનારા હોય છે પરંતુ એમની અનેક મૂર્ખતાઓની સાથે સાથે આ બાબત પણ એમને ક્ષમા મળી જાય છે. આખરે તો, આપવિરોધી વ્યક્તિ એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ તો નથી જ. મૂર્ખ માણસ જન્મી હોય છે, એ વાત સાચી, પણ એ પોતાના વ્યક્તિના સાતત્યને કદી તોડતો નથી હા ફ્રેડરિક એક વિચિત્ર માનવી હતો. જર્મનીએ એને પોતાનો સર્વોત્તમ સમ્રાટ કરી રથાપેલો, ને તેમ છતાં એ એમને સદો શક્યો નહિ । ગાંઠે કે વાઘ-લેન્ડ જેવા માનવી પણ એને ક્ષમા નહિ. ”

૧૧

“ સત્યને મુખોમુખ ઓળખવાની બીતિ એટલે જ રોમેન્ટિસિઝમ ,” ગર્ષ કાલે રાતે વ્યાખ્યાનના કામ્યો વિષે વાત કરતા એણે કહ્યું સુલર એની સાથે સમન ન થયેા ને એણે ખૂબ ઊર્મિસંતપ્ત થીતેજિત અવસ્થામાં એના કેટલાંક કામ્યોનો પાઠ કર્યા કર્યો.

‘ એ કાવ્ય નથી, દયોપુરુષ । એ તો શબ્દજીવના છે, નિરર્થક અર્થ વિહોણા શબ્દોનું કતણ છે કાવ્ય તો જ્ઞાના વાવા વિનાનું હોય. ફેટે જ્યારે લખ્યું કે,

હું શું જાઈશ, તે હું જાણતો નથી,

પણ મારું જીત મારી અદર જ ખીલણ રહેશે

ત્યારે એણે લોકોની કાવ્ય પ્રત્યેની સાચી લાગણી વ્યક્ત કરી હતી ખેડૂત પણ પોતે શું જાણે છે, તે જાણતો નથી, પણ ખસ ગાયે

જાય છે—ઓહ ને આહ ! ને અય—દા—મી ! પરંતુ એમાંથી જ એકાદું સાચું ગીત ઝરી પડે છે—સીધું એના અંતરમાંથી... પંખીના કંઠમાંથી સરી પડતા કલસવની જેમ તમારા આ નવા કવિઓ અવનવી શોધો કરે છે—બોણું કંઈ નહિ. તને ખબર છે, એ ‘આર્ટિફલ ડી પેરિસ’ જેની idiotic-નિરર્થક વસ્તુઓ હોય છે. આ તારા કવિઓ કંઈક એવી રચનાઓ પાછળ મંડ્યા રહે છે. નેકાસોવે ‘નિર્બંધ પદ્ય’ની શોધ કરવા સિવાય બોણું કંઈ જ કયું નથી.”

‘તો બેરાન્જરનું શું ?’ ‘સુન્દર પૂઠું.’

“બેરાન્જરની વાત જુદી છે. આપણી ને ફ્રેન્ચો વચ્ચે સામ્ય શું ? એ સોફો ‘હિપ્પોલિટાઈ’ (હેડોનિસ્ટ)... છે. સારીરિક જીવન આગળ આત્માના જીવનનું એમને મન કશું જ મૂલ્ય નથી. એમને મન દુનિયામાં સૌથી મદ્યની વસ્તુ તે સ્ત્રી. એ એક કમાન્ત, બૃષ્ટ રાષ્ટ્ર છે. ડોક્ટરો કહે છે ને કે બધા ક્ષયરોગીઓ વધારે પડતા વિષયાસક્ત હોય છે...”

સુન્દર એની હંમેશની બેધડક રીતે દલીલગાજી કરવા માંડી, જેમ આબ્યા તેમ સપ્તેની ફેંકાફેંક આદરી. તોલ્સ્ટોય એની સામે જોઈ રહ્યો, ને દાસ્ત-વિકસિન મુખે બોલ્યો:

“પરણવાની હિંમત પહોંચી મથેન અને કાઈ મુરતિયો નબર ન ચડે ત્યારે, એ જેની ચીટિયણુ બની જાય, એવો ચીટિયો બની મથે. ટું આજે...”

૧૨

એની માંદગીએ એને સૂકવી નાખ્યો છે. એની અંદરનું કંઈક તત્ત્વ એણે બાળી નાખ્યું છે. ને એથી જાણે એ આંતરિક રીતે વધુ હળવો, વધુ પારદર્શક, ને જીવનને માટે વધુ અનુકૂળ બન્યો હોય એમ લાગે છે. એની આંખોની દ્રષ્ટિ વધુ પાણીદાર ને વેધક બની છે...

એ ખૂમ કાળજીપૂર્વક બધું સાંભળે છે; ને જાણે ખૂમ જૂની બૂનાઈ ગયેલી કોંક વસ્તુ એના મનમાં તાજી કરતો હોય એમ લાગે; અથવા તો આજમુઘી એને માટે અગમ્ય એવો કોંક ભેદ એની આગળ ખૂવાનો હોય, ને આત્મવિશ્વાસપૂર્વક એ એની રાદ જોઈ રહ્યો હોય એમ લાગે યાદનાથા પોતાનામાં એ મને એવો માણસ લાગેલો કે જેણે આ દુનિયામાં જાણવાજોગ બધું જાણી લીધું હોય, પોતાના બધા સવાલોના જવાબ જાણે એ મેળવી ચૂક્યો હોય

૧૩

એ જે મરજી હોય, તો એનું ઘર દરિયો જ હોઈ શકે. ખાડીનાં પાણીમાં તરવું એને માટે અશક્ય બનત. નદીના કાંડામાં તો કોઈ કાળે ન સમાય એવો એ જીવ. નીતર્યા પાણીમાં આમથી તેમ આંટા માર્યા કરતા સોનેરી મરજી જેવો. એ પોતે જે કંઈ કહે છે, એમાં એને રસ નથી, એને એનો કશો ખપ પછુ નથી જાણે

એનું મૌન એને ભય પમાડી શકે એમ નથી, કે બીજી કોઈ રીતે ય કશી અસર, નીપજાવો શકે એમ નથી. સાચા તપસ્વીની જેમ મૌનની મનિમા ને સચોટતા બંને જાળવી જાળુનારો એ માણસ છે હા, એ ખરું, કે એના મનને સતાવી રહેલ સવાલ પર એ ખૂમ બોલ્યા કરે છે. પણ આપણને એમ લાગે કે, એ બોલે છે, તે કરતાં દહાજી અનેક ગણુ ખાડી ગહી જાય છે, જેને વિષે એ કંઈજ બોલતો નથી.

દેટલીક વાતો એવી છે, જે એ કોઈને કહી શકતો નથી કદાચ ભય પમાડે એવા વિચારો એના મનમાં ધુમરાયા કરે

૧૪

ખુદ ઈશુએ જોને 'મેપ્ટીઝમ'ની દીક્ષા આપેલી, એવા કોંક નાજકની રસમય દહાણીનું જવાન કોઈ એક માણસે તોહસતોય પર મોકલ્યું એખોવ ને મુવર આગળ એણે ખૂમ દમામભેર અદ્ભુત રીતે એનું વાંચન કર્યું. એ વાર્તામાં ખાસ કરીને વેતિયા દૈત્યે પેલા જમીનદાગને

જે રીતે સનાઓ એમાં એને મહુ મઠા આવી પણ એમાં એવું કંઈક હવે જે મને મહુ રમ્યુ નહિ. ખેટો દેખાવ કરવો એ તો એની શક્તિ બહારની વસ્તુ છે પરંતુ આ જ એ એની સમ્યક્ હોય, તો એથી બહુ ય બીજુ શુ ?

પછી એણે કહ્યું : “જ્યેષ્ઠ તમે, ખેડૂતો ડેવી સગસ રીતે વાનાં કઠી શકે છે! બધું તદ્દન સાફ સીધું ફેટના ઓછા શબ્દો ને છતાં સાગણીથી ભરપૂર! સાચું ચળવળ દર્શાવે સત્તાત્મક હંપ છે દા ત, ‘હે માનિક દયા કર અમ પ’” અને જ એ એક ભાષકર વાની છે ”

૧૫

એને મારામાં જે ગ્સ છે, તે મનુષ્યના-ગોત્ર-સંશોધકના જેવો એને મન હું એક એવી જાતિનો સમ્બ હુ, જેના વિશે એ બહુ ઓછું જાણે છે-એથી વિશેષ કશું જ નહિ

૧૬

મેં એની આગળ મારી વાર્તા ‘આખરો’ વાંચી એ ખૂબ દમ્પી, ને ‘ભાષા વાપરવાની ચતુરાઈ’ નામન મારા ખુબ વખબત મ્માં

પણ સાથે સાથે કહ્યું કે, ‘શબ્દો કેમ વાપરવા તે તું જાણે નથી તારા નધા ખેડૂતો મહુ ઝમકદાર ભાષામાં પોતાની વાત કરે છે ત્યારે વાસ્તવિક હવનમાં ખેડૂત તદ્દન મૂર્ખ ને અજ્ઞાનની જેમ વાત કરે છે હોય છે પહેલાં તો તમને એ શું કહેવા માગે છે, તે પણ સમજાય નહિ પણ એ ખાસ ઈરાદાપૂર્વક એમ કરે છે સામા માનવન પોતાની વાતમાં લઈ લેવાનો ઈરાદો જ એ ઉપગ્રહની શબ્દોની ખેવડાઈ દેડગ છુપાવેલો હોય છે. સાચો ખેડૂત એના મનમાં શું ચાલી નહુ છે, તે પહેલો કાગે કહી નાખે નથી એ એને કાવે જ નહિ એ જાણે છે કે, મૂર્ખ માણસ સાથેના સંપર્કમાં લોકો તદ્દન સદમ રીતે જમનાને વેનળી મૂકી વાં છે ને એને એ જ જોઈતું હોય છે તમે પાતે એની પામે ઉનાચ પડી જાઓ ને એ તરત જ

તમારી નબળાઈનાં બધાં છિદ્રો મણી લે છે. એ ઝટ કોઈના પર કરોસો કરે એવો નથી. પોતાના યુક્ત વિચારોની વાત પોતાની બૈરી આગળ કરતાં થ બીનારો માણસ. પણ તારી વાર્તામાં તો બધું સીધું ને સદ છે. તારી દરેક વાર્તામાં દોઢડાલાઓનું ટોળું તો હોય જ ને એ લોકો મુક્તકોની ભાષામાં જ વાત કરે છે, એ બરાબર નથી. વળી રશિયન ભાષામાં આવાં મુક્તકો શોભતાં પણ નથી.”

“તો પછી કહેવતો ને ઉખાણાંનું શું?”

“એ વસ્તુ જુદી જ છે. એ કંઈ આબજાલની શોધી કાઢેલ વસ્તુઓ નથી.”

“તમે પોતે ધણીવાર સૂત્રોમાં વાત કરો છો.”

“કહી નહિ! તું તો વળી દરેક વસ્તુને એના અસંકાર આપી શણગારવા મડિ છે—શું માણસ, શું કુદરત, ખાસ કરીને લોકોને. લેસ્કોવે એ જ ક્યું” હતું. એની ભાષા બાલકભરી ને ડોળા બની મર્ધ હતી, લોકોએ તો ક્યારનો એને પડતો મૂકી દીધો છે. કોઈનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. કોઈથી ડરવાની થ જરૂર નથી—તો જ તારું બધું બરાબર થઈ જશે...”

૧૭

એણે મને વાચવા આપેલી રોજનિશીમાં એક વિચિત્ર દાંચણુ ભેઈ હું ડહાઈ મયો : “પ્રભુ પોતે જ મારી વાસના છે.”

આજે નોંધપોથી પાછી આપતી વેળાએ મેં એને પૂછ્યું : “એનો અર્થ શો?”

“એક અધૂરો વિચાર,” કહી એણે પોથીનાં એ પાનાં પર આંખ ઝીણી કરી નજર ફેરવી : “મારે કાં તો એમ કહેવું દરો કે, ભગવાનનો સાક્ષાત્કર કરવાની મારી વાસના છે...ના, ના, એમ તો નહિ...” કહી એ દસી પડ્યો, ને વડિ વાળી એણે પોતાના ઝખ્ખાના પહોળા મજવામાં રોજનિશી ખોસી દીધી. પ્રભુ સાથેના એના સંબંધો અનિ-

શિત છે . ડાક વાર એનો વિચાર આવના મને ' એક બોડમાં રહેનાર
એ વરુ 'નો ખ્યાલ આવે છે

૧૮

વિજ્ઞાન વિશે એ કહે .

‘ વિજ્ઞાન એ તો ડાઈ કીમિયાગરે જીવનાપૂર્વક તૈયાર કરેલી
સોનાની લમડી જેવું છે તમે એને સર્જન જનાવી, દરેકની પહેચિની
વસ્તુ બનાવવા માગો છો, અર્થાત, એ મનાવળી નાણાને બહોળા
અલગુમાં ફેલાવી દેવા માગો છો પરંતુ જ્યારે લોડો આ બોટા
નાણાનો બોરો રણકાર પિછાણી લેશે, ત્યારે તેઓ તમને કુઆ દેવાના
નથી ”

૧૯

અમે યુદ્ધરોવ પાર્કમાં ફરવા નીકળ્યા હતા મેરુમેના અમીર
ઉમરાવોની નૈતિકતા વિશે એણે ચોટદાર સલાવણ અપ્યુ એક પાછલ
રશિયન સો ફૂનની એક ક્યારી ઉપર બેસક વળીને કામ કરી રહી
હતી—એના હાથી જેવા પમને ઉવાડા હતા—એનાં બેફામ બારે સ્તન
ઝૂનતાં હતાં તોફાનોય એના તરફ ખ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો

ધનિકોનો આ બધો દમદમો, ને ઉડાઉ વેલવ આવા નારી-
રથોને આધારે ટકી રહેનો છે ખેડૂત યા ખેડૂ સ્ત્રીએ ના શ્રમ ઉપર જ
નહિ, એમના ઉપરના કસ-નાચાઓ ઉપર જ નહિ, પણ સખ્તશ આ
લોકાના લોકોને આધારે તેઓ ટકી રહેલ છે જો ઉમરાવશાહીએ વખતો
વખત આવી ઘોડીઓ સાથેનો સયોગ સાધવાનું ન ગાખ્યું હોત, તો
એ આખી જન જ મરી પરવારી હોત અમારા જમાનાના જુવાનિયા
કગ્તા—એમ નર્થો ઉદ્ડતાથી શક્તિનો કેવળ બચ કર્યા કરો તે ન
આલે પણ જ મલો જવની વાવણી કરી દીધા પછી, એમાના મોટા ભાગના
લોકોએ ખેડૂત કન્યાઓ સાથે લગ્ન સંબધ બાંધ્યા, ને સારી પ્રજા પેદા
કરી લીધી. અર્થાત કે અહીં પણ ખેડૂતનું લોકો જ એમનો ઉગાર જન્યુ.

બધે જ આ વસ્તુ હાથવગી હોય છે. અડધી પેઢી હમેશાં પોતાનું બધું હીર વેડફી નામે છે—પોતાના મોજશોખને વિલાસ પાછળ ને બાકીની અડધી પેઢી પોતાના પાણીપાતળા લેહીમાં ગામડાની પ્રગ્નના ધોંગા લોહીની મેળવણી કરી લે છે. એમ કરતાં તેઓ એને કંઈક પાતળું પણ પાડે છે. પણ આ રીતે તેઓ પોતાની ઓલાદ સુધારી લે છે.”

૨૦

એ બીઓ વિષે વાત કરવાનો ભારે શોખીન છે—ફેચ નવલકથાકારોની જેમજ. પણ એની વાતોમાં રસિયન ખેડૂતના જેવું ગાંધરાપણું હોય છે, જે મારા કાનને ખટકે છે આજે બદામની વાડીએ ફગવા મચેલા, ત્યાં એણે એખોવને પૂછ્યું :

“તે જુવાનીમાં જ તારી બધી શક્તિ વેડફી મારી, ખરૂં ?”

એખોવ શરમિદો બની પોતાની દાઢીના વાળ આમળતો કંઈક ધીમું બખડ્યો. તોહસતોયે સમુદ્ર તરફ નજર દોઢવતાં કબુલાત કરી :
“હું તો એમાં અજેય—”

તે કંઈક દિલગીરીપૂર્વક આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ને વાક્યને છેડે ગામડાની ખોલીનો એક અપ-શબ્દ મૂકી એણે પૂરૂં કયું. મેં પ્રથમવાર જોયું કે, એના મોંમાંથી બિલકુલ સહજ ભાવે અનાયાસે જ આવે શબ્દ નીકળતો ..કેમ જાણે એની અવેજીમાં વપરાય એવો બીજો કાંઈ શબ્દ જ એની જાણમાં ન હોય ! ને એના દાઢિયાળા હોઠો વચ્ચેથી સહજ રીતે સરકી આવતા આવા શબ્દો, એમના અર્થમાં ભરેલ સૈનિકનું છુદાપણું ને ગ્રીચતા ગુમાવીને બહાર પડતા. એની સાથેની મારી પ્રથમ સુવાકાત યાદ કરુ છું. ત્યારે એણે મારી ‘વારેન્ડા ઓલેસોવા’ તેમજ ‘છઞ્વીસ મરદો ને એક ઓસરત’ નામની વાતો વિષે જે કહેલું, તે સાંભરી આવે છે. સામાન્ય દષ્ટિએ જોતાં તો એનું એ વખતનું આખું જીભાપણ ‘મિલતસતા’ની ધારા જેવું લાગે. પહેલાં તો હું ડઘાઈ જ ગયેલો. મને અપમાન જેવું પણ ખૂન લાગેલું, ને તે

એમ માનીને કે, આ માણસ મને આવી જ લાગ્યાં છેવારે માને છે. કે યુ? પણ આજે મને લાગે છે કે, એના પર ચુસ્તો કર્યો એ મારી મુખાંખી જ હતી

૨૧

સાઈપ્રિસ જ્ઞાની ઘટા હેઠળના એક પથ્થરના બાંકડા પર એ બેઠો હતો, દેહ ચિમળાઈ ગયેલો, વામણો, પાકી ગયેલા વાળવાળો ને છતાં એજાંચના દેર જેવો પોતે કઈક ચાકેનો હતો અને મનને બીજી દિશામાં દોરવના પંખીના કિલ્લોલની નકલ કરવા મથતો હતો. ઝાડની હરિયાળી ધનવદ્માં લપાઈને પંખી ગાઈ રહ્યું હતું નાના બાળકની જેમ હોઠ લળાવી, હળવી સિસોળી વગડતો, તોલ્લેતોય આંખો ઝીણી કરી, પાંદડાંની ઓથે છુપાઈ રહેવ એ પંખીને શોધવા ડોક ઝીણી નોઈ રહ્યો હતો.

“શો ઉન્માદ છે આ પંખીનો! સાંભળ તો એને. ક્યુ પંખી છે!”

મે એ પંખીની વાત કરી ને એમની અદેખાઈ વિષે કહ્યું

“એમનું જીવન આખું જુઓ તો એક જ મીત પર ને તેમ છતાં અદેખાઈ! માણસના હૃદયમાં તો સેકડો ગીત બરેલાં હોય છે, ને છતાં જો એ અદેખાઈને વશ થાય તો આપણે એને દોષ દઈએ છીએ— એ શું બ્યાજખી છે?” એણે વિચારમગ્ન અહેરે, જાણે પોતાની જાતને જ પૂછતો હોય એમ સવાલ કર્યો “જીવનમાં એક પણ એવી આવે છે, જ્યારે માણસ એક સ્ત્રી આગળ, એણે જાણ્યું નોઈએ તે કરતાં ધણ વધારે કડી નાખે છે, ને પાછળથી પોતે એને બધું કલાની વાન જ બૂલી જાય છે, પણ પેની સ્ત્રીને તો બધું જ યાદ રહી ગયેલું હોય છે પોતાની જાતને હેડાણો પાકી દેવાની—પોતે અપમાનજનક તે દારૂના રપદ સ્થિતિમાં મૂકાઈ જવાની બીકમાંથી જ કદાચ આ ઈબ્બતો જન્મ થતો હશે તમારી જાનનો કમળે લેનાર સ્ત્રી જોખમકારક નથી, પરંતુ તમારા આત્મા પર જખો બેસાડી દેનાર સ્ત્રી જોખમકાર છે.”

ને મે જ્યારે કહ્યું કે, " આ બાળકમાં* કુદરત સોનાટામાં કંઈક અસંગતના રહી ગયેલ છે," ત્યારે એક તેજોમય સ્મિત એના દાદીવાળા મુખ પર છવાઈ ગયું: કહે, " હું તે કંઈ ફિન્ચ-પંખી થોડો જ છું?"

સાંજે ફરવા ટાણે એકાએક એ બોલી જાઠ્યો : " માથુસ ભૂકંપ, મદામારી, રાગની યત્રણા ને એના આત્મા પર ગુજરનારી અનેક યત્રણાઓમાંથી પસાર થાય છે, પરંતુ સૌથી વધુ દુઃસદ કરુણતા કોઈ હોય તો તે છે, એના અવનવૃદ્ધની કરુણતા "

આટલું બોલીને એણે વિજયી સ્મિત કર્યું. જાણે કોઈ દુર્ગંમ વસ્તુ પોતે સિદ્ધ કરી લીધી હોય ! જાણે એના અત્તને કાર્યા કરનારી કોઈ અસહ્ય વેદના એકાએક અમી ગઈ હોય, એવું પ્રસન્ન મંબીર સ્મિત એના મુખને કોકવાર છાઈ દે છે પ્રત્યેક વિચાર એના આત્માને જળોની જેમ વળગેલો હોય છે

કા તો એ એને તત્કાલ બહાર બેસી કાઢે છે, કા એને પેટભર શોષણ કરી લઈ, ધરાઈને પોતાની મેળ ખરી પડવા દે છે

ખીજ એક વખત નિતગમવૃત્તિ (રોઈસિઝમ) ઉપર તન્મય બનાવી મૂકે એવો વાર્તાવાપ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં અધવચ્ચે જ એકાએક ભવાં ચઢાવી, કટાક્ષભર્યું સ્મિત છતાં એણે સખ્નાઈથી કહ્યું :

" બોળ ચઢાવેની ખરી પણ ટાંકા માર્યા વગરની .."

દેખીતી રીતે જ આ અન્દોને રોઈસિઝમ સાથે કરો જ સખધ નહોતો મને અચરજ પામતો જોઈ તરત એણે ખીજ ઓરડામાં પડના બારણા તરફ ધસારો કરી માથુ દલાવતાં કહ્યું :

" એ લોકો કલ્પા કરે છે—ટાંકા ભરેલી રમ્મઈ "

—ને આગળ ચનાવતાં કહે " પેયો રેનાન .મીઠડો ગયેલાજ !" ને મને કહે, "તું વસ્તુઓનું વર્ણન સરસ કરે છે—નાગ પોતાના જ અન્દોમાં

એની પાછળ તારા મનતબ્બનું જળ હોય છે, એ કંઈ પુસ્તકિયું નથી હોતું.”

પરંતુ મારી બાપાની બાજનમાં—એણે દમ્ભેથી બેઠેકારી બધાં વપરાશની ફરિયાદ કરી છે. ધીમા દમાયલા સ્વરે, કેમ જાણે પોતાની બાજને જ કંઈ કહેતો હોય એમ એ બગડ્યો;

“તું સરસ રસિયન શબ્દ વાપરે ને તરત એની પાછળ, એ જ વાક્યમાં ‘તદ્વન...’ એવો શબ્દ મૂકી દે છે.”

ધણીવાર એ મને ઠપકો આપતાં એમ પણ કહે છે, “તું તદ્વન વિરોધી ભાવ દર્શાવતા બે શબ્દોને જોડાએડ મૂકી દે છે. એવું કદી ન કરવું.”

વક્તવ્યના સ્વરૂપ વિષેની એની સમજણ એટલી તો સૂક્ષ્મ છે કે, ઢોક વાર એની બાળાશ મહેતાપણીની હદે પહોંચી જાય છે એક વાર એણે કહ્યું :

“એક ચોપડીમાં મેં એક જ વાક્યમાં ‘બિલાડી’ ને ‘જેશ’ એવા બે શબ્દો એક સાથે મૂક્યા જોયા. એવું વાંચતાં મને તો જાણે ત્રાસ થઈ ગયો.”

“બાપાસાહીઓને તો હું સહી જ શકતો નથી. એ બધા લોકોની પંડિતાઈ એટલે ધૂગ જેવી શુષ્ક. પણ બીજી રીતે તેમની સમજ બાપાના ક્ષેત્રે જખરજસ્ત કામ પડેલું છે. આપણે ત્યાં કેટલાય શબ્દ એવા છે જેનો પૂરો અર્થ મ આપણે સમજતા નથી.”

એ દમ્ભેથી દોસ્તોયેવ્સ્કીની બાપાનો ઉલ્લેખ કર્યા કરતો. કહેતો :
“એ સુઝ ચડે એવું લાગે છે, જાણી જાણીને એણે પોતાની ચેતીને કુરૂપ બનાવી છે. મને ખાતરી છે—એ એક પ્રકારનો આત્મજર જ છે એને દેખાડો કરવાની ટેવ છે—એટલે જ તો ‘ધ ઇન્ડિયન’ (‘યુધુ’)માં તમને ‘ઉદ્વન’ ‘દંબ’ ‘ડોગા આત્મીયના’...બધા શબ્દોનો સશુભેગ જોવા મળે છે. મને લાગે છે કે તગપદી રસિયન સાથે પરદેશી બાપા-

માંથી જનરી આવેલા શબ્દોની મેળવણી કરવાનો એને બહુ શોખ હતો. પણ તું જોશે તો એનાં લખાણોમાં અક્ષર્ય એવી ભૂલો જડી આવશે. એનો ‘ઇડિયટ’ બોલે છે કે, ‘ઝધેડા લાયકાતવાળું’ ને ઉપયોગી માણસ છે.’ પણ એ સાંભળીને કોઈનેય હસવું આવતું નથી! જો કે એ શબ્દો એવા છે કે, જે હાસ્તને ઉત્તેજ્યા વિના ગદી જ ન શકે, કંઈ નહિ તો એ વિષે જરા ટીકા કરવાનું મન તો થાય જ. તે આ શબ્દો, એની ટીખણમાં સદા તત્પર રહેનારી એવી ત્રણ એનો આગળ બોલે છે—ખાસ કરીને અગ્રવાયા આગળ. એ ચોપડી સારી ગણાઈ નથી. પણ એનો મુખ્ય દોષ એ છે કે પ્રિન્સ મિરિકન વાઈનો દર્દો છે. એ જો એક તંદુરસ્ત માણસ હોત તો એનું નીતયુ બોળપણ, એના હૃદયની પવિત્રતા આપણને ખૂબ ઊંડાણથી સ્પર્શો ગયા વિના ન રહેત પરંતુ દોસ્તોયેવ્સ્કીની એ દિંમન નહિ કે એને એક તંદુરસ્ત માણસ બનાવે. વળી એ પણ ખરું કે, એને તંદુરસ્ત માણસ બહુ મમતા નહિ. એની તો લગભગ માન્યતા બંધાઈ ગઈ હતી કે, એ પોતે માંદો માણસ હોઈને, આખી દુનિયા જાણે માંદો છે...”

તોલ્સતોયે મારી ને સુલરની આગળ ફાધર સર્જિયસના પતનની વાત વાંચી—એક બીજા કાંડ. સુલર ઉત્તેજનાનો માર્યો એની બેકકમાં અમળાવા લાગ્યો, મોઢેથી સિસકારા વગાડવા લાગ્યો.

“પણ વાત શું છે? તને ન ગમ્યું?” તોલ્સતોયે એને સવાલ કર્યો.

“ખરેખર આ અતિશય ધાતકી છે. બરાબર દોસ્તોયેવ્સ્કીને જાણે એવું. એ કોલવાઈ ગયેલો છોકરી, ઢેગરા જેવી એની છાતી...ને એ બધું! આહ! એને પાપમાં જ પડવું હતું તો કોઈ સુંદર, તંદુરસ્ત છોકરી સાથે શું કામ ન પડ્યો?”

“પણ એ પાપનું પછી ઔચિત્ય ન રહેત. ચક્ર્ય છે કે, એને છોકરી માટે અનુકંપા જાગી હોય. બીજું કોઈ એની સામે નજર નાખવા પણ તૈયાર નહોતું, બિચારી બાપડી!”

“ મને એ સમજતું નથી ”

“ તને તો બધું બધું સમજતું નથી, દયોપુરકા ! તારામાં જરાય કસમ નથી ”

એટનામાં આન્દ્રિ દયોવિયની પત્ની આદર આવી, એટને અમારો વાતચીત થતી મઠ એ ને સુનર બાણુના ઓરડામાં ગયા, એટને તોફાનોયે મને કહ્યું

“ હું જેટલો જાણ્યું છું, એ બધામાં આ દયોપુરકા પવિત્રમાં પવિત્ર બાણુસ છે એ એનો જન્મગન સ્વભાવ લાગે છે જો એ ખોટું કરશે, તો તે પણ કોઈને ખાતર ”

૨૨

ઈશ્વર, ખેડૂન અને સ્ત્રી, એ એના વાતચીતના પ્રિય વિષય સાહિત્ય વિષે એ બહુ થોડી વાત કરે છે, ને તે જવસ્તે જ કમ જાણે એ એને માટે કોઈ અભણો વિષય ન હોય ! સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું એનું વનસ્ત્ર મને દેખાય છે ત્યાં મુઠી ફેંકે જઈ ફુશનાવટ બધું હોય છે એમને સળ કરવી એથી વિશેષ આનદ જાણે એને બીજા કશામાં નથી.

કીંગ ને નનાશા ફોસ્તોવા જેવી સામાન્ય સ્ત્રીઓ હોય તો એમને માટેનું એનું વલણ જુદું જ છે તો શું એનો આ વેરભાવ પોતે જે સુખ મેળવવા શક્તિમાન હતો તે ન પાળી વલવાને કારણે હતો ? કે પછી આત્માને “ દિશુપત ભરી અવશનાની સ્થિતિમાં મૂકી દેનાર દૈદિક આવેગો ” પ્રત્યેનો હતો ? એ મને તે હો, એ વેરભાવ જ છે, ને ‘ આખા કારેલીના ’માં અત્યંત કટુતા બર્થો જોવા મળે છે આ રવિવારે એજાવ ને યેદ્યાત્યે સ્ત્રી સાથે ‘ રુસોના એકગર ’ વિરે વાતો કરતાં એણે ‘ ઈન્દ્રિયોના હીણુપતભાષા આવેગો ’ વિષે બહુ સગસ વાતો કરી. મુઠરે એના ચબ્દો ટપકાવી લીધા, પણ પાછળથી ફાફી બનાવવી પખતે પોતાનાં એ કામગિયનિ ક્ષાનસની ઝાળ પર ધરી એણે સળગાવી મૂક્યાં એકવાર અચાઉ ઈજ્જન વિષે બોલતાં તોફાનોયે

જે દીકા કરેલી એની નોંધ પણ એણે યાજી નાખેતી તે હિપર્ગત લગ્ન-
વિધિના પ્રતીક બાબત એણે જે તદ્દન નાસ્તિક જેવી દીકા કરેલી,
જેમાં ક્યાંક ક્યાંક વી વી. રાસાનોવની દીકાઓ સાથે ધણું મળતા
પણું હતું એ નોંધ પણ એણે ખોઈ નાખેતી

૨૩

ફિયોદોસિયાથી કેટલાક એપિસ્ટલ્સ,—સ્ટેડીસ્ટ્સ આજે સવારે
અહીં આબ્યા હતા એમની જોડે આખો દહાડો એણે હિસાહભેર
મુઝિક-ખેડનોની વાત કરી

જમતી વખતે એણે કહ્યું.

‘ તારે એમને જોવા જોવા હતા—નને એવા તો પડી હ ને
ખડતન એમાંના એક જણે કહ્યું “ અમે તો વણુનોતવાં અહીં આબ્યા
હીએ ’ ત્યારે બીજે કહે, “ હવે દુઆ કરો કે વણુસાધ્યા અહીંથી
વિદાય થઈ જઈએ ’ ને એમ કહેતા તોલસતોયે આખું શરીર હચમ-
ચારી નાખે એવું બાબીશ દાસ્ત્ર કયું !

ભોજન બાદ ઓશરીમા બેઠા હતા, ત્યાં એણે કહ્યું

‘ મને લાગે છે કે બહુ જલ્દી આપણે લોકોની બાબા સમજતા
મગી જઈશું હમણાં આપણે ‘ પ્રગતિના સિદ્ધાંત ની ચર્ચા કરીએ હીએ,
‘ ઇતિહાસમાં વ્યક્તિના પ્રત્યક્ષ ’ વિષે ને ‘ વિદ્યાનના વિકાસક્રમ ’ ને
‘ મરણ ’ વિષે વાતો કરાએ હીએ, ત્યારે મુઝિક કહે છે “ ધાસની
મજામાં માંધ શોધવાનો તે કઈ અર્થ છે ? તે આપણી તમામ સિદ્ધાંત-
ચર્ચાઓ, આપણો ઇતિહાસ ને ક્રમિક-વિકાસવાદ એની આગળ બોઠાં
પડી જાય છે, નકામાં ને હાસ્યાસ્પદ બનાવે જોઈ ગં છે કારણ,
‘ મુઝિક ’ એ વિષે કઈ જણુતો નથી એની એને કશી મજા પણ નથી.
પણ એ ‘ મુઝિક ’ આપણા કરતાં મજાકા છે એની ટપ્પાની શક્તિ આપણા
કરતાં વધારે છે ને આપણી કદાચ (કેણે જાણ્યું ?) પેની અત્યુચી
જાતિની જે દશા થઈ તે જ થાય ! આપણા એક સાક્ષરને કાંકે કહેલું

કે, 'એ આખી જાતિનો નાશ થઈ ગયો. પણ એ લોકોની સાથાના થોડાક શબ્દો બોલનારો એક પોપટ હજી હયાત છે ખરો !'

૨૪

“ભૌતિક દષ્ટિએ એમાં પુરુષ કરતાં વધારે સચ્ચાર્થ છે, પરંતુ એના વિચાર ખોટા હોય છે. એ જુદું બોલે છે ત્યારે એ પોતાની જાતને ય માનવા તૈયાર નથી હોતી. પણ મુસોનું એવું છે કે એ જુદું બોલે છે, ને એમાં પોતે માને છે ય ખરો.”

૨૫

“હાસ્તોગેબીએ એના એક પામલ પાત્ર વિષે લખતાં કહ્યું છે કે, 'આખી જાંઘી એણે પોતાની જાતને ને પારકાને દંડ્યા કર્યા. કારણ એને જેનામાં વિશ્વાસ નહોતો એવાની ચાકરી એને કર્યા કરવી પડેલી...' આ એણે પોતાના વિષે લખ્યું છે, અર્થાત્ કે એવી વાત એ પોતાના વિષે પણ બહુ સહેલાઈથી કહી શક્યો હોત.

૨૬

કેટલીક બાઈબલની કહેવતો સાવ અરપટ જ છે, જેમકે, 'આ પૃથ્વી સ્વામીની જ છે, ને એની આ પુષ્ટતા પણ...' આ શબ્દોનો બાવાર્થ શો ? ધર્મશાસ્ત્રની સાથે એને કંઈ સંવાદેવા નથી. એમાં લોકવિદ્યાનના ભૌતિકવાદની મુદ્દા આવે છે.”

સુભરે કહ્યું, “તમે અગાઉ પણ આ શબ્દોના બાવાર્થ પર ક્યાંક ટીકા કરેલી છે.”

“તે કરી હોય તો ય શું...બાવાર્થ એમાં હોઈ શકે છે, પણ હું કંઈ એના તગિયા લમી પહેલ્યો નથી.”

૨૭

મુદ્દાર્થવાળા, સામાને મુંઝવણમાં મૂકી દે એવા સવાલો પૂછવાનો એ બહુ રસિયો છે :

દહેશે “ તું તારી જાત વિશે શું માને છે ? ”

ને પછી એ બધું હસશે

પૂછશે - “ તું તારી પત્નીને ચાહે છે ? ”

“ તને મારા દીકરા લેવમાં જીવિનું કંઈ તેજ લાગે છે ? ”

‘ તને સોફિયા આન્દ્રેયેવના* મને છે ? ’

ને એની આગળ જીકું બોલતું તો અશક્ય જ.

એક વખત એણે મને પૂછ્યું . “ એલેક્સી મેક્સીમોવીચ ! તું મને ચાહે છે ખરો ? ”

પેસો રશિયન વીર—નોવાજોરોદનો મરજીવો વાસિની બરલાયેવ** —એ આવી ખેનદિલ રમત કરતો. પહેલાં એ એક વસ્તુનો પ્રયોગ કરી જુએ છે, પછી ખીજી પર હાથ નાખે છે, જાણે રીતસર કુસ્તીની તૈયારી ન કરતો હોય આ એની એક દિનચર્ય આદત છે પણ હું કંઈ એની બહુ પરવા નથી કરતો. એ એક શયતાન છે પૂરો. ને હું તો હજી એની આગળ એક બાળક દહેવાણું. મને છેડવાનું એણે છાદી દેવું જોઈએ.

૨૮

કદાચ ‘ મુઝિક ’ એને માટે એક એવી દુર્મ્મ છે જેને એ કદી જીતી શકતો નથી એને વિશે વાત કરવી એ એને માટે બાંધ્ય બની જાય છે.

ગઈ કાલે રાતે જનરલ કેઝનેટની વિધવા સાથે મારે યઈગયેલ અપાઝપીની વાત મેં એને કરી ને એ એટલું બધું હસ્યો કે એની આંખમાં પાણી આવી ગયા. પેટમાં દુખવા આવ્યું ત્યાંસગી એણે હમ્મા કર્યું દુખથી કણસનો જાય ને તીણે સાદે બોલતો જાય

* તોડસતોયની પત્ની

** રશિયન દત્તકબામા આવડ એક વીર પાત્ર

“અરે પણ પાવડા વડે? અરે ગિયારી .. પ્રાવડા વડે, હેં ? પાવડો બહુ ભારે તો નહોતો?”

તે પછી ધડીએક ચંબી જઈ મજીરતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો :

“તું તો ભારે દયાવાળો નીકળ્યો. બાકી તારી જગાએ બીજો કોઈ હોત તો એણે એને માથામાં જ ફટકારી હોત. તું બહુ દયાળુ નીકળ્યો. પણ તું સમજ્યો ..કઈ? એને તારી જરૂર તો ન હતી ને?”

“એવું કશું વાદ નથી. પણ મને નથી લાગતું કે એવું કઈ હોય”

“નક્કી એ તને ધમ્મછતી હતી એ તો સાવ દીવા જેવી વાત છે એને તારો ખપ હતો જ.”

“મને એમાં કઈ રસ નહોતો”

“તને રસ હતો કે નહિ એ વાત જવા દે. તું કઈ મદિયા-સમાજનો માનવી નથી. એ તો ઉધાડી વાત છે તારી જગાએ બીજો હોત તો એણે પોતાનું નસીબ વટાવી લીધું હોત ધરધણી યઈએડો હોત, ને પોતાની બાકીની જીંદગી ખાઈ પી એની જોડે લહેર કાઢવામાં માળી નાખી હોત.”

પછી જગ અટકીને કહે :

“પણ તું એક વિવક્ષણ હોકરો છે યુરસો ન કરીશ પણ તું ખરેખર વિવક્ષણ છે ને એમાં સૌથી રમજી વસ્તુ એ છે કે, તારો વૈરભાવ મિલકુંલ બ્યાજખી હોવા છતાં, વાત એમ છે કે તું બહુ મુજન છે. હા, દશ ગખવાનાં બધાં કારણ હતાં તને. તું બહુ ખાતન છે, એ પણ બહુ સાડું છે...”

વળી ધડીક અટકી જઈ ગિયારમય મુદ્રાએ એણે (મેથું

“હું તારું મન સમજી શકતો નથી બહુ ગુચવાયેલું મન છે. તારું હૃદય બહુ શાણું છે .હા, તારી પાસે જે હૈયું છે, એ યાજવજીવી ભરેલું છે.”

નોંધ : હું ઠગાનમાં રહેતો, ત્યારે જનરલ કોરનેટની વિધવાને ત્યાં એની વાડીના રખેવાળ ને માળી તરીકે કામ કરતો. એ એક ફ્રેંચ સ્ત્રી હતી. બારે ચરીરની ને લાંબા પાતળા, નિશાળની છોકરી જેવા, પગવાળી. ખૂબ સુંદર, અતિ ચચળ, સદા સુવિકસિત, ઘોલુપ અંખોવાળી. મને લાગે છે કે, લગ્ન પહેલાં એ કોઈ દુકાનમાં કામ કરતી હોવી જોઈએ. કાં રસોઈપણ હશે કાકને ઘેર.

સવારના પહોરમાં ઊઠીને એ દૈનિકવાનું રાફ કરતી. ને પછી એટલી ચોળી પગ, રાતે સૂતી વખત પહેરવાનો લખિા નારંગી રંગનો ઝબો ચઢાવી લઈ, પગમાં રાતા મોગેઝોનાં તાતર સ્લીપર પહેરી, ઘોડી જેવા જથ્થાદાર બરછટ વાળને જિંચા અંખોડામાં બાંધી લઈ, એ વાડીમાં ફરવા નીકળી પડતી. બેઠરદારીથી જેમનેમ બાંધી લીધેલા એના વાળની લટો એના ગ્રુલાખી માલ ને ખલા પર ઊડ્યા કરતી. એક જુવાન જેમણી જ જોઈ લ્યો. ફ્રેંચ ભાષામાં ગીતો ગાતી એ વાડીમાં આમથી તેમ લટાર માર્યા કરતી, ને મને કામ કરતો જોયા કરતી. વળી વારે-ઘડીએ એના રસોડાની બારી સુધી જતી ને દહેલી .

“ મને કંઈક આપ તો પોલીન ! ”

આ ‘ કંઈક ’ એટલે એક અને અનન્ય વસ્તુ—બરફ નાખેલા શરાબનો પ્યાલો.

ડી. જી. ની ત્રણ દોકરીઓ એ ઘરને તળમજલે રહેતી. એમનો બાપ, કોમિસરી જનરલ હતો એને મોટે ભાગે બહારગામ રહેવાનું થતું. છોકરીઓની મા મરી ગયેલી આ વિધવાને જુવાન છોકરીઓ ઉપર કંઈક અણુમગો હશે, તે તરેહ તરેહના મેઝા નુસ્ખા અગમવારી એમને સતાવ્યા કરે.

એને રશિયન ભાષા બગાળર આવડતી નહિ, પણ માણો એવી અસલ દર્ષ જાણતી જણે હાથચારીવાળાની હરીફાઈમાં ઊતરી હોય !

પેલી છોકરીઓની જોડે એ જ રીતે વર્તતી, તેનાથી મને એના પર ઘણા યથા મર્યાદાની એ છોકરીઓ ઉદાસ, લમચીન ને રક્ષણવિહોણી હતી.

એક દિવસ બપોરે એમાંની એ જણીઓ બામમા ફગતી હતી, ત્યાં એકાએક જનરલના શ્રીમતીજીનાં દર્શન થયાં—દુ મેથની માફક પીધેની અવસ્થામાં એણે તો રાડગાડ કરી મૂકી ને પેની છોકરીઓને ત્રાગમાથી તગેડી મુકવા માંડી. એ તો નિયારી મૂગી મૂગી એક સ્પષ્ટ પણ બોલ્યા વિના ત્યાંથી નીકળી જવા લાગી પણ આ શ્રીમતી કેફનેટ પોને જઈને ઝાંપા આડી ખડી થઈ મર્યાદા ને ગસિયનમાં ગાળાતો જે મારો ચનાચો, કે ઘોડો મ ચમકાવે છેત્રો મ્હી જાય! મે એને કહ્યું કે 'ગાળો બોલવાનું બધ કર, ને છોકરીઓને જતી રહેવા દે,' તો એ મારા પર તૂળી પડી, કહે "હું જાણુ છું તને તું તો મને એમની ખારીમાંથી અદર ધૂસનારો."

માગ મિત્રજનનું ટેકાણું ન રહ્યું મે એને બેચીએથી ઝાલોને ઝાંપા આગળથી દૂર હાસેલી, પણ એ તો છૂગતે પાછી ત્યાં આવી ઊભી રહી, મારી સામે ફરી ચીસો પાડવા લાગી એકાએક પોતાનો મનો બોલી નાખી અલગનું કપડું ઊંચુ કરી ઊભી મ્હી મર્યાદા કહે

‘ જો, એ ચીમગાયેની હાડકાઓ ફગતાં હું સારી છું ’

હવે મારો પિત્તો એમદમ ખસી ગયો મે એને ધકો મારીને ત્યાંથી આમળ ધકેતી, ને પાછળની એની પૂઠ પર માગ પાવડા વડે એક દોધી એટને એ ઝાંપામાંથી સીધી વાડીમાં નીકળી મર્યાદા, ને-” એહ ! એહ ! એહ ! દરની આમર્યાદા મુદ જની લાગી છૂની

તે પછી એના ધગ્ગો કાગજાર ચલાવનારી પોલીસ પાસેથી મે મારો પાસપોર્ટ પાછો મેળવી લીધો એ પણ ધૂમ પીનારી ખાઈ, પણ ખૂન ચત્તર મારુ જ્યારે જનરલનાં દર્શાવી, મે ત્યાંથી વિતાવ થવા માંડ્યું તે વખતે જનરલનાં શ્રીમતી લાલ રૂમાલ દાયમાં લઈ એમના આગડાની ખારીમાં ઊંચાં હતાં મને જતો જોઈ એણે ખૂન મારી

કહે. “ હું પોવિસને નહિ જોલાવું, તું ગજારાઈશ નહિ...અરે, સાબળ તો ! પાછો વળ, તું ખીંશ નહિ ..”

૨૯

મે તોડસતોયને પૂછ્યું .

“ પોઝનીગેવ કહે કે, ડોક્ટરોએ આજલમી સેકડો ને હજારોની સંખ્યામાં માણસોને મારી નાખ્યાં છે, ને હજી મારી રહ્યા છે . તમે શું એ વાતમાં સમત છો ? ”

“ તારે એ બાબત ખરેખાત જાણવું જ છે ? ”

“ હારતો વળી ”

“ તો જા, હું તને નથી કહેવાનો.”

એમ કહી ખિલખિલ હસતાં એણે મને અગૂઠો બતાવ્યો.

પોતાની એક વાર્તામાં એક દાકતરને એણે ઘોડાને વળગેલી બગાઇ સાથે સગમાવ્યો હતો, એ મને યાદ હતું

એમાં હતું ‘ રસ ’ ‘ હરસ ’ ‘ લોહી પડવું ’—આ બધા ‘ નસો ’ ‘ સચીવા ને ‘ સરીરનું બધારણ ’ માટે વપરાતા પર્યાય નથી શું ? ”

—ને આ બધું, જેનગ, બેહરિગ ને પાશ્વરના યજ્ઞ ગયા પછી !

એક નયો શયતાન જ કહેને !

૩૦

કેટલી નવાઈની વાત, એને ગજપે રમવું મમે છે ! રમે છે ત્યારે એમાં મન મૂકીને રમે છે, ને કોકવાર તો ઉંચકેરાઈ જાય છે પણ ખરો ને ગજપાનાં પતા એના હાથની ધૂળતી આંગળીઓ વચ્ચે, કાગળના કટકા નહિ પણ, પ ખી ઝાલ્યું હોય એવાં લાગે છે

૩૧

“ ઊંઠિ-સની એક બહુ શાણી ઉઠિત છે ‘ તમે તમારું જીવન ટકાવી રાખો, પણ તે તમે એને માટે આખર સુધી મૂકવાના છો, એ

જ શરતે ' એકદર જોનાં એ એક લાગણીપ્રવાન ને વાચાળ લેખક હતો. એનામાં શાણપણનું તત્ત્વ બહુ નહિ અન્યતઃ, બોણુ કાંઈ ન લખી શકે એવી નવનકયા એ લખી શકવો બાવજાન કરનાં અનેકમણી બહેતાર કાંઈકે કહ્યું છે કે, 'લખ્યા વિના જ પ ન વળે એવી ધગસ ને ધૂન તો ઘણાંમાં હોય છે, પણ બહુ ઓછાને એમાં શરમાવા જેવું લાગતું હશે ' બાવજાન ને ડિકેન્સ બંનેનું આવું હતું એ બંનેએ ઘણું બધું એવું લખ્યું છે, જે ખરાબ છે ને છતાં બાવજાન એક વિચક્ષણ પુરુષ હતો. મારો કહેવાનો મતનય એ કે જોને વિચક્ષણ કહેવાય એવો જ એ હતો ."

કાંઈકે તોફાસતોચને તિખોમિરોવનું 'હું ક્રાંતિકારી કેમ મની ગયો,' નામનું પુસ્તક જાણી આવ્યું એને હાથમાં લઈ ચાબખાં એણે કહ્યું

"રાજદારી ખૂનનો વિષય આમાં બહુ સરસ રીતે ચર્ચેલો છે. વિરોધની આ પદ્ધતિને પોતાનો ચોક્કસ કાંઈ ઉદ્દેશ હોતો નથી, એ વાત આમાં બરાબર જતાવેલી છે. આ પરિવર્તન પામેનો રાજદારી ખૂની કહે છે કે, 'આ જાતનો વિચાર એટલે એક વ્યક્તિનું અગત્યક પ્રભાવીક સમાજ તેમજ બંને માણસજાત પ્રત્યેના એના તિરસ્કાર સિવાય એમાં બીજું કંઈ નથી. આ વસ્તુ એણે બહુ સારી રીતે સમજાવી છે. પરંતુ 'અગત્યક પ્રભાવીક' શબ્દ અહીં ખોટી રીતે વપરાયેલો છે એણે અહીં 'રાજસાહી' શબ્દ મૂકવાની જરૂર હતી. એનો વિચાર બહુ સારો ને સાચો છે. બધા આતકવાદીઓ એ વાત પર જ ગોથુ ખાય. સાચા આતકવાદીઓની હું વત કહું છું જેને ખરેખર ખૂન કરવાનું જ મમે છે એ ગોથુ નહિ ખાય, એ નહિ બદનાય એવો. માણસ તો નરદમ ખૂની જ હતો, જે મંજોરવશાત્ આતકવાદીઓના રોળામાં જઈ પડેલો—એટલું જ."

પ્રદેશના પેલા અંકુચિત ધર્મ સંપ્રદાયીની જેમ એને સહી લેવો અશક્ય બની જાય છે...ને તેમાં ય એ રહ્યો એક પ્રયંત્ર ધંટ, જેનો રણકાગ આખો દુનિયામાં પડ્યો પાડે છે—એ જ તો લખકર છે.

ગર્ભ કાલે એણે મને કહ્યું : “તારા કરતાં હું ‘મુઝિક’ વધારે છું એટલે ‘મુઝિક’ની અનુભૂતિ પણ તારા કરતાં વિશેષ ધરાવું છું.”

ભલા ભગવાન ! આવી બડાશ એણે ન હાંકવી જોઈએ. કદી નહિ !

૩૩

મેં ‘ધ લોઅર ડેપ્થ્સ’ નાટકમાંથી થોડાંક દૃશ્ય એની આગળ વાંચી સંભળાવ્યાં. એણે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક બધું સાંભળ્યું. ને પછી મને પૂછ્યું :

“આ લખવાનું મન તને કેમ થયું ?”

મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં એને બધું સમજાવ્યું.

“તું મરધીના બચ્ચાની જેમ ગમે તે ચીજ તરફ ધસી જાય છે. ને બીજી વસ્તુ એ કે, તારા લખાણમાં જેટલી ફાંકો ને જેટલી તરાડો ગ્રહી જાય છે, તે બધાને તું તારા રમથી ભરી દઈ, બધું લીસું બનાવી દેવા મથે છે. હુન્સ એન્ડરસન એની એક વાર્તામાં કહે છે કે, ‘સોનેરી આપ તો ઊતરી જવાનો પથ ચામકું એમનું એમ રહેવાનું.’ આપણા ખેડૂતો કહે છે : ‘બધું ચાલ્યું જાય છે, સત્ય જ એક માત્ર રહી જાય છે.’ બહુ લપેડા કરવા જ નહિ. કારણ પાછળથી એ જ ભારે પડી જાય. તેમાં ય તારી બાપા બહુ રંગદાર ને સજીવવવાળી છે, એ નહિ ચાલે. તારે વધારે સાફું લખવું જોઈએ લોકો એમની વાતચીતમાં હમેશાં બહુ સરળ હોય છે પહેલી દૃષ્ટિએ તમને એમની વાતચીતમાં અકોડા મળતા નથી—એમ લાગે, પણ એમનું વક્તવ્ય બહુ સચોટ હોય છે. પેલાં સિદ્ધિત મહિલાની માફક ‘મુઝિક’ કદી એમ નહિ પૂછે કે, ચોથા કરતાં ત્રીજો મોટો શી રીતે ગણાયો ? જ્યારે ચાર એ...ત્રણ કરતાં વધારે મોટો આંકડો છે. ’ બાપાને ખુશીઓથી સજીવવાની જરૂર જ નથી.”

એની પામે મેં જે દંઈ વાંચ્યું, એ એને મમ્મું નહોતું, એ તો રૂપીયું જ હતું. એ દંઈક નાખુદ લાગ્યો. ધડીક વાર પછી મારી આરપાર દષ્ટિ નાખનાં દંઈક મંદ લુખખા સ્વરે એણે મને કહ્યું :

“તારો આ છુટ્ટો એ ચાલુવા લાયક માણસ નથી, એની ભવમન-સાધના ઠાઠને ત્રિશાસ એસે એવો નથી. તારા નાચકને હજી સાંગે કરી લદાપ. તેં મારી ‘કુલસ કોફ એનલાઈટનમેન્ટ’ (તાનના ફગ) વાંચી છે! એમાં મારી પાસે તારા નાચક જેવું એક પાત્ર છે. નાટક લખતું એ જલ્દી અધરી વસ્તુ છે. તારાં વેસ્થા પાત્ર પણ વધારે પડનાં સારાં છે. રાધ્ય કિં કે એ લોકો એવાં હોય પણ ખર્ગ. એવી જાનનાં લોકોને તું મળ્યો છે?”

“અય્યત મળ્યો છું.”

“એ તો ખરર પડે જ છે. સત્યદેશી એનો સ્પર્શ મૂલી જલ્દી છે પણ લેખક તરીકેનાં મતઓ તારાં લખાણમાં જલ્દી આવ્યા કરે છે. તારાં નાટકો ખર્ગ પાત્રો તરીકે કીકી આવનાં નથી. બધાં એકબીજાને જલ્દી મળનાં આવે છે. ને બીજાને તો તું કદાચ સચી રીતે સમજાવે જ નથી. તારાં તમામ બીજાઓ નિષ્ફળ છે. માણસને એ ચાલ રહે એવાં નથી.”

આન્ડે દેવોવિચનાં પત્નીએ ઓગડામાં આવી અમને ચા માટે બોલાવ્યા. તળ ઊભા થઈને એણે ચાલવા મંડિયુ, કેમ જલ્દે અમારા વાર્તાનાપતો અંત આવે એમાં જ એ રાજી હોય

૩૪

“તને ઠાઠ લાયકમાં જલ્દી સ્વપ્ન આવ્યું હોય, તે વાદ છે?”

મને સ્વપ્ના જલ્દી જ આવે છે ને કદિક આવે તો તે મહા મુરકેલીએ વાદ આવે. પણ બે સ્વપ્નાં મને જરાજર વાદ રહી મળ્યાં છે. ને તે કદાચ મારી ત્રિ દેશીના ઉદ્ધવા દિવસ લગી શુભાશાનાં નથી

એક સ્વપ્નાર્માં મેં માર્દુલ કાલવાઈ ગયેલ લીલાચ પડતું પીળું, આકાશ ને એમાં જડેલા તેજનાં કિરણ વિહોણા, ભૂખે મરતા માણસના શરીર પરનાં ચાઠાં જેવા ગોળ ને ચપટા તારા જેવા...

આ કાલવાયેલ આકાશમાં લાલાચ પડતી વીજળી બાખોડિયાં ભરી રહી હતી. આ વીજળી મિલકુલ સાપ જેવી લાગતી હતી, જે કાઈ તારાને એતો સ્પર્શ થઈ જતો, એ તારો એકદમ કુગ્ગાની માફક ફૂલવા લાગતો ને ફૂલતાં ફૂલતાં પછી એકદમ અવાજ કર્યા વિના ફાટી જતો. તારાને ઢેકાણે એક કાળું ડામું રહી જતું, ફુંકણીમાંથી નીકળેલ ધૂમાડા જેવું; ને તારો પેલા કહોવાઈ ગયેલ પાણીપોચા આકાશમાં કર્યાં અલોપ થઈ જતો. આમ એક પછી એક વારાફરતી બધાંય તારા ફૂટી ગયા, ને તે પછી તોં ધનધેર અંધારું પથરાતાં આકાશ અધિક ભયંકર બની ગયું. તે પછી જાણે એ ગોટાવા લાગ્યું, ખદખદવા લાગ્યું, ને ટુકડા ટુકડા થઈ ને મારા માથા પર ખરી પડવા લાગ્યું, જાણે એક જાતનો પાણીપોચો મલોદો ન હોય ! ને એના ટુકડે ટુકડાની વચમાંથી જે અવકાશ દેખાયું તેની સપાટી મિલકુલ કાળી ને ચકચકતી હતી.

તોલ્સતોયે કહ્યું :

“જરૂર એ રાતે તું ખગોળશાસ્ત્રનું કોઈ પુસ્તક વાંચતો હોવો જોઈએ, એથી જ સ્વપ્નાર્માં આ જાતની ભૂનાવળ જોખી થઈ હતી ?”

બીજું સ્વપ્ન: એક દિમાચ્છાદિત મેદાન, કાગળના ૫૦૬ જેવું સપાટ ! વચમાં કર્યાંય દિઓ ટેકરા નહિ, એકે ચ આડ કે નહિ આડવું. માત્ર અહીં તહીં કર્યાંક એકાદું ડાળખું ઝાંખું ઝાંખું જરફમાંથી માયું બહાર દાઢતું દેખાતું હતું. આ ચેતન-શૂન્ય જરફના સ્થળે આરપાર, સ્થિતિજ. એના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી લાગ્યે જ ભુદી પાડીને જોઈ શકાય એવી એક ખીણી રસ્તાની પટ્ટી દેખાતી હતી, ને એ રસ્તા પર રાખોડી રંગના હોલખૂટ (ધૂંટણુલગીના જોડા)ની એક જોડ-પોતાની મેળે દળવે દળવે ડગલાં મારતી ચાલી જતી હતી ! આ સાંકળી, તોલ્સતોય

પરીક્ષાના દીગુજી જેવા રૂઝડિયાં લર્વાવાળા એની આંખો જાગી ઠરી, મારી સામે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો ને થોડીવાર પછી કહે :

“એ તો લપાનક શું ખરેખર તને આવું સ્વપ્ન આવેલું ? તે બનાવી તો નથી કાઢ્યું ને ? અને તો એમાં કંઈ પુસ્તાકિય હોવાનો ભાસ થાય છે.”

તે એકાએક મિમ્બળ મુમ્બવી જોડો હોય એમ પોતાના ઘૂટણ પર એક આંગળી વડે ટોકતા મારતાં રૂઝ ભાવે છટક છટક ચબ્બો હિચ્ચારનાં એણે કહ્યું :

“તું શું કહી પીતો નથી ? તું જીદગીમાં કઠોય પીવાની લતમાં પડ્યો હોઈશ એવું લાગતું નથી ને છતાં તારા આ સ્વપ્નામાં, વાદળો જેવું-આત્મસાત ઠરી લે એવું કંઈક તત્વજનક છે. હેઠ્ઠીમાન નામનો એક જમન લેખક યર્ષ મયો એને સ્વપ્નમાં આંખે રસને ગજપાનાં પાનાં જાડવેના ટેજવ દેખાનાં ને એવી જ બધી વસ્તુઓ અનમત્ત, એ તો દારૂડિયો હતો જ, માડીવાનની ભાષામાં જેને ‘ગુજરી’ કહીએ એવો . પણ, એટલા ને એટલા આપમેળે ડગલાં લગતા જોડા—એ તો ખરેખર લપાનક છે તે એ વાન જોડી કાઢેલી હોય તો પણ અસંભવ છે . લપાનક !”

અને એકાએક એની આંખી દારૂને ઘરકાવી મૂંઝવું હામ્ય એ હમ્યો. એ દારૂએ એના માલનાં દારૂકાં પર તેજ પાથરી દીધું.

“કદપના તો કર . એકાએક ત્વચ્છાયા મધોમાં ઘર્ષિતે, વાળેલા લાકડાના પગવાળું પતા જોડવેલું ટેજવ, એની સપાગીને પાંખોની જેમ ફફડાવતું, મેઠામાંથી ચોક્કની દારૂ કાઢતું દોડ્યું આવતું હેય, એની લોલી સપાગી પર પાડેના આંટા પણ તમને ચોક્કખા દેખાતા હોય ! એ એટલા માટે નાસી છૂટેલું હોય છે કે દારૂખેડીખાનાના કોક માણસે લાગનામટ તણુ નાન ને તણુ દિવસ વચી એના પર જુગાર ખેલ્યા ક્યો હોય છે. ને આખરે એની સહનસકિતનો છેડો આવવી જતા એ નાસી છૂટ્યું હોય છે.”

આટલું ખોલીને એ હત્યો, પણ એણે જોઈ લીધું હતું કે મારા પરના એના અવિશ્વાસથી મારું મન ફૂંચાયેલું હતું.

“તારું સ્વપ્ન” મને પુસ્તકિયા લાગ્યું, એથી તને ખોટું લાગ્યું? પણ ગુસ્સે ના થઈશ. મને ખબર છે, અગત્યતા માણસ ધણીવાર એવી વિચિત્ર વસ્તુ ઉપજાવી કાઢે છે કે, એને માની લેવી મુશ્કેલ બની જાય છે, ને છતાં એ માણસને તો એમ જ લાગે કે જાણે ખરેખર પોતે એવું સ્વપ્ન જોયું જ છે. એક છુટ્ટા જમીનદારે મને એકવાર એના સ્વપ્નાની વાત કરેલી. તેમાં પોતે એક જંગલમાં થઈને ચાલતો ચાલતો પ્રુદ્ધા મેદાનમાં નીકળ્યો ને ત્યાં એણે શું જોયું? મેદાનમાં માટીના બે ટોળા હતા, તે એકાએક જાણે આંચળ બની ગયા! એ બે આંચળની વચ્ચેથી એક કાળા મુખવાળી આકૃતિ ઊભી થઈ. એ આકૃતિને આંખોને ઢેકાણે બે ચંદ્ર જડેલા હતા, જે ફૂંડું પડેલી આંખ જેવા લાગતા હતા. સ્ત્રીની એ આકૃતિના બે પગ વચ્ચે એણે પોતાની જાનને ઊભેલી જોઈ. એની નજર સામે એક જીડી અતલ ખાઈ હતી, જે એને પોતાની અંદર ચૂસી રહી હતી. આ સ્વપ્ન” જોયા પછી એના વાળ એકદમ ઝડપથી પાકવા લાગ્યા, એના હાથ ધૂંજવા લાગ્યા. એણે પરદેશ જઈ ડૉ. નીપની સારવાર લેવા માંડી. પણ એ માણસ તો એ જાતનો જ હતો કે એને એવું સ્વપ્ન આવે. એ એક બાલિયારી હતો.”

તે એણે મારો ખભો ધાગડ્યો. કહે,

“પણ તું તો ચરાખી પણ નથી કે નથી રંડીજાજ—તેમ છતાં તને એવું સ્વપ્ન આવ્યું શાથી?”

“મને કંઈ સમજતું નથી.”

“આપણે આપણી જાત વિષે ય ગદ્ ગદ્ જોણું જાણના હોઈએ છીએ,” એટલું જોલો નિઃશ્વાસ નાખી, આંખો ઝીણી કરી, મંદ સ્વરે એણે ઉમેયું:

“ કંથુ જ નાજીતા નથી આપણે ”

એ સંજો અમે ફરવા ગયા, ત્યારે એણે મારો હાથ પકડીને
ધીરથી દમાવનાં કંથુ

“ આહ ! ચાલતા જોડા બહુ બચાનક દશ્ય છે—એક નપડે ટપ્પ,
ટપ્પ કરતા, પોતાની હેઠળના ખરફને કચડતા ! ઘણો સરસ ખ્યાલ
■ પણ તેમ છતાં વુ વણો જ પુસ્તકિયો છે ગુસ્સે ન થતો—તુય
જાણે છે કે એ સારુ નથી એ તારા માર્ગમાં અતરાયરૂપ બની રહેશે ”

મને નથી લાગતું કે, એના કરતાં હું કંઈ વધારે પડતો પુસ્તકિયો
હોઉં અત્યારે તો એ મને અત્યંત શુદ્ધિવાદી લાગે છે—એ જે કંઈ કહે
છે તે બધામાં.

૩૫

કોઈનાર તો એ એવો લાગે છે, જાણે કોઈ દૂરના અજાણ્યા પ્રદેશમાંથી
આવી ચઢ્યો હોય, જ્યાં લોકો તદ્દન જુદી જ રીતે વિચારતા હોય તે
જુદી જ રીતે વર્તતા હોય એમની હિલચાલ ને બોલચાલની
ભાષા મધ્ય જાણે આપણાથી તદ્દન જુદા હોય એ એક યુથ્વામાં મેં હોય
છે, યાકચો પાકચો, ઉઠાસ કોક અજોયર પ્રદેશની ધુળથી રળેલાં પેલો,
અને કોક પરાયા ખાણસની જેમ, મૂઝા બહેરાની માફક સૌની સામે
ઉત્સુકભાવે તાકમા કરે છે

મઈ કાસે રાતે બોજન પૂર્વે એવોજ બાવ દ્રષ્ટિમાં ભરી એ દિવાન
ખાનામાં આગ્યો, કેમ જાણે પોતે ક્યાંક દૂર સૂદૂર નીકળી ગયેનો
હોય, ને મૂઝા મૂઝા સોફા પર બેસી પડી, કાણે રહી, ડાલતા ડાલતા
ઘૂંટણ પર હથેળીઓ ધસતા, મોં પર કચ્ચરીઓ પાડતા, એકાએક
એ બોલી બેઠો

“ ના, ના, એનો અત એવો ન હોઈ શકે ”

કાઈ એક મૂર્ખ ને સપાટ લોખંડ જેવા ઠંડા માણસે એને
સવાલ કર્યો

“ તમાગ આ કથનનો મતનમ શો ? ”

એ રહેજૂ મૂશીને એકધારી દષ્ટિ માડી એની સામે જોઈ રહ્યો. તે પછી વરડા મહાર, ત્યાં ડોક્ટર નિકિતિન ચેસ્પાલ્ચેવ્સ્કી ને હુ બેડા હતા, ત્યાં અમારા પર દષ્ટિ દોડાવતાં એણે સવાય કર્પો :

“ તમે લોકો શેની વાતો કરી રહ્યા છો તે ? ”

“ પ્લેવ વિષે સ્તો. ”

“ પ્લેવ... પ્લેવ...! ” વિચારમગ્ન અવસ્થામાં જ એણે એ શબ્દ અટકી અટકીને બે વાર દોહરાવ્યો, કેમ જાણે એ નામ એણે આ અગાઉ કદી સાંભળ્યું જ ન હોય તે પછી પખીની માફક પેતાનું આખું શરીર હલાવી મદ મદ હસનાં એણે કહ્યું .

“ આજ સવારથી મારા મગજમાં એક વિચિત્ર વસ્તુ દોડધામ મચાવી ગઈ છે કેકે અને એક કચર પગ કાનરેન લેખની વાત કરેલી એમાં હલું કે—

‘ અહીં, આ શીવા દેહળ ઈવાન યેગોરયેવ પોઢેને છે

‘ એ એક અમાર હતો ને દિવસ આખો આમડા કમાવેનો.

‘ એ ખૂબ મહેનતુ ને દિલનો અત્યંત માયાગુ હતો, ને આત્મે—

‘ એ મરી ગયો છે, એનો ધધો એની પત્નીને હાથ સોંપી ગયો

‘ એ કંઈ ધરડો નહોતો ને હજી કેટલેય વખત એના આમડા કમાવતો

છવી ચક્રયો હોત,

‘ પરંતુ પ્રભુએ એને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો.

‘ સ્વર્ગની જિંદગીમાં ભાગ લેવા—

‘ શુકવારની સતે ને ‘ પેચન ’—સપ્તાહને યાણે ’

આટલું બોલી એ મૃગો ચઈ ગયો, ને માથું હલાવતાં ધીમું ધીમું હસીને વળાં એણે ઉમેયું

“ માણસની મૃત્યુતામાં કંઈક એવું મધુર ને હૃદયસ્પર્શી તત્ત્વ રહેલું છે— એમાં ઝેર ન ભળેલું હોય ત્યારે હમેશાં તમને એમાં એ મધુરતા મળશે.”

ત્યાં અમને બોજન માટે જૂઠું પડી

૩૬

“મને શરાણી મમતા નથી પણ ‘હું એવા કેટલાક લોકોને જાણું છું, જેઓ એક બે પાલી પછી રસ પડે એવા માણસ બની જાય છે એમનામાં રહેનો મર્મ’ ખીલી જોડે છે, એમના વિચારની સુંદરતા નીખરી જોડે છે, તેઓ કર્ષક સ્ફૂર્તિવાળા ને વાચાળ બની જાય છે પણ નશા વિનાની સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે એમના આ ગુણો નજરે ચડતા નથી ને આવે વખતે મને શરાણ પગ પણ આશીર્વાદ વરસાવવાનું મન થઈ જાય છે”

મુલત્ર કહે છે હું ને તોલસનોય એક વખત ત્વસ્કાવા સ્ફીટમાં થઈ પસાર થયા હતા, ત્યાં સામે દુગ્ધી બે બખ્તરધારી ઘોડેસ્વારોને આવતા જોયા એમની છાતી પરનાં બખ્તરની પિનગની પ્યેટ સૂર્યના પ્રભાસમાં ઝગારા મારી રહી હતી. એમનાં પેગડાં ખળખળાટ કરી રહ્યાં હતાં, ને એ બંને જખ્મ એક સગખી મતિએ આમળ વધી રહ્યા હતા, કેમ જાણે બેઉ બેગા જ બેગો નીકળેના હોય એમના અહેમ જુવાની ને એમની આત્મવૃદ્ધીથી ચમકી રહ્યા હતા.

તોલસતોયે એમને જાણવાનું ચરૂ થયું

કહે ‘શી દમામ ભરી બેવફૂરી ! આણુમના ફટકે કેળવાયેલાં પશુ જ-નહિ તો બીજું શું ?’

પણ બંને ઘોડેસ્વારો અમારી પાસે થઈ પસાર થઈ ગયા હતા, ત્યારે એ ચૂપચાપ એક ડોર બેગો રહી ગયો ને અમનાં ભરી દૃષ્ટિથી એમનો પીછો કરતાં પ્રસસાપૂર્વક કહવા લાગ્યો

‘કેટલા સુંદર લાગે છે, ખરું કે નહિ ? માત્રીન રોમવાસીઓ જેવા આહ, હ્યોપુરકા ! શક્તિ, સૌંદર્ય — આ માગ પ્રભુ ! પુરુષમાં પણ સુંદરતા એ કેટલી અદ્ભુત વસ્તુ છે — કેટલી અદ્ભુત !’

૩૭

નીચાણના રસ્તે એણે મને પકડી પાડ્યો. દિવસ બહુ ઊંઘળાટ ભર્યો હતો એના તાતાર ઘોડા પર સવાર થઈ એ લિવાદિયાની દિશામાં જઈ રહ્યો હતો. ઉદાસ, લઘરવધ જટિયાવાળો, મિલાડીના ટોપના આકારની પાતળી સફેદ ફેસ્ટ ટોપી પહેરેલો એ પરીલોકના જાદુગર જેવા લાગતો હતો.

એણે લગામ ખેંચી ઘોડાને ધીમે પાડ્યો, ને મને સાદ કરી બોલાવ્યો મે એના ઘોડાની નાજીમાં ચાતર્તા ચાવર્તા વાત કરવા માંડી, વાતોમાં ને વાતોમાં મે એને કહ્યું, કે મારા પર વી જી કોરોલે-કોનો પત્ર આવ્યો છે. તોલ્સ્ટોય ગુસ્સામાં આવી એની દાદી ઝટકારી કહે :

“એ ભગવાનમાં માને છે ?”

“મને ખબર નથી”

“સૌથી અગત્યની વાત પૂછુ, ત્યારે છ કહે છે, હું જાણતો નથી । હા, એ માને છે, પણ નાસ્તિકની આગળ એ વાત કબૂલ કરતાં એને શરમ આવે છે”

ધૂંકતો હોય, એમ ચોદિયો બની ગુસ્સામાં અખો તતડાવતો એ બોલતો હતો મને લાગ્યું કે ક્યાં હું એના રસ્તામાં આડો જતર્યો ? પણ મે જેવો એને મૂકી આધા ખસવાની તૈયારી કરી કે એણે મને અટકાવ્યો.

કહે, “કેમ, શું થયું ? હું તો બહુ આરને ચનાવું છું ને ?”

ને વળી એણે ધુરંદિયું કરતાં કહ્યું : “તારો આન્દ્રેયેવ નાસ્તિકાથી પણ ખીએ જાકી એ ભગવાનમાં માને છે, ભગવાનથી ડરે છે પણ ખરો”

આન્ડ ડચુક એ. એમ રોમાનોવની જાગીરને છેડે રસ્તા પર એણે વળીને ઊભા ઊભા ત્રણ રોમાનોવ-કુટુંબીઓ વાતો કરતા હતા. હું ધારું છું કે એક હતો ટોડગની જાગીરનો માનિક જ્યોર્જ ને બીજો

દિયુલ્લખરનો પિતર નિકોલાયેવિય ત્રણે ફાકડા, કદાવર જુવાનો રસ્તો આખો રુધીને એક ઘોડાની બગીચી હાલી બાજુમાં જીન નાખેલો એક સવારીનો ઘોડો હતો તોલ્સતોયને પસાર થવાની જગા જ રહેતી નહોતી એણે પેના રોમાનોવ્સ તરફ એક તીખી ઠપકા-ભરી નજર નાખી પણ એ લોકો તો અમારા તરફ થીક કરીને જિભેલા હતા પેતા જીન નાખેલા ઘોડાએ પોતાના પગ ઉપાડી, બાજુએ ખસી જઈ, તોલ્સતોયના ઘોડાને નીકળવાની જગા કરી આપી

ધડીએક એમ ને એમ મૂગા મૂગા જ સવારી કર્યા પછી એણે કહ્યું “ મને આખુણી લીધો એમણે અણવડ અનાડી લોકો !

ને થોડીવાર પછી વળા ઉમેયું

“ ઘોડાને સમજ પડી ગઈ કે મારે તોલ્સતોયને રસ્તો કરી આપવો જોઈશે ”

૩૯

એક વાર કહે

‘ સૌથી પહેલી ને મુખ્ય વાત એ કે તમારી પોતાની ખાતર તમારી જાતની મંજાગ રાખના થાઓ, તોય બીજાને મારે થવું કયું ગણાશે.’

૩૯

‘ જાણીએ છીએ ’ એમ કહીએ છીએ ત્યારે આપણે મન એનો શો મતનય હોય છે ? હું જાણું છું કે હું તોલ્સતોય છું એક કદરપો ચહેરો, દાઢી — ને એ જ મારો પગવાનો છે પણ પરવાના તો કઈ આત્માની બાજતમા દખન કરતા નથી હોતા મારા આત્મા વિશે હું જાણું છું કે એ પ્રમુખ સાલિખની ઝખના કર્યા કરે છે પણ આ પ્રશ્ન તે કોણ ? એ વસ્તુ કે જેના અસમાવેશથી મારો આત્મા બનેલ છે એમાં બધું આવી ગયું. જે કોઈ માણસ વિચાર કરતાં ચીખ્યો છે, એને

માટે ઈશ્વરમાં માનવું મુશ્કેલ જની જાય છે. પણ ઈશ્વરમાં તો માણસ પ્રકાશી જ વસી શકે. તારણથી અને કહ્યું છે: ‘વિચાર જ અનિષ્ટ છે.’

૪૦

એના ઉપદેશોની એકધારી નિરસના છતાં આ અદ્ભુત માણસમાં અગાધ એવી શક્તિઓ પડેલી છે.

આજે બગીચામાં ગયેલા ત્યાં ગાર્ડના એક મુસ્લા સાથે વાત કરતાં એ પોતાની જાનને એવી રીતે વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો, જાણે કાંઈ ગામડિયો. શ્રદ્ધાળુ પોતાની અતિમ ધડીના ડકા સૂણી પોતાના આખરી દિવસોમાં વિચાર કરવા પ્રેરાયો હોય ! આમેય ટચુકડા એના દેહને એ જાણે ઝાર નાનો કરવા મથી રહ્યો હતો. એક મજબૂત પડછેદ કાપાવાળા તાનારની પડખે જામેયો, એ એવો લાગતો હતો, જાણે કાંઈ સામાન્ય ધરડો માણસ. જેણે હમણાં જ જિંદગીના હેતુ વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો હોય ! ને એની અનતવિધ સમસ્યાનો ખ્યાલ આવતાં પોતે જ મુંઝાઈ ગયો હોય ! વિરમયપૂર્વક એનાં ફેફસાં જલ્યાં જાયતી, એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિવાળી આંખો ગભરુ રીતે પટપટાવતો એ એની આંખોનાં તીવ્ર ઓજસને જાણે ઝાંખાં કરવા મથી રહ્યો હતો. એની શોધક નજર મુસ્લાના પહોળા ચહેરા પર અપ્રસન્ન મંડાઈ રહી હતી. ને એની આંખોની કીડીઓની ચમક, જે લોકોને હમેશાં ગૂચરી નાખનારી લાગતી તેની ઉમતા કંઈક ઓછી થઈ જતી હતી.

મુસ્લાને એ જીવનના હેતુ વિષે, આત્મા ને ઈશ્વર વિષે ‘ખાલીશ’ સવાલો પૂછ્યા કરતો હતો. કુરાનનાં સૂત્રો ને બાઈબલના નવા ટેસ્ટામેન્ટનાં સૂત્રો તેમજ તત્ત્વજ્ઞોની ટીકાઓ ટાંકી કોઈ શાસ્ત્ર પુરાણીની દક્ષનાર્થી એ બધાની સરખામણી કરતો હતો. હકીકતે એ એક નાટકનુ પાત્ર બનવી રહ્યો હતો — કોઈ મહાન કલાવંત યા સંતને જ હસ્તગત હોય એવા અનુપમ કૌશલથી.

ને થોડા જ દિવસ પહેલાં તાતેયેવ ને સુખર સાથે સંગીત વિષે

વાત કરતાં એ સંગીતની ખૂબી પર ઊંડાથી પડ્યો હતો. જોનાર જોઈ શકે કે એ પોતાના હૃદય-આદને માણવાની શક્તિ ય ધરાવે છે અર્થાત્ આવી પ્રખર અનુભૂતિની શક્તિ પણ એની પાસે છે

એણે કહ્યું કે, સંગીત ઉપર શોષનહોર નેટલી સમગ્રતાથી કોઈએ લખ્યું નથી. ને એ વાત કરતાં કરતાં એણે ફેટ વિષે એક રમુજ કિસ્સો કહી નાખ્યો, ને કહ્યું કે, “સંગીત એ મૂળ આત્માની પ્રાર્થના છે”

સુધરે પૂછ્યું : “પણ એ મૂળ શાને ?”

“કારણ કે એની પાસે કોઈ શબ્દો નથી વિચારો કરતાં જ્વનિમાં આત્મા વધારે વિવસે છે વિચારો એ તાંબાનાણું બરેલા બટવા જેવા છે, ત્યારે સંગીતનો જ્વનિ એ કશાથી ખરડાયા વિનાનો, આંતરિક રીતે જ પવિત્ર છે”

હૃદયને સ્પર્શી જાય એવા બાલીશ શબ્દો વાપરવામાં એ દેખીતો આનંદ લૂટે છે. એકાએક કોક ઉત્તમમાં ઉત્તમ, કુમાશ્વત્યે શબ્દ યાદ કરી તે આનંદો ઊઠ્યો. ને પછી એની દાઢીમાં હસતો મુદ્દુ બાવે સગબગ લાડ લગવનો હોય એ રીતે એ બોલેલો :

“સંગીતકારો એટલે જ મૂર્ખલોક જેમ મોટો ઉરતાદ તેમ મનનો વધુ સંકુચિત, ને વિચિત્ર વસ્તુ તો એ છે કે, લગભગ એ બધાજ ધાર્મિક વૃત્તિના માણસો.”

૪૧

એખોવને એક દિવસ ટેલિફોન પર કહે :

“આજનો દિવસ મારે માટે એટલો ખુશનુમા છે, ને હું એટલો આનંદમાં છું કે આજે તું પણ સુખમાં હોય એમ હું ઈચ્છું છું ખાસ કરીને તું ! તું એટલો સારો છે, સરસ માણસ છે !”

૪૨

માણસો ખોળી વાત કરતા હોય ત્યારે એ એમના જણી લક્ષ દર્શાવતોય નથી કે એમની વાત માનતો પણ નથી. લડાઈતે એ એમને સવાલ નથી પૂછતો, પણ એમની ઊવડતપાસ કરે છે

વિરલ વસ્તુઓના સંગ્રહકર્તાની જેમ એ એવી જ વસ્તુઓને સ્વીકારે છે, જે એના સંગ્રહની સંવાદિતાનો ભંગ કરનારી ન હોય.

૪૩

એક દિવસ એ પોતાની ટપાલ પર નજર ફેરવતાં કહે :

“ આ લોકો બહુ ઘોંઘાટિયા છે. આજે તેઓ આમ લખે છે, પણ બ્યારેઈ મરી જઈશ, ત્યારે વરસેક પછી કહેશે: “ તોલ્સતોય ? પેલો કાઉન્ટ તો નહિ, જે જોડા સીવવાનો ધધો કરતો, ને પછી એને આવું તેવું કંઈક થઈ ગયેલું ?”

૪૪

એક નહિ પણ અનેકવાર મેં એના મુખ પર ને એની આંખોમાં એક ખંધું, સતોષનું રિમત ચમકતું જોયું છે. જાણે પોતે જ સતાડેલી કોક વસ્તુ એને અચાનક જડી આવી હોય એવું. એણે કંઈક સંતાડયું હતું ને પછી પોતે જ્યાં સંતાડેલું, એ જગ્યા જ જુલો ગયેલો. તે પછી દિવસો સુધી એ એની ગુપ્ત ચિંતામાં શબ્દો કરતો, સતત તાજજીભી અનુભવતો: “ એવી તે ક્યાં મૂકી દીધી દશે મે—મારી આટલી બધી કામની વસ્તુ !” ને એને થતું કે, લોકો મારી ચિંતાને પકડી પાડશે, માગ તુકસાનને પામી જશે, ને મને કુખ્ખદાયક એવું કંઈક કરી બેસશે, જે મને ખિલકુલ નહિ મમે. ત્યાં અચાનક એને સાંભરી આવ્યું ને એની ચીજ જડી ગઈ હોય એમ એ આનંદવિભોર બની બેઠ્યો—છુપાવવાની દરી દરકાર દર્યા વિના—એ બધાંની સામે ખધાઈ પૂર્વક જોઈ રહેલો. કેમ જણે દહેતો હોય: “ હવે તમે મને દેથી જ ઇજા પહોંચાડી શકવાના નથી !”

પણ પોતે કંઈ વસ્તુ ખોઈ બેઠેલો, ને ક્યાંથી, કેમ કરતાં જડી, એ વિષે એ કંઈને એક શબ્દ સરખો કહેતો નથી !

એની સામે જોતાં માણસના વિરમયનો કદી અત રહેતો નથી. પણ વારંવાર એની સાથે મેળાપ કરવાની ઈચ્છા પણ માણસ કરે નહિ.

હું તો એક ઘરમાં એની સાથે વસવાની કદી કલ્પના જ કરી શકતો નથી—તો વળી એક ઓરડામાં રહેવાની વાત તો રહી જ ક્યાં ? એની થે રહેવાય તો નહિ જ.

એની સાથે ગેહલું એ સગવડના તાપે જળી જગી વેરાન થઈ લે મેદાનમાં રહેવા જગતર છે. જાણે પોતાની જાતને પણ જાણી રહ્યો નથી, ને દુનિયાને અનત અધકારમય રાત્રિની ખીંક જનારી રહ્યો હોય !

તોલસતોયને પત્ર

તમને લખેલી પત્ર ટપાલમાં નાખીને આવ્યો કે મને તાર મળ્યો, માં તોલસતોયે “ પલાયન ” † કર્યાના સમાચાર હતા. ને તમે જુઓ કે હું તમને ફરીથી પત્ર લખવા બેસી ગયો છું ..તમારી સાથે રા મનનો તાર હજી જોડાયેલો છે

અસમત, અત્યારે મને મળેલા આ સમાચારની બાબતમાં હું જોઈ અનુભવી રહ્યો છું, ને તમને લખી રહ્યો છું, તે બધું ડોળાયેલું જ નથી, કદાચ કંઈક અંગે નિષ્કુર ને હલ્લની ઉદારતા વિહોણું હશે—પણ બદલ તમે મને સ્થમા કરજો અત્યારે મને એવું લાગે છે, જાણે દી મળ્યા દાનીને કાર્મ મને સુગમી રહ્યું હોય.

એજો મારી સાથે ધણી બધી વાતો કરી છે, ને ધણી લખાણ-કાં. હું જ્યારે કિમીઆમાં ગારમાં ખાતે રહેતો, ત્યારે હું એને ફીવાગ મળવા જતો, ને એને પણ મારે ત્યાં આવવાનું બહુ ગમતું. પ્રેમપૂર્વક ઉત્સુકતાએ એના પુસ્તકો વાંચતો, એથી જ હું માનું છું. આજે એના વિશે હું શું માનું છું, તે કહેવાનો મને અધિકાર છે. ને પછી મારે માટે એ કંઈક વધારે પડતું ગણાય, યા તો લોકોના તા વિશેના સામાન્ય મતથી હું જુદો પડતો હોઉં.

† વા. ૨૮-૧૦-૧૯૧૦ તોલસતોયને આખરી ચુલ્લાય : મદાગાસ્કર-
દિન. —કં.

સૌ કોઈ જાણે છે તેમ હું પણ જાણુ છું કે કોઈ અનન્ય બુદ્ધિપ્રતિભા વાળો આ માણસ હતો, જેને સાચા અર્થમાં વિચારણ કહી શકાય એવો—એના અટપટા આંતરવિરોધી વલણો છતાં, એ દરેક રીતે અદ્ભુત હતો હા, બધી રીતે એ અદ્ભુત છે, એના વિશિષ્ટ તેમજ વિશાળ અર્થમાં પણ એને વર્ણવવા માટે બાજ્યે જ શબ્દોનો આધાર પૂરતો પડે એનામાં એવું કંઈક તત્ત્વ છે, જે મને સૌ કોઈની આગળ કંઈ ખોલી કહેવા પ્રેરી રહ્યું છે “ જુઓ તો ખરાં, કેવો ભગ્ય માનવી, આપણી આ પૃથ્વીના મઢ પર જીવી રહ્યો છે ! ” કાગળ એની શક્તિઓ સર્વાક્ષેપી છે ને છતાં સૌથી પ્રથમ એ કંઈ હોય તો ‘ માનવ ’ છે— માનવીઓ વચ્ચે જીવતો એક માન માનવ જાણે

પરંતુ કાઉન્ટ લિઓ નિકોલાયેવિચ તોડસતોયની જીંદગીને ‘ સાધુપુરુષ લિઓ ’ ની જીંદગીમાં પડેલી નાખવાના એના જિંદગી ને નિહુર પ્રયાસોએ હંમેશા મારા મનને ધક્કો લગાડ્યો છે પોતાની જાત પર એ ભાંગા વખતથી જુદા જુદા રહ્યો છે, એ તો તમે જાણો જ છો. યેવજેની સોલો-યોવ ને સુલર આગળ પોતાની આ યાતનાઓને સફળ બનાવવા માટેની આગ્રહતા વ્યક્ત કરતાં એણે કહેલું કે પોતે એ બામત સફળ થયો નથી, ને તે માટે પોતે ટેટલો દિલથી છે એ દુઃખ સહન કરે છે, પણ તે કેવળ પોતાના આત્મજાળની કસોટી કરવાની કુદરતી વ્રતિથી નહિ, પરંતુ કેખીતી રીતે જ—મને ફરીથી કહેવા દો— પોતાના જિંદગી સિદ્ધિઓ વજન વધારવા પોતાના ઉપદેશોને અજોથ બનાવવા પોતાના દુઃખ કષ્ટથી એનું મૂલ્ય વધારી લોકોને એનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પાડવા માટે— હા સ્વીકાર માટે ફરજ પાડવા જ તમે સમજી શકો છો ?

કારણ એ સારી રીતે જાણે છે કે, એના ઉપદેશ કોઈને ગળે જાતરે એવા નથી એની પોતાની શેજનીથી બહાર પડે, ત્યારે તમે જોશો તો એમાં, એણે પોતે પોતાની માન્યતાઓ વિશે, તેમજ પોતાની જાત વિશે સેવેલા સચવાઈનાં કેટલાંક સુંદર ઉદાહરણ મળશે

એ જણે છે કે, “ચંદ્રિદે ને દુઃખ સહેનારા હંમેશાં અનિવાર્ય રીતે નિષ્કુર ને ખીજને પીડનારા માણસ હોય છે.” આમ છતાં એ કહે છે: “જો મારા વિચારોને માટે મારે સદન કરવાનું થશે તો એથી તો જુદી જ ળાપ જીભી થશે.”

આ વિચારે હંમેશાં મને એનાથી પાછો પાડ્યો છે. કારણ એવા બ્યક્તિત્વમાં દુઃ હંમેશ મને દમવાની કોશીલ થતી અનુભવું છું, મારા આત્માને વશ કરવાની ઈચ્છા જોકે છું ચંદ્રિદેના રક્તની લાસિમાં વડે આંશ નાખીને મારે મળે સિદ્ધાંતની ધુંસરી લાદવાની કોશીલ અનુભવ્યા વિના દુઃ રહી શકતો નથી.

એણે હંમેશાં જ્યાં ને ત્યાં પરલોકની અમરતાનાં ગીત ગાયાં કર્યાં, પરંતુ એને મન તો આ દુનિયાની અમરતા જ ઝંખતા જોગ હતી. એક રાષ્ટ્રીય લેખકમાં (ચન્દ્રના પૂરેપૂર્ણ અર્થમાં) જેટલા દુર્ગુણો હોઈ શકે, એ તમામ આ એક મદાન આત્મામાં મુનિમંત થયેલા જેવા મળશે. આપણા ઇતિહાસે જે બધી વિકૃતિઓ ને યાનનાઓ આપણે માથે લાદેલાં છે, તે તમામનાં દર્શન એનામાં મળે. એનામાં જે કંઈ છે તે બધું જ રાષ્ટ્રીય છે. એને ઉપદેશ એ દેવગ પ્રત્યાધાન છે, પુરાણપ્રિવન છે, જેને ખ ખેરી નાખી, જેના પર વિજય મેગવી, આજે આપણે ઉપર આવવા મધી રહ્યા છીએ.

૧૯૦૫માં એણે લખેલો પેશો પત્ર ‘જુદિછરીઓ, રાજ્ય ને લોકો’ માં છે: “તેનું અગ્રખામણું ને દંડીયું લખાણું! જાણે કે “દુઃ તો પદ્મેયો જ કહેનો. દત્તો” —જેવાં આવ્યાં સપ્રદાયથી જુદો સર ઉઠાવતો હોય એમ. એ દિવસોમાં જ એ એને જવાજ લખેલો. મારા માટે એણે વાપરેલાં શબ્દોનો આધાર લઈને જ, મેં કહેવું કે, રશ્મિવન લોકોનો બાળનમાં વાંઝેલા નામે કંઈ પણ જોણવાનો અધિકાર એણે ધણાં તાંબા વખતથી ગુમાવી દીધેલો છે કારણ લોકોને સાંત્વગચાની, એમને સમજવા માટે ય અંદર ખોની વાન કરવા આવનાગને સંજગચાની એની અનિ-

મજાનો હું પોતે સાક્ષી રહેલો છું. મારો એ પત્ર બહુ કડક શબ્દોમાં લખાયેલો હતો, જે મેં ટપાલમાં જ નાખેલો નહિ.

તે આજે જોઈ છું તો પોતાના વિચારોને કંઈક ઉચ્ચ હેતુ બક્ષવાની આશાએ જ કદાચ એણે આ કૂદકો લીધેલો છે. એ પણ વાઝિલી છુરલાયેવની માફક ‘કૂદકાઓનો’ શોખીન છે પણ એનો હેતુ હમેશાં એક જ—તે તો, પોતે જે કહે છે તેને માન્યતા અપાવવાનો, એની આસપાસ કંઈક આભામંડળ રચવાની મધામણી આમાં ધાર્મિક અસહીષ્ણુતાની જ ગંધ આવશે જો કે રસિયાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એના ઉપદેશોને, બ્યાજખી ઠરાવે છે; તેમ જ એક વિચક્ષણ પ્રતિભાવાન બ્યક્તિના અંગત દુઃખને હેતુ બક્ષે છે: પાપનું ચિંતન કરીને તે જીવવાની ઈચ્છાને નાથીને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ એનો આશય છે.

તોલસતોયમાં ધણું ધણું એવું છે, જે મારા અંતરમાં ધિક્કારને મળતી લાગણી જગાડે છે. ધણું ધણું એવું છે, જે શીશ્વાની માફક બોજ બનીને મારા આત્માને ચાંપી નાખે છે. અસાધારણ વધી ગયેલો એનો અહંકાર એ કોઈ રાક્ષસી વસ્તુ છે, તદ્દન અસામાન્ય—ચેષ્ટા ધોગાતીર સ્વંયતોગોર જેવો કે જેનો ભાર વહેવો પૃથ્વી માટે ય અસહ્ય થઈ પડેલો !

હા, એ મહાન છે. હું પૂરેપૂરી રીતે માનું છું કે, એ જે કંઈ કહે છે, એથી અધિક ‘કથુંક’ એવું રહી જાય છે, જેને માટે એ મૌન સેવે છે—પ્રુદ એની રાજનીતીઓમાંથી ને કદાચ એ વસ્તુઓ વિષે એ આ દુનિયાના કોઈ જીવ આગળ કથુંક કહેશે પણ નહિ આ ‘કથુંક’ કોઈ કોઈ વાર, તત્પૂરતું, એની સાથેની વાતોમાં અનુલવાય છે, તે એનો કંઈક ઈશારો એણે મને ને સુલરને વાંચવા આપેલી એની રાજનીતીઓમાં મળે છે. મને તો એમાં ‘આજ સુધી એ જે કંઈ કહેતો આવ્યો છે, એ તમામ વસ્તુનો ઈન્કાર’ વંચાય છે. મને તો એમાં સંપૂર્ણ—પ્રુલ્લો ‘નેનિવાદ’ (નિહિલિઝમ) દેખાય છે, જે જાલીસ હતાશા ને એકલતાની

શૂનિ પર પોષાયેલો છે. આજલગી કોઈ એનો નાશ કરવા શક્તિમાન બન્યું નથી, ને આટલી ભયંકર સ્પષ્ટતાથી આજલગી કોઈએ જ કદાચ એનો અનુભવ કર્યો નથી. એ મને ઘણીવાર એક અચળ, લાપરવાહ આદર્શ જણાયો છે; એના અંતરના ઊંડાણમાં માણસ પ્રત્યેની હિંસાસીનતા ભરેલી છે. એ એટલો જીંમી દેશનો છે, એટલો બધો શક્તિશાળી છે કે એની આગળ સામાન્ય માણસ ટુચ્છ લાગે, એની જીનનભરની મુડમયલો હાસ્યારુપ ને દયાજનક લાગે. એ પોતે, તો સામાન્ય જીવોથી ક્યાંય છેટો, પોતાની ગુણભૂમિમાં નીકળી ગયેલો છે, જ્યાં પોતાના આત્માની એકાગ્રતાની સમસ્ત તાકાત પડે, એકાન્તમાં બેઠો બેઠો એ “સૌથી મહત્વનો સવાલ” તપાસ્યા કરે છે : ને તે છે મૃત્યુનો !

જિંદગીભર મૃત્યુની જીતિએ એને સતાવ્યા કર્યો છે, મૃત્યુને એણે ધિક્કાર્યા કર્યું છે. જિંદગીભર આરત્રામાસના દુષ્કાળની જુતાવળ એનો પીછો કરતી રહી છે : શું તોલ્લસતોયે પણ મરવું પડશે ? આખી દુનિયાની, અરે વિશ્વની, દૃષ્ટિ એના પર મંડાયેલી છે. જીવંત સ્પંદનોથી યગદતા તંતુઓ છેક શ્રીન, હિંદ ને અમેરિકાથી એના તરફ લંબાઈ રહેલા છે. એનો આત્મા એટલે સર્વદેશીય સર્વકાલીન માનવ માટેની થાપણ. ફરતે પોતાના નિયમોમાં એક અપવાદ બનાવીને પણ સર્વ માનવોમાં આ એક માત્ર માનવીને, દૈહિક અમરતા આ માટે ન બક્ષવી જોઈએ ! અલબત્ત, ચમત્કારોમાં વિશ્વાસ ધ્રુવવા માટે એનો શ્રદ્ધા ને તર્કશક્તિ મૂળાં નીવ ગણાય. ને છતાં ખીજી બાજુથી એ એક બળવાખોર છે, એક શૌધક છે. અગણી જાવણીઓ સામે ખડા ગદી જનાર, નવા ભરતી થયેલ જુવાન સૈનિક જેવો, એ ભય ને હતાશાથી ઉન્નત છે.

એક વખત ગારગ્રામાં ગ્રાંદોને બિછાનેથી બેઠો થયા પછી, લિયો શેરટોવે લખેલ “નિત્સે ને તોલ્લસતોવના ઉપદેશોમાં રહેલ શુભ-અશુભ” નામનું લખાણ તેણે વાંચ્યા પછી, એણે રીકા કરતાં કહેલું કે ‘મને તો એ લખાણ ન મળ્યું.’ ત્યારે તોલ્લસતોયે પોતે જ કહેલું તે મને યાદ છે :

“ મને તો એ બહુ રમુજી લાગ્યું માંદલી સૈલીમાં લખેલું હોવા છતાં એ ખરાબ તો નથી જ, રસપ્રદ છે. તું તો જાણે છે કે, મને નાસ્તિક-ઉદાસીનો ગમે છે, જો આમાણિક હોય તો, એણે કર્યાંક કંઈ છે કે, ‘સત્યની જરૂર જ નથી’ ને એ તદ્દન સાચો છે—એને સત્યનો શો હિસાબ ? ગમે તેમ હોય આખરે તો એણે મરવાનું જ છે ને...”

ને દેખીતી રીતે જ્યારે એને એમ લાગ્યું કે, પોતાના શબ્દોનો બાવાઈ કાઢી પકડી શક્યું નથી, ત્યારે રહેજ મલકાઈને મમરો મૂકતાં એણે કહ્યું :

“ એકવાર જેવો માણસ વિચાર કરતો થયો, કે એના વિચારો અચૂક રીતે પોતાના મૃત્યુના વિચારો સાથે મઠાઈ જવાના. તમામ તત્ત્વ-વેત્તાઓનું જુઓ, એક જ વાત છે. આખરે મોત તો આવવાનું જ છે, તો પછી સત્યનો અર્થ જ શો ગ્રહેવાનો ? ”

આગળ સમજાવતાં એણે કહ્યું કે, સત્ય એ સર્વને માટે એક જ છે...પ્રભુપ્રેમ. પણ આ વિષય પર બોલતા એ કંઈક લાપરવાહ ને થાકેલો લાગતો હતો. જમ્યા પછી વરડામાં બેઠા હતા, ત્યારે ફરીથી એણે એ ચોપડી હાથમાં લીધી, એમાં લેખકે એક જગ્યાએ લખ્યું હતું કે, તોલ્સતોય, દોસ્તોયેવસ્કી, તથા નિત્સે, એમના મનમાં જાણેલા સવાલોના જવાબ મેળવ્યા સિવાય જીવી જ ન શક્યા હોત. વળી જવાબ વિના જ જીવવું પડે તે ક્રમ તો, જે કોઈ જવાબ હાથ આવ્યો, તે એમને મન બહેતર જ હતો.” આ લખાણવાળું પાનું શોધી કાઢી, સૌની આગળ એનું વાંચન કરી, એ હસવા લાગ્યો ને કહે :

“ કેવો હિમતવાન હજમ ! ચોક્ષે ચોક્ષ્યા શબ્દોમાં એણે કહી દીધું કે, હું મારી જાતને છેતરું છું એનો અર્થ એ કે, હું ખીજાને પણ છેતરું જ છું. એ જ તો એનો દેખીતો નિષ્કર્ષ થયો.....”

સુધરે પૂછ્યું : “ પણ એને હજમ સાચી કલ્પો તમે ? ”

“ વારુ ! ” એણે કંઈક વિચારમસ્ત મુદ્રાએ કહ્યું, “ જસ, એમ જ.

મનમાં આવી ગયું. કારણ એ ફાકેડેગાર હતો. ને એનો વિચાર આવતાં
મને એક મોસ્કોના હાનમનો કિસ્સો યાદ આવી ગયો—તે પોતાના ખેડ
કાકાના લગનમાં ગામડે ગયેનો સિષ્ટાચાર ને રીતઝાત જુઓ તો
અફળુન ! જાણા સાથે નૃત્ય કરી જાયે, ને એટલા જ માટે તો એને બધાં
પ્રત્યે વુઝકાર ! ”

આ વાનગીન મેં લગભગ સપ્તદશ અડો દાકલ છે કાગળ
એ મારી ઝમ્નિમાં એવી સ્પષ્ટ અઠાઈ ગયેની છે મારા મન પર ટકાર
કરનાર પ્રત્યેક વસ્તુનું દુઃદાયણુ કરી લઈ છું. તેમ આ વાત પણ
મેં દાંડી લીધેલી. મુનરે ને મેં ધણાં દાંડણો કરેલાં. મુનરે આરઝા
માસ ખાતે મને મળવા આવતાં, મ્નામાં એની નોંધો ગુમાવેલી—જલ્દ
બેઠકાર ! જો કે, લિથો તોત્સતોયને તે લગનમ એક સ્ત્રીની માફક
ચાહનો હોવા છતાં એના પ્રત્યેનું એનું વલણ કંઈક વિચિત્ર હતું કંઈક
અનુગ્રહ રૂતિવાળું !

મેં પણ મારી નોંધો કયાંક સાચવી નાખેલી પણ અત્યારે હવે
એ જડની નથી ગણિયામાં જ કયાંક હશે તોત્સતોયને મેં ખૂબ
નીચનાધી નીચ્યો છે કાગળ હમેશાં જીવનમાં મેં જીવત શ્રદ્ધા ધરાવનાર
એવા માનવીની ખોજ કરેલી છે, ન જીવોના અતિમ દિવસ લગી
મારી એ બેજ યાતુ નહેવાની છે એ ઉપગત એખોલે એ દિવસ
આપણી સરકૂનિ વિષે ફિગ્યાદ કરતાં રહેતું કે

“ જુઓ તો ખરા, ગાટેએ જે કંઈ કશું તેનો કુખ્ત સખ્ત
લખી લેવાયેતો, પરંતુ તોત્સતોયનો અવાજ તો વજુનેધ્યો જ વડી
ગ્યો છે ! આ જ આપણી—રસિયાની ખાસિયન બાઈ ! પણ પાછળથી
મોડા મોડા જગીને લોકો એના સજારણા લગવા માંડશે, ને ત્યારે
વિકુનિઓનો એમાં પાગ નહિ હોય ”

પણ હવે શેરોલે જ રહેતું એ વિષય પર પાછા આવીએ
એણે રહેતું કે

“માણસ હંમેશાં ભયંકર કલ્પનાચિત્રો જોતો જીવી શકે નહિ. એને શી ખમર કે પોતે કેટલું કરી શકે એમ છે, યા શું નથી કરી શકે એમ ! એ જો એણે જાણી લીધું હોત, ને તે પછી જો એણે પોતાનું કલ્પનાજાત રચ્યું હોત તો, એણે કદી વસ્તુઓ વિશે લખ્યા ક્યું ન હોત. એણે પોતાની જાતને, જેમ બુદ્ધે જીવનભર ક્યું” તેમ, પોતાના સમગ્ર જીવનને કાંક ગંભીર કાર્યમાં ગ્રૂથી દીધું હોત...”

કાંકે કહ્યું કે, “સૈસ્ટોવ તો યહૂદી હતો.”

તોલ્સ્ટોયે અત્રદ્વાપૂર્વક માયું હલાવનાં કહ્યું, “ભાગ્યે જ...એ તો જરાય યહૂદી જેવો નથી લાગતો. નાસ્તિક હોય એવો એક પથ્થુ યહૂદી નહિ મળે તમને...એક નામ તો દો; કોઈ છે જ નહિ.”

કાંકે વાગ એવું લાગે, જાણે આ બુદ્ધો જાદુગર એના મૃત્યુ સાથે રમન રમી રહેલો છે, એની સાથે પ્રેમચેષ્ટા કરી રહેલો છે. ગમે તેમ કરી એની ઉપરવટ થવા માગતો હોય એમ. જાણે એને કહેવા માગતો હોય : ‘હું કંઈ તારાથી બીતો નથી. હું તો તને ચાહું છું હું તો તારી વાટ જોઈ રહ્યો છું’ ને જાણે આખો વખત એની ઝીણી ઝીણી આખોની તીવ્ર દષ્ટિ વડે એ એનાં બધાં પાસાં ફેરવેલી રહ્યો હોય— ‘પથ્થુ તું છે કોના જેવો ?’ ‘તારી પછવાડે શું છે ?’ ‘શું તું મારો સમૂગો નાશ કરી નાખવા માગે છે ? કે પછી મારી પાછળ પથ્થુ કંઈક શેષ રહી જવાનું છે ?’

એના શબ્દો : “હું સુખી છું. અત્યંત સુખમાં. ખૂબ જ સુખી !” આ શબ્દો કંઈક વિચિત્ર છાપ મૂકી જાય છે. ને તે પછી તરત એ કહે છે : “ઓહા ! છતાંય સહન કરવું.” દુઃખનું સહેવું, એ પણ એનામાં એટલું જ સમ્પ્રાપ્તિયું છે, એ વિશે મને રજા માત્ર શંકા નથી. હજી તો એ માંદગીમાંથી બહારને સક્તિ ભેગી કરી રહ્યો હતો. પણ તે જ ક્ષણે જો એ પોતાની જાતને કાંક જેલમાં યા નિર્વાસનમાં કેદ થઈ ગયેલો પામતો, તો પણ એને એટલો જ આનંદ થાત. અર્થાત્ કે શરીરનો તાજ પહેરવા સદા એ તત્પર હતો.

તો શુ એને એમ લાગતું હતું કે, શરીરો એ મૃત્યુને કંઈક હેતુ બદનારી વસ્તુ છે? એ એને વધુ સ્પર્શ, સહજસ્વીકાર્ય બનાવી દે છે—બાહ્ય, ઔપચારિક દૃષ્ટિએ પણ? મને ખાતરી છે કે એના જીવનમાં એ કદી જ સુખી થયો નથી—“શાશ્વત્વવારી કિતાબોમાં”, “ઘોડાની પીઠ પર”, કે “ઓના આર્વિંગનમાં” એ કદી “ભૌતિક સ્વર્ગ”નું પૂર્ણ સુખ માણી શક્યો નથી આ રજા એના પોતાના ટેટલાકે શબ્દો :

“ખતીફ અબદર રહેમાનને એમની જિંદગીમાં પૂર્ણ સુખમય એવા ચૌદ દિવસ મળેલા. પણ હું નથી ધારતો કે મને એટલાય મળ્યા હોય ને એ બધાનું કારણ એક જ કે હું જીએ જ નથી—મારે માટે, મારા પોતાના આત્માને માટે કેમ જીવું, તે મને કદી આવડ્યું જ નથી—કાકે ને કાકે પરિણામ ઉપજવવાની લતમાં કોકને ખાતર હું જીએ છું”

છટા પડતાં એખાવે મને કહેલું : “એણે કદી જ સુખ માણ્યું નથી, એવું હું નથી માનતો”

મેં કહેલું, “હું તો માનું છું કે એણે કદી સુખ જોયું જ નથી. પરંતુ એ કેવળ કોકને ખાતર જીએ છે : બિખારીઓને આપીએ છીએ એમ ખીજીને આપ્યું છે—પોતાની પાસેના વધારામાંથી એ લોકો ‘કંઈક કરે’—વાંચે, લખે, બોલેચાલે, નિરામિષ બોળન પર નમે, ખેડૂતને ચંદાપ ને લિયો તેદસતોલના ધાર્મિક વિચારો ને એના તર્કશુદ્ધ સિદ્ધાંતોની અચળતામાં વિશ્વાસ મૂકે—એ જોવાનો એને બહુ અભાગ્યો હતો. લોકોને સતોષી શકે એવું કંઈક એમને આપવું જોઈએ, એમને રત રાખી શકે એવું કંઈક આપો, તો જ એમનાથી તમે તમારી જાતને મુક્ત રાખી શકો શુ કામ લોકો માણસને નિરાત નહિ લેવા દેના હોય? એની માતનાઓમાં—નજર સામે પયરાર્થ રહેન, અનલ ઊંઝા કળજીવાળી ખાઈને કિનારે બેઠાં બેઠાં હમેશ્વરું, ‘માતનાપૂર્ણ’ અને કદાકે વળી સુખ સમયમયું”

એકાંત માણુતાં, માણુસને એકમાત્ર મદત્ત ધરાવતી વસ્તુ(મૃત્યુ)નો વિચાર કેમ નહિ કરવા દેતા હોય ?

રશિયાના તમામ ઉપદેશકો—અવાકુમ તથા તિષોન ઝારોન્સ્કીને બાદ કરતાં — બધા જ એનનવિદ્વેષી માણુસો હતા. એમાંથી કોઈની પાસે કાર્યસાધક ને જીવંત એવી શ્રદ્ધા જ હતી નહિ—‘લોઅર ડેપ્સ’(નાટક)માં એ એવા એક ધરડા ડોસા લુકારું પાત્ર સર્જવાની કૌશલ્ય કરેલી. તરેહ તરેહના ‘જવાબો’માં જ એનો બધો રસ હતો, ‘લોકોમાં બિયડુંલ નહિ. ને તેમ છતાં લોકો સાથે એનો ભેટો થતાં એ એમને આશ્વાસન પણ આપતો. પણ તે માત્ર પોતાના રસ્તામાં કોઈ આકું ન આવે તેટલા જ ખાતર ને એની આખી ફિલસૂફી—એક વ્યક્તિનો સમગ્ર ઉપદેશ, આખરે તો છૂપા તિસ્કાર સાથે આપેલ બીખના ટુકડા જેવો જ તો છે. એમના એ ઉપદેશ હેઠળ દીનતા ને ધાયક વૃત્તિવાળા શબ્દો સંભળાય છે :

‘મને એકલો મૂકો બાપુ! ભગવાનને ને તમારા પડોશીને આહો, પણ મને તો છોડો જ! જોઈએ તો ભગવાનને શાપ દો, પડોશીને નહિ તો છોટે રહેનાર્ગને આહો, પણ મને તો છોડો જ. મને છોડો — કારણ આખરે તો હું એક માણુસ જ છું. ને છેવટે તો મરવાને માટે જ સરખાયેલો છું.’

આખરે જિંદગી છે, ને તે લાંબા કાળ સુધી આવી ને આવી જ રહેવાની છે! એ આનાથી જુદી હોઈ શકે નહિ, કદી બની શકશે નહિ. કારણ માણુસજન એક સનાવાયેલ, યાતનાઓ સહેતી આવેલ, એકદમ વિપ્લૂટી પડી મથેન જાત છે. એકલતાની શું ખલાએ જઠકાયેલ માનવીની એ એકલતા એવી છે, જે એના આત્માને ગ્રાપી રહેલ છે.

તોલ્સતોય આખરે દેવળમાં જઈ મન મનાવતો યાપ, તો એમાં મને નવાઈ નહિ લાગે. એની પાછળ એનો પોતાનો તર્ક લડાવેલો હશે—માણુસ માત્ર ક્ષુદ્ર વસ્તુ છે, બિચપો સુધ્ધા. હકીકતે આને દેવળ

સાથેનું સમાધાન પણ નહિ કરી ચકાવ એને મન તો એ ડેવળ એક તકસગન પગલું હશે, જે લોકો મને ધિકારે છે, એમને પણ હું ક્ષમા ખુદુ છું એક ઈસાઈને શોભે એવું કૃત્ય ! ને છતાં એની હેઠળ જુઓ તો હળવા દિનની તીખી મગ્ગક જ હશે એક શાણા માણસે મેવડુંકે! પર લીધેલું વેર જ સમજો

ના, પણ હું અહીં મારે શું જોઈતું હતું અથવા તો શું હોવું જોઈએ તે કહેવા નથી ગેઠો. મારા આત્મામા ગ્લો રહ્યો એક કૂતરો સનન બસી રહ્યો છે, મારી આંખો આમગ સત્યાનાથનું તાંત્રવ દરકી જાય છે છાપાં હજી હમણાં જ મળ્યાં તે હવે શું થશે, બનશે એ હું જોઈ શકું છું દુનિયાના—તમારા કહેવાતા ખડમા એક દતકયા સર્જઈ રહી છે. “કાઈ એક કાળે એદીઓ ને બેવડુંકેની એક જમાત હતી, ને એણે એક સત પેદા કરેનો.”

વિચાર કરો કે, આપણા દેશને આનાથી કેટલું બધું નુકસાન થવાનું છે ને તેણે એવા સમયે કે જ્યારે બમમુક્ત થયેલ લોકો હનાશ બની, માર્યા દાણી મેડેના છે બહુસ ખ્યક જનતાને આત્મા વેગન સ્વતંત્રતાથી છવાયેલો છે મર્યામાકંઠા સિદ્ધજનનો આત્મા આનિમાં દૂમી રહેલ છે આ બધા જ બૂખ્યાકાંસ ધાયવ આત્માઓ કોક આધાર આપે એવી મનોરમ્ય કલ્પના માટે શોર મચાવી રહ્યા છે પોતાની યાતના એમાંથી છટવા, દુ ખના જોજમાંથી મુક્તિ મેળવવા લોકો એટલા તો તનખી રહ્યા છે કે ન પૂઠો વાત. બસ એને આવા જ કોક કલ્પના-જગતની ખેવના ને એમાંય સૌથી અનિચ્છનીય વસ્તુ કાઈ હોય તે એક પવિત્ર પુરુષના—એક સતના જીવનની ઝખના. ખરી રીતે જોતાં તોહસતોયની મહાનતા ને પવિત્રતા એ છે કે, એ સાચો માણસ છે, પાગન બનાવી મૂકે એવો—કરપીણ સુંદરતા ધરાવનારો માણસ—અસખ્યમાં એક એવો ‘માનવ’ એ છે !

અહીં તમને લાગશે કે, હું કાઈક પરસ્પર વિરોધી એવો વાતો કરી રહ્યો છું પણ પરવા નહિ એ માણસ ભગવાનને શોધવા નીકળ્યો છે,

પણ તે પોતાને માટે નહિ, બીજાને માટે. ને તે એટલા માટે કે, લોકોને ભગવાન મળી જાય તો એને પોતાને કંઈક શક્તિ મળે, કે જેથી પોતે પસંદ કરેલા વેરાનમાં એ એકલો જીવી શકે. એણે આપણને ‘નૂતન ધર્મકરાર’ આપ્યો ને એણે આપણને ઈશુના અંતરમાં જોવાઈ ગ્રેહલ વિચાર દ્વંદ્વથી મુક્ત કર્યા. એણે ઈશુની પ્રતિમાને સરળ સાદી બનાવી મૂકી. ઈશુના બ્યક્તિત્વમાં રહેલ આકર્ષક પાસાંને ધસી કાઢી એણે લીસાં બનાવી દીધાં છે; ને એ તરવોને ઠેકાણે, “ મને પૃથ્વી પર મોકલનારની ઇચ્છા ” આમળ મૂકનારી આગ્રાધાનિતિને ગ્રાહવી દીવી છે.

એ વિષે શંકા નથી કે, તોલ્સતોયનો ‘નૂતન ધર્મકરાર’ આજે સર્વસ્વીકૃત બને એમ છે. રશિયન જનતાની આજની બીમારીમાં એ વધુ અનુકૂળ આવે એમ છે. કંઈક તો લોકોને આપવું જ પડશે. કારણ લોકો રૂઝિયાદ કરે છે, એમનાં દુઃખનો કણસાટ આખી દુનિયાને હચમચાવી રહ્યો છે, આખી માણસજાનના ચિત્તને એ ‘મદાન વસ્તુ’ના ચિંતનમાંથી ડોલાવી રહેલ છે. અને એની ‘શુદ્ધ અને શાંતિ’ (મદાનવલ) તથા એ જ ધારાએ પેદા થયેલ બીજી અનેક વસ્તુઓ, આ શોકમરત રશિયન ધરતી પર વિચરતી દનાશા ને દુઃખને હળવાં બનાવવા કશું જ કરી શકતી નથી.

‘શુદ્ધ અને શાંતિ’ વિષે એક વાર એણે પોતે કહેલું : “ બધો જોટો વિવેક બાજુએ મૂકું તો કહી શકાય કે એ એક બીજું ઇતિયક્ત છે. ” પોતાના ‘બાળપણ ને કિશોરજીવન’ (આત્મકથાત્મક) વિષે પણ એમ આઈ. આઈ.કોર્સ્કીએ ખુદ તોલ્સતોયના મોઢેથી આવા જ વખાણ સાંભળેલાં.

કેટલાક ખમરપત્રીઓ હજી હમણાં જ નેપદસથી આવ્યા છે. વળી કેટલાક રોમથી પણ દોડી આવ્યા છે એ લોકો મને પૂછે કે, તમે તોલ્સતોયના ‘પચાયન’ વિષે શું માનો છો ? જોયું ? એ લોકો એને ‘પચાયન’ કહે છે ! મેં એમની સાથે વાત કરવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. તને સમજાય છે ? મારો આત્મા અત્યંત વિશુદ્ધ અવસ્થામાં છે. હું નથી

ઈચ્છતો કે તોસ્સતોય એક સત બની પૂજાય, એને એક પાપી જ રહેવા દો, આ પાપથી બરેલી દુનિવાના હૃદયની નિષ્ટ, આપણા જેવા અનેકના અંતરતમ સાથી તરીકે પુશ્કિન ને તોસ્સતોય—એ બેઉ કરતાં મદાન ને પ્યાર એવું બીજું કશું જ આપણી પાસે નથી ..

લિયો તોસ્સતોયનું અવસાન થયું *

હમણાં જ એક તાર આવ્યો, એમાં, તદ્દન સામાન્ય શબ્દોમાં કહેતું છે, ‘એ મરી ગયો’

મારા હંથા પર ફટકો પડ્યો, હું દુઃખ ને શોકથી ઠંઠળા થઈ પો, ને અત્યારે અર્ધ ઉન્મત્ત-અવસ્થામાં હું એની ઇચ્છાને મારી આંખો સામે ખઠી કરી રહ્યો છું ..હું એને જેવો જોયેલો, જેવો ઓળખેલો એવા—એને વિરે કંઈક વાત કરવાની ઇચ્છાથી તલસી રહ્યો. મારી નજર સામે એનું ચિત્ર ખડુ થાય છે : એ એની કદનવેદીમાં પાડેલો છે—કોઈ ઝરણાને તળિયે પડેલા સુંવાળા પથ્થર જેવો, મુખ પર એવું એ જ જનનાકાંઈ રિમ્મન રમી રહ્યું છે—તદ્દન ન્યારુ—એની સફેદ દાદી હેઠળ સમઘન લપાઈ મથેતું ને એના હાથ આખરે શાંતિથી અદ્ભૂતમાં મિડાયેલા છે—એનો કંઈન પશ્ચિમ હવે પૂરો થઈ ગયો છે.

મને એની વેષક દૃષ્ટિની યાદ આવે છે એ સોંસરું જોતી કેમ જાણે ખડુ જ પામી લેતી હોય. ને એની આંખોમાં, જે દમ્ભેશાં જાણે દવામાં કસાકસે આકાર આપી ગઈ હોય એમ થરકતી એની વાતો, એની રમૂજ, એના એ વહાલસોયા બેડુની જોણીના શબ્દો, ને વિચિત્ર રીતે અસ્પષ્ટ એવો એનો કદરવર ! ને મને ખ્યાલ આવે છે કે, એ માખસ જીવનના ટેટવા મોટા સેત્રને આચરી બેઠેલો દનો કેવા અનિમાનવીય શાળપણથી ભરેલો માખસ—ને કેવો અદ્ભૂત !

મેં એક વાર એને જોયો છે, એવા સ્વપ્નમાં કદાચ બીજા

કાઈએ એને કદી નહિ જોયો હોય ગાર્સપ્રામા હતો ત્યારે હું એક દિવસ ફરતો ફરતો દરિયા કિનારે નીકળી પડેલો ત્યાં એકાએક યુસુપોવના બગીચા નજીક, ખડકો વચ્ચે મેં એક નાનકડા માનવીને જોયો એનો હાડકાંના કાટખૂણા પાડતો દેહ બૂખરા, કસ્યતીવાળા લેગાસમા લપેટાયેલો હતો માથા પર ભાંગી ગયેલ ટોપો. એ ત્યાં બેઠો હતો એની હાડપત્તી બેઠું હુથેળી પર ટેકવેલી હતી અને આંખો વડે દાઢીના ધોળા વાળને આમળતો, એ દરિયા બણી તાકી રહ્યો હતો લીલાસ પડતા રગનાં પાણીની હળવી હળવી લહેરો એની આગળ લોટતી, મમતાભરી એના પગ પંપાળા રહી હતી; કેમ જાણે પરીકથાના આ યુદ્ધા જાદુગરને પોતાની કદાચી ન કહેતી હોય ! સૂર્યપ્રકાશની શુભદષ્ટિનો એ દિવસ હતો વાદળોના પડછાયા ખડકો પર લસરતા હતા, એને કારણે પેલા યુદ્ધા ને એની આસપાસના ખડક પર અવાગનવાર તેજછાયાનો ખેન ચાલ્યા કરતો હતો. ખડકો—જનરજસ્ત મોટા ને ઊંચા ખડકનાં કાતરો વચ્ચે પડતી ખાઈઓ બધી દરિયાઈ વનસ્પતિથી ઢંકાઈ ગયેલી હતી આગવે દિવસે જ દરિયામાં ભયંકર તોફાન આવી ગયેલું એને જોતાં મને એમ જ લાગ્યું, જાણે એકાએક કાઈ પુરાણો ખડક જ જીવનો થઈ ગયો હોય, જેને આ પૃથ્વીના આદિથી માંડીને તે એની તમામ વસ્તુઓ પાછળના હેતુનું યાન હોય, ને એ અત્યારે આશ્ચર્ય પામતો વિચાર કરી રહ્યો હોય કે—આ પથ્થર, ધાસ, પૃથ્વી, તેમ જ આ સમુદ્રના પાણીનો, માણસ તેમ જ આખી સૃષ્ટિનો, અરે, સૂરજથી માંડીને તે આ ખડકો સુધીના તમામ પદાર્થોનો અજામ શું હશે ? સમુદ્ર તો એના આત્માના એક અગ સમ હતો ને આસપાસની તમામ સૃષ્ટિ જાણે એનામાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ હોય, ને એનું જ એક અગ હોય ! આ દશામા અચલ પ્રતિમાશો એ શુદ્ધો જાણે ॥ ઈક ગૂઢ રહસ્યનું સ્થાન કરી રહ્યો હોય એવો, મત્રમુગ્ધ ને એક વિગટ અખડ ઉદાસીનતાને પોતાની હેડળ ચાંપીને બેઠો હોય એવો લાગતો હતો. કેમ જાણે પૃથ્વીને વોટગાઈ વળેન અનંત નીલ અવકાશનાં ઊંડાણોમાં

ખોવાઈ જતો, સમુદ્રનાં મોજાને સાદ દઈ પોતાની નિકટ ખોનાવનારો
 ને એમને વિખેરી નાખનારો એ પોતે જ હોય, ખડક પર વાળાં ને
 એની ઊપાની ગતિને દોરવનારો ને પ્રેરનારો એ પોતે જ હોય એમ
 પોતાની ઇચ્છાશક્તિને એકાગ્ર કરી એ એડેલો દતો

ને એકાએક મને એવી લાગણી થઈ આવી જાણે દમધુમાં એકાદ
 ક્ષણમાં જ, આ માણસ જીવો યઈ જશે. ને પોતાનો દાય દુઃખાવી
 સમુદ્રનાં મોજાની ગતિને ચલાવી એને કાચની માફક નિશન બનાવી
 દેશે, ને આ ખડકો ઈવત બની બૂમ પાડી જાશે, ચોપાસ વિસ્તરેલ
 સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુ સજીવન બની જાશે, એમને પોતાની વણી જડશે,
 ને અજસ્રજિહ્વાએ એ બોલી જાશે - પોતાના વિષે - એના વિષે - ને એની
 વિરુદ્ધ પણ તે ધડીએ મે જે અનુભવ કર્યો એતુ શબ્દમાં વણું ન
 કરવાની મારી પાસે શક્તિ નથી પરમ આનંદ ને ભયે મારુ અતઃ
 હતકાર્થ રહ્યું હતું એ બધામાંથી એકાએક એવો મુખદ વિચાર મા
 મનમાં પ્રગટી ગયો.

“ આ દુનિયામાં જ્યાં સમી આ માનવીનો વાસ છે ત્યાં સમી હું
 અનાથ નથી

તે પછી કાળજીપૂર્વક, પગ હોળના કાંપાય ન ખખડે એમ
 હું ત્યાંથી પાછો વળા ગયો એની વિચારસમાધિમાં ભગ પાડવાની
 મને ઇચ્છા જ ન થઈ

ને આજે—ખરે જ આજે મને લાગે છે કે હું અનાથ બની
 ગયો છું ને લખતાં લખતાં મારી આખો આંસુ ટપકારી ની છે
 આશ્વાસનની મર્યાદાને પેને પાર પડેલો ગયેલ મારી છાતીને બરી
 રહેલ આવું રુદન આજ પડેલાં મે તરી શું નથી અટકુ દનશા
 ભર્યું—આટલું દણુ । ને છતાં હું એને ચાહતો હતો કે નહિ તે હું
 આજેય બહુતો નથી. પણ એના પ્રત્યે મે અનુભવેલી લ મશીને
 પ્રેમ કહો ના પિયાર કહો, એથી શું ફેર પડવાનો હતો ! એજે દ મેશાં

મારા અંતરાત્મામાં સુખ એવી લાગણીઓને જગાડી છે કેવું વિરાટ, અદ્ભુત હતું એનું અદિલન ! અલગમાની ને વિરોધની જે લાગણીઓ એણે જગાડેલી, તે અંતરમાં એવા આકાર ધરીને વિવસતી કે એને દારણે કદ યતું નહિ. માણસના અંતરમાં એ ફૂટી નીકળતી, વિકસતી ને એને વધુ ફૂલું બનાવતી, એની શક્તિને અનેકગણી વધાવતી હતી.

આત્મગૌરવથી ઓપતો, એતમા ડગલાં જરતો, ધગતી ખૂદનો એ ચાલતો ત્યારે બહુ ગર્વો દીસતો કેમ જણે અસમ ધસ્તીના આડાટેકરને પોતાના પગનાં તળિયાં વડે ખૂદી એને સમતલ ભૂમિ બનાવી દેવા ન માગતો હોય ! કદીક એકાએક કોક ખારણા પાછળથી ડોકાતો હોય, કે રસ્તાના વર્ણાક આગળ છતો થયો હોય, પોતાનાં ટૂંકાં, હળવાં, ઝડપી પગલાં ભરતો, એ એવી રીતે ચાલતો જોવા મળતો કે જણે સતત પૃથ્વીની સપાટી પર વિચરવા ટેવાયેલો માણસ હોય. હાથના અંગૂઠા પોતાના કમરપટ્ટામાં જોમેલા હોય, ને પળભર થબી, ચોમેર એની શોધક નજર ફેરવી લઈ, આસપાસની દુનિયામાં જે કંઈ નવીન હોય એને એકી નજરે અપનાવી લઈ, તત્ક્ષણ એના તથ્યને પચાવી લઈ આગળ વધતો હોય !

“કેમ ? તારા શુ ખબર ?”

એના આ શબ્દોનો અર્થ હું હમેશા આ રીતે ધટાવતો : “કેમ છે તું ? — જોકે હું જાણું છું કે એ જાણીને મને કંઈ વિશેષ આનંદ મળવાનો નથી, ને તારે માટે પણ એનો કશો અર્થ નથી, પણ તેમ છતાં જોલ, કેમ છે તું ?”

તે જોવો અદ્ભુત આગ્યો કે તરત એનામાં જે એક નાનકડો માનવી હતો, એની આગળ સૌ માનવી વામણાં બની જતાં, એની ખેડુના જેવી દાડી, એના ખરબચડા પણ અદ્ભુત એવા હાથ, એનાં સાર્દા કપડાં. બાહ્ય રીતે શિષ્ટ ને સમવડભર્યો એનો આ લોકચાહી દેખાવ ભલભલા લોકો માટે છેતરામણો બની જતો; સામા માણસનાં કપડાં

જોઈએ પ્રમાણે એના મોભો સમજી એનું સ્વાગત કરવાની પુરાણી વ્યવસ્થા ધરાવતો, રશિયાનો સીધોસાદો માણસ પણ, વેગીયા ઝરણાની માફક ‘આત્મસ્ફૂર્તિ’ ને ‘પરિચિતતા’ ના જોશમાં એની સામે ધસી જતો જાણે મનોમન બોલતો :

‘ઓ ભલા માણસ ! ત્યારે એ તું જ છે, એમને ? આખરે મારી મોમકાના મહાન પુત્રને જોવાનો મોકો મને મળ્યો છે, તો આખરે ભરીને જોઈ લેવા દે મને. તારું સ્વાગત કરું છું હું બધે પધાર્યો, બધે પધાર્યો તું...મારા નમસ્કાર પ્રહરણ કર.’

આ મોસ્કો-રશિયન રીત, સાદી ને સિદ્ધતાભરી; પણ હજી એક રશિયન રીત રહી જાય છે તે ‘સ્વતંત્ર વિચારક’ની રીત :

‘લિયો નિકોલાયેવિચ તોલ્સ્ટોય ! જોકે તમારા ધાર્મિક તેમ જ દાર્શનિક દૃષ્ટિનિંદુ સાથે હું નિઃકુલ સદમન નથી, તેમ છતાં તમારા વ્યક્તિત્વમાં રહેલ એક મહાન સાહિત્યસર્જકને હું અત્યંત માનની દૃષ્ટિએ જોઉં છું...’

ને એકાએક એ ખેડૂની દાઢી પાછળથી, એના કસ્યલિયાણા લોકશાહી કપડાં પાછળથી, એક જુઝુમ્ રશિયન, એક તેજસ્વી શ્રીમંત બદાર ડોકાય છે — ને પેલા સ્પષ્ટવક્તાઓ, સુસિક્ષિત બદ લોકો, ને બધા જ એની તીખી વેધક દૃષ્ટિની કકડાટી હઠકથી ઠરીને જૂઠા પડી જાય છે.

નિર્મળ ગુલાવાળા આ વ્યક્તિને નીરખી રહેવું, એનાં રીતમાન ને વર્તનમાં નીનરતી ખ્યાનદાની ને સુઝનનાની નોંધ લેવી, એની વાણીમાંથી ઝમઝા સંયમિત મૌરવને તેમ જ એના કુરુધાર સખ્તોની અશુભ વ્યવસ્થાને કાન વડે સહેના રહેવું—એ એક બહાનુ હતી.

એના ખેડુઓ સાથેનું કામકાજ નિષ્ઠવા અંગે એનામાં સદૃઢ ગૃહસ્થાઈ પડેલી હતી ને જ્યારે એ લોકો એનામાં રહેવ ઉમરાવ તોલ્સ્ટોયને સંબોધના ત્યારે પણ એ એમની સામે એટલી જ દળવાસ

ને સદ્ગતતાથી દાજર થતો; ને સૌને પોતાના વજન હેઠળ એવા તો ક્યડી નાખતો કે, એમના મુખમાંથી કષ્ટસાટ ને ચીસ જ નીકળી જતી.

મારે એક વખત આમાંના જ એક ‘સાદા’ રશિયન સાથે યારનાયા પોલ્યાનાથી તે મોસ્કો સુધી મુસાફરી કરવાનો પ્રસંગ આવેલો. એને પોતાના મનની સ્વસ્થતા પાછી મેળવતા બહુ સમય નીકળી ગયેલો. આખો વખત મોં પર દયાજનક સ્મિત તાણી લાવતા, અન્યમનરૂઢ બાવે એ દસ્યા કરતો હતો;

“બાપરે, શો કચ્ચરધાણું! લયંકર આકરો—ભગવાનના સોગંદ!”

ને પછી અફસોસ કરતાં એણે કહ્યું :

“કેમ વળી, હું તો આજ લગી એમ જ માનતો હતો કે એ તો અગજકતાવાદી છે! બધા જ એને અતંત્રવાદી કહીને ઝાળખાવે છે, મેં પણ એમ જ માની લીધેલું...”

આ ખેલનાર એક શ્રીમંત માણસ હતો. મોટો ઉદ્યોગપતિ, મોટું પેટ, અને ચરખીની ચોથર ચઢેલો, લાલખમ, એનો ચહેરો જુઓ તો, કાયા માંસ જેવો. તોલ્સતોય અરાજકતાવાદી હોય એવી ધમ્મી એને શું કામ જાગી? રશિયન આત્માનું એ એક ‘અગાધ રહસ્ય’ ઉકેલવાનું બાકી જ રહે છે

*

તોલ્સતોય કાર્ષ ને ખુશ કરવા પારે ત્યારે કાર્ષ રૂપવતી સુદ્ધિમતી સ્ત્રી કર્તાય સહેલાઈથી તેમ કરી શકતો. એક દિવસ એ ભાતભાતના લોકો વચ્ચે ઘેરાઈને બેઠો હતો. ગ્રાન્ડ ડયૂક નિકોલાઈ મિખાઈલોવિચ, ધર રમનારો ઈલ્યા, યાલ્ટાથી આવેલો એક સૌસ્થલ—ડોમોકેટ, સ્ટન્ડરટ પુત્સક, એક સંગીતકાર, કાઉન્ટેસ કલેન્મીચેલનો બેવિફ, કવિ યુલ્યાકોવ —બધા એની સામે પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં. એ એમને લાઓન્સેની ફિલસૂફી સમજાવી રહ્યો હતો. અને તો ત્યારે એ વૃંદવાદક સંગીતકાર જેવો લાગ્યો — જે એકી સાથે અનેક વાદ્યોમાંથી સંજોત નિપજાવી જણનાર હોય

—ટેલ, નચારું, એકોઈવન ને સાથે બંસી પણ હું એની સામે મીટ માંડી જોઈ જ રહ્યો હતો. ને આજે ફરી હું એની સામે મીટ માંડી જોવા તકથી રહ્યો છું—પણ હું ફરી કદી એને એમ જોઈ શકોશ નહિ!

છાપાના ખચરપત્રોએ અહીં આવ્યા છે, એ લોકો કહે છે કે જેમમાં એવા તાર આવેલા છે, તોલસનોવના મૃત્યુની અજ્ઞા ખોટી છે. એ લોકો જોડાપોડ મચાવી રહ્યા હતા...ને રશિયા પ્રત્યે સદ્ગતુમુનિ પ્રકટ કરવાનો ડોળ કરી રહ્યા હતા. પણ રશિયન છાપાઓના સમાચારોએ એના મૃત્યુ વિશે સંદેહ ગ્રહેવા દીધો નથી.

x

x

એની આગળ લોકોં બોલતું તો સચ્ચ જ નહોતું—એની દયા ખાઈ ને પણ એ બચાંદર કદાચ ભોગવી રહ્યો હોય તો બચે, પણ તે તમારામાં દયાભાવ જામન ક્યાં વિના. એના જેવા માણસની દયા ખાવો એ કમઅક્ષતની નિશાની છે. એવા લોકોની તો સેવા-પરિચર્યા ફરી હદ ભૂલેવાની હોય. જજ્જરિત, વિચારશૂન્ય શબ્દોની ધૂળ એમના પર ઊંટવાની ન હોય.

“હું તને નથી મમનો, ખરું ને?” એણે એક દિવસ મને સવાલ કર્યો.

ને મારે બચાગમાં કહેવું પડ્યું : “ના, નથી મમતા.”

“તું મને નથી ચાહતો, ખરું ને?”

“ના, આજે તો તમને નથી જ ચાહતો.”

એના સવાલો બહુ ધાન્દલ હોતા. એના બચાગો અત્યંત સંવદન-બર્ષા—સંતને શીમે એવા હોતા.

બુદ્ધિગત વિષેનાં એનાં સંભાષણોમાં ને તેમાંય ખાસ કરીને તુર્કનેર વિષે, એ અદ્ભુત બોલતો કેટલો વિષે બોલનાં એ હમેશાં દર્શક પ્રુક્તિબળમાં આવી જતો, ને હમેશાં એને વિષેનો કોઈ સૂક્ષ્મ દુયોગ એની જીભે યડી

આખા બના રહેતો નહિ. નેકાસોવ વિષે એ બહુ ટાઢકથી, કંઈક સશ્યાત્મક રીતે બોલતો. સામાન્ય રીતે લેખકો વિષે વાત કરતાં કેમ જાણે એ પોતાના જ બાળકો હોય, ને એમની બધી બિલુપો વિષે પોતે પૂરેપૂરો જાણકાર હોય એ રીતે બોલતો. પણ એમાં એમની સાગી કરતાં નમણી બાબતો જ હિંનેબ વધારે થતો. ને એના સ્વરમાં એક પ્રમારના ચોક્કસ પડકારનો ભાવ વધુ રહેતો. ને જ્યારે જ્યારે એ કાંઈનાય વિષે બિતરતી ધારણા બ્યક્ત કરતો ત્યારે મને હમેશાં એમ લાગતું જાણે પોતાના શ્રોનાવૃદ્ધ પર એ કૃપા વરસાવી રહ્યો છે. એના મુખેથી વિવેચન સાંભળવાં એટલે પોતાના મનને વિશુદ્ધ કરવા જેવું હતું. અનાયાસે જ માણસની આંખો એના વેધક સ્મિતનો સામનો ન કરી શક્તાં હેઠી ઢળી જતી, ને એની સ્મૃતિમાંની બધી જ વસ્તુઓનો જાણે લોપ થઈ જતો.

એક વાગ એણે જોરશોરથી દલીલો કરવા માંડી કે, જી. આઈ. ઈસ્પેન્ડ્રકીએ તુલાની લોકગોલીમાં જ લખ્યું છે, ને એનામાં જગત સર્જનશક્તિ દેખાતી નથી ને છતાં એણે મારી હાજરીમાં જ એવોવને એમ પશુ કહ્યું કે, “તારે લેખક જોવો હોય તો જોઈ લે આ રહ્યો ! કેવળ પોતાની સમ્માર્ષના બળે કાંઈનેય દોસ્તોયેન્ડ્રકીની યાદ અપાવે એવો એ લેખક છે, જો કે, દોસ્તોયેન્ડ્રકી આગિશ્ચૂગી ને ડોળદેખાવતો શોખીન હતો, ત્યારે ઈસ્પેન્ડ્રકી સાદો ને પ્રામાણિક છે. જો એ ઈશ્વરમાં માનતો હોત તો જરૂર એ કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારે ચીતાચાતુ લોકો કરતાં જુદો પડ્યો જ હોત.”

“પશુ તમે તો કહ્યું કે એ તો તુલાની લોકગોલીનો લેખક છે, ને એનામાં સર્જકની પ્રતિભા છે જ નહિ.”

ભરાવદાર ભાવાં હેઠળ એની આંખો ક્યાંક ગુમ થઈ ગઈ, ને એણે જવાબ આપ્યો.

“એણે લખ્યું ખગત રીતે એને તે તમે બાપા કહેશો ? શબ્દો કરતાં તો વિરામચિહ્નો ધણાં. સર્જનની ઔચિકતા રહેતી છે પ્રેમમાં જ

પ્રેમ કરી શકે છે, તે સર્જક છે પ્રેમીઓનો દાખલો લો—એ બધા જ શક્તિશાળી મણાય.”

દાર્શનિકોરૂપી વિષે બોલતાં એ હંમેશાં હંઈ ઉપેક્ષાના ભાવે, અકા રીતે, વાનને યાગના માત્રતા હોય એ રીતે ને કેમ બહે કેક વસ્તુને જીવતા મધનો હોય એ રીતે બોલતો. એ કહેતો :

“એણે છુદ્ધ થા તો હન્દુધર્મિયસનાં સૂત્રોનો અભ્યાસ કરવો જોઈતો હતો. એ અભ્યાસે એને ઠાર્યો હોત. એ નહુ મદાન વસ્તુ છે દરેક એના વિષે જાણવું જ જોઈએ એ જાણે આવેગશીલ માણસ હતો—એ ગુસ્સે થતો, ત્યારે એની દાલ પર દીમણી કીપતી આવતી, એના જ્ઞાન સત્તાઓ યાદી જીકતા એ લાગણીપ્રધાન ખૂબ હતો, પણ વિચાર કેમ કરવો એને આવડતું નહોતું કુરચરિસ્ટ* પાસેથી, છુતા શેવિય ને એના જેવા લોકો પાસેથી એ વિચાર કરતાં શીખ્યો. એના લોકોમાં કઈક યદ્દી જેવું તત્ત્વ હતું. એ ધણે અવિશ્વાસ, મિથ્યાભિમાની, વિકૃત સ્વભાવનો ને દુષ્પ્રિયારો હતો. આટલા બધા લોકો એને વાંચે છે, એ એક વિચિત્ર વસ્તુ છે મને તો સમજતું જ નથી કે સાચી વાંચના હશે? બધી રીતે જુઓ તો એનું લેખન ગુસ્સે ને નકામી વસ્તુ છે—એના બધા ઇન્ડિયન, હોમલેડેક્સ, રાસ્ટોલનિઝમ વગેરે એણે ચીન્યાં છે, તેવા હતા જ નહિ. બધું જ એ લખે છે તે કરતાં વધુ સારું ને સુગમ છે કાળવા તરીકે લેરકાવ લો. એને લોકો કેમ વાંચના નથી હવે? એમ જુઓ તો એ ખરેખરા લેખક છે—તે વાંચ્યો છે એને.”

“અત્યંત! મને તો એ બધું જ વદાલો જાણ કરીને એની કાપા!”

“કાપા તો એને સિદ્ધ હતી, એના વડે એ ધાર્મિક આશર સર્જતો પણ તને એ લેખક ગમ્યો, એ તો નવાઈની વાત કહેવાય

* કેન્થ સમાજવાદી કુરોપિયન ચિંતક કુરિયર (૧૭૭૨-૧૮૩૩) ૮૫૧થી.

જરૂર તારામાં બિન-રશ્મિયન જેવું કંઈક તત્ત્વ રહેલું છે તારા વિચારો પશુ રશ્મિયન વિચારો નથી—હું આમ કહું છું. એ બાબત તું ખોટું તો નહિ લગાડે ને? હું તને દૂભવતો તો નથી ને? હું તો હવે ભુટ્ટો થયો કદાચ અર્વાચીન સાહિત્યને સમજવાની શક્તિય ગુમાવી ખેડો હોઈશ. પશુ કાણ જાણે કેમ મને હમેશાં લાગ્યું છે કે, એમા—આ અર્વાચીન સાહિત્યમાં કંઈક બિન રશ્મિયન તત્ત્વ રહેલું છે. લોકો આજે કંઈક અંતેરી ભાતનાં કાળ્યો લખે છે—એ બધાં કાળ્યો શેને માટે છે, તે જ હું તો સમજી શકતો નથી કાળ્ય લખતાં તો આપણે પુરિકન, તુલ્યેવ, ને શેનશીન (ફેટ) પાસેથી શીખવું પડશે. હવે તારી જ વાત લઈએ—” એમ કહી એ ચેખોવ તરફ ફર્યો ને બોલ્યો : “તું રશ્મિયન છે. હા, તને તને રશ્મિયન.”

ને ચેખોવના ખબા પર હાથ મૂકી, પ્રેમપૂર્વક મલકતાં, લગભગ ચેખોવને બાકુળ બનાવી મૂકે એ રીતે એણે ધોધરા સાદે તાતાર વિષે ને એના ઘર બાબત વાતો કરવા માંડી.

ચેખોવ પર એને ખૂબ વહાલ હતું. ને જ્યારે એ એની સામે નજર માંડી જોઈ રહેતો, ત્યારે એની દષ્ટિમાં એટલું તો માઈવ લરેખું હોતું કે, જાણે દષ્ટિ વડે એ ચેખોવના ચહેરાને પપાળી રહી હોય. એક દિવસ ચેખોવ ને એલેક્ઝાન્દ્રોવા દ્વેષોબ્ના (તોલ્સતોયની દીકરી) બગીચાની એક ફેડી પર જોડાજોડ ફરતાં દર્તા, તે વખતે તોલ્સતોય હજી હમણાં જ માઈગી વટાવી જોડેલો હોવાથી ખૂબ અશક્ત હતો. વરંડામાં જોડેલ એક આગમખુરસી પર તે બેઠો હતો. પશુ જે રીતે એની આંખો ચેખોવનાં પગલાં પપાળી રહી હતી, તે પરથી લાગે કે એનો માથો ચેખોવ સાથે એક યઈ ગયો છે.

“શુ સોહામણો, સરસ માણસ! શાંત, સૌમ્ય, એક યુવતી જેવો. એ ચાલે છે, તે પશુ જાણે એક છોકરી હોય કેવળ અદ્ભુત!” એણે તદ્દન મંદ સ્વરે કહ્યું.

એક સંખ્યાએ, ધૂધળા પ્રકાશમાં, ભર્વા સંકોચનાં એણે અમારી આગળ 'દ્રાપર સર્જિયસ'—પોતાના નાટકમાંનું 'પેલું' દશ્ય વાંચ્યું; જેમાં એક સ્ત્રી પેલા તપસ્વી પાસે જાય છે, ને એનો તપોભંગ કરે છે. સળંગ આખું દશ્ય વાંચી ગયા પછી એણે માથું ઊંચું ઠ્યું, અ ખો ખંધ કરી ને સ્પષ્ટ સંખ્યામાં કહ્યું :

“ ડાસાએ સારી રીતે લખ્યું છે—ખુબી સરસ રીતે ! ”

ને આ કેટલું સહજ રીતે કહેવાયેલું !

પોતાના જ લખાણમાં રહેલી સુદૃઢતાની આ પ્રશ્ન સાં એટલી તો સાચી હતી કે, એ સંજ્ઞાને માગ અંતરમાં જે આનંદ ઉદ્ભવેલો તે હું કદી નહિ ભૂલું એ અનિર્વાચનીય આનંદને સંખ્યામાં વર્ણવવાની મારી પાસે શક્તિ નથી—એ આનંદને હૃદયમાં સમાવી મંનાડી ગાખવો એ મારે માટે અત્યંત ઘર્ષ પડેલું. ધૃણધ' માટે તો એવું ઘર્ષ મધુ કે જાણે મારા હૃદયતત્ત્વની ગતિ જ ઘની ગર્ભ પછુ ખીજ જ ફાણે પાછુ ખડુ જેમનું તેમ ચાલવા લાગ્યું—જાણે નવજીવનની સૂતિ ને તાજગીથી ધમકવા લાગ્યું.

એની વાચાનુ બ્યક્તિગત સૌદર્ય અનિર્વાચનીય હતું નાભ રીતે તો ભૂલકરેલું, ખોટું લાગે એમાં અમુક સંખ્યા તો સનન કોહગવા જ કરતા હોય, ખેડુની જાડી બોનીના સંખ્યાથી તરમતર એના મોં સામે જોઈને સંભળતા હોય તેઓ જ જેનો અર્થ પામી શકે એના સંખ્યા કેવળ એના મુખના હૃદયારમાંથી જ નહિ, પણ એના ચહેરાની સજ્વતામાંથી, એની આંખોમાં રમતા તેજમાંથી પોતાનું જગ મેળવતા એના જેવી વાચાળ આંખો મે આજ લગી ખીજે ક્યાંય જોઈ નથી. તોત્સતોપની એક એક આંખોમાં દબાર આંખોનાં તેજ સમાયેનાં હતાં.

સુવર, ચેખોવ, સુશ' હવોવિચ ને તે ઉપરાંત ખીજુ પણ એક જણ હતું. અમે જધા જગીચામાં બેઠા બેઠા, સ્ત્રીઓ વિષે વાતો કરતા

હતા. એણે ચુપચાપ મૂંગા મૂંગા કથાય લગી અમારા બધાની વાતો સાંભળ્યા કરી. પછી એકાએક બોલી ઊઠ્યો :

“ મારો એક પગ કબરમાં દશે, તે દિવસે સ્ત્રીઓ વિષેનું સત્ય હું તમને કહીશ, જેથી કુદરે મારીને હું મારી શન-પેટીમાં ભરાઈ જઈ પેટીનું બારણું વાસી દઈ શકું—પછી લાખ પકડ્યા મથોને ! ” ને એની આંખો પડકાર આપતી હોય એમ એવી ભયભરી રીતે ચમકવા લાગી કે, થોડી વાર લગી તો ઠાઈ ઠાઈ જ બોલી શકયું નહિ.

હું એને જોઈ છું એ રીતે જોઈએ તો એનામાં વાસિથી છુસ્લાયેવની સાદસિકતા હતી, ફાધર અવાકુમના ધોંગા આત્માનો કંઈક અંશ હતો ને એ બધાની ઉપર છાદાયેવનો મંશયવાદ એનામાં છુપાઈને રહેલો હતો.

અવાકુમવાળો અંશ એને ઉપદેશક બનાવતો હતો. એનામાં રહેલ સર્જકના આત્માને પીડતો હતો, નોવજોરોદના રખડેલનો અંશ એની પાસે દાન્ટે ને શેક્સપિયરની ઠેકડી કરાવતો હતો, ત્યારે છાદાયેવવાળો અંશ આ બધા ખેલ પર, ને આત્મા પર લદાઈ રહેલ માતનાઓ પર મદ મદ હસતો હતો.

એનામાં રહેલો પરપરાગત રશિયન એને વિજ્ઞાન તેમ જ રાજ્ય-સત્તાને વખોડી કાઢવા પ્રેરતો હતો—માનવતાના પાયા પર જીવનની ઇમારતને જોડવવા માટેના અસંખ્ય પ્રયાસો કરી નિષ્ફળ નીવડેલો આ રશિયન અનાકમક—શાંતિવાદી અરાજકતાવાદ તરફ ધકેલાઈ રહ્યો હતો.

આ રહી એક વિશેષ નોંધપાત્ર વસ્તુ : કદાચ કોઈ રદસ્યમયી આંતરિક પ્રેરણાના બળે જ દોરવાઈને *simplicissimus* ના બ્યગચિત્રો દોગનાર ચિત્રકાર એડલાફ ગુલ્ધાન્સને તોલસતોયમાં છુસ્લાયેવના ચહેરાનો નકશો શોધી દાઢ્યો છે. એના એ ચિત્ર તરફ ધ્યાનથી જુઓ, તો તમને એ બનેના ચહેરા વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે, તે દેખાશે. એ જાંડી જોડવેલ આંખોવાળા ચહેરામાં કેવું ચુસ્તાખીલચું માનસ તમારી સામે

તાદી રહું છે—એવું માનસ જેને મન કશું જ પવિત્ર નથી, જેને કાંઈ પ્રકારના વહેમનાં જાળાં વળગેલાં નથી, જેને મન મિથ્યા માન્યતાનું પશ્ચ કંઈ જ મહત્ત્વ નથી.

મારી આંખો સામે એ જિભો છે, પરીકથાના જાડુગર જેવો—સૌને માટે પગથો એવો. વિચારોના રણમાં સર્વાસ્થેષો સત્યની ખોજ કરવા નીકળે એકલપથી પ્રવાસી સમો. હું એની સામે ખીટ માંડી રહું છું—આજે એને ખોઈ બેઠાનું દુઃખ બહુ મોટું છે. તેમ છતાં આ આંખોએ એને એક વાર જોયો હોવાનું મૌરવ મારો એ અંતરવેદના ને મોક્ષને સ્પર્શ બનાવી રહેલ છે.

તોસ્સતોયને તોસ્સતોયવાદીઓ વચ્ચે જોવો એ વળી એક અજાણ ધટના હતી. એ બધાંની વચ્ચે એ કાંક દેવગના લગ્ન ધુમ્મટ જેવો લાગતો. એ ધુમ્મટ વચ્ચે લટકતો થંટ સમસ્ત જગતને કાળે વશ્યુલ રણકપા કરે છે. એ ધુમ્મટની ચોપાસ લપાટાં છુપાટાં, એકબીજા સામે અવિશ્વાસભરી નજરે તાકી રહેતાં કુરકુરિયાં જાણે એ થંટનાદ સાથે તાન મેળવી ટોનો સાદ જાયો જાય, એની હરીફાઈ કરી રહ્યાં છે. યારનાયા પોસ્થાનાના મહાનને—કાકિ-ટેસ પાનીનાનો આવાસ—આ બંને ધરમાં જિહ્વાકાંઈ રહેવા આવા લોડોને જોડે છું, ત્યારે મને થાય છે કે, આવાસોને એમણે ફંજ, કામગીરી, સોદાગીરી ને વારસાની લોપુષ્ટિથી ભરી દીધેલા છે. આ તોસ્સતોયવાદીઓ અને પોતાના ખલતામાં કૂતરાનાં હાડકાં ભરી એના દુઃખાઓને ‘પવિત્ર-અવસ્થો’ તરીકે વેચતા, ‘ઈન્ડિયન અંધકાર’ અને ‘પ્રજાની માતાનાં આંસુ’નો વેપાર કરતા, રશ્મિયાની બૂમિને આ છેડેથી પેડે છેડે સુધી ખૂંટતા ફરનારા પેલા પ્રવાસીઓ—આ જોડ વચ્ચે મને કંઈક સામ્ય દેખાય છે. મને એમનામાંના એક ચેલાની વાત બરાબર યાદ આવે છેઃ મરધી પ્રત્યેની ‘દમદદી’ દાખવતા યારનાયા પોસ્થાનામાં એણે છડું ખાવાનો ઇન્કાર કરેલો. ને એ જ માણસ તુલાના સ્ટેશન પર ગોઠવાયેલ એક મિજબાનીમાં આમિષ ભોજન પર શારે સિન્જતથી હાથ મારી રહ્યો હતો, ને મોઢેથી બોલતો જતો હતોઃ

“બુદ્ધો બહુ વધારી વધારીને વાત કરે છે !”

એ તમામ લોકો વારંવાર નિસાસા નાખવાની ને ચૂમીઓ ભરવાની આદતવાળા હોય છે... પસીને બીના, હાડકાં વિનાના હાથવાળા ને ખંધી નજરવાળા હોય છે. સાથેસાથ એ બધા જ વ્યવહારક્ષ્મ લોકો હોય છે—જેમણે પોતાની ભૌતિક બાજતોનો ખદોખરત બહુ કુશળ રીતે ગોઠવી લીધેલ હોય છે.

જોકે તોલ્સતોયે પોતે આ તોલ્સતોયવાદીઓનું મૂલ્યાંકન બહુ સાચી રીતે માંડી લીધેલું હતું. ને તોલ્સતોય જેને ખૂબ જ મુશ્કેલીભરેલાં લાગેલાં હતાં, જેના વિષે વાત કરતાં એ જ યૌવનભરી તાજગી ને અહોભાવ એ અનુભવતો, એ મુશ્કેલી પછી એમને પૂરેપૂરાં યોગબી લીધા હતા.

એક દિવસ યાસ્નાયા પોલ્યાનાવાળે ઘેર આવીને એક માણસે બહુ છટાપૂર્વક વર્ણન કરવા માંડ્યું કે તોલ્સતોયના સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા પછી પોતાનું જીવન કેટલું સરળ ને પોતાનો આત્મા કેવો નિર્મળ બની ગયો હતો... વગેરે વગેરે. એ સાંભળી લીધા પછી તોલ્સતોયે મારા તરફ મૂંઝી ધીમા સ્વરે કહ્યું :

“સાવ જુદો ! બદમાશ ! અને રાજી કરવા આવું બધું બોલી રહ્યો છે !”

એવા ધણા હતા જે એને રાજી કરવા મથતા. પણ એ કેાઈનેય એ કામ સારી રીતે કરી દેખાડતો કદી જોયો નથી. પોતાના રેન્જિંગ વિષયોની દાત વ્યાપક ક્ષમાભાવના, પડોશી પ્રત્યેનો પ્રેમ, ‘નવો કરાર’ (ખાઈમલ), ને બૌદ્ધ ધર્મ વગેરે વાતો—એ મારે મોઢે ભાગ્યે જ કરતો. કારણ એ સરખાતથી જ જણતો કે “મારા જેવા માટે આ બધી વસ્તુઓ નકામી” હતી. ને અને એના આ વલણની કદર પણ હતી.

એની મરજીમાં આવે ત્યારે એ મન મોહી લેનારી કુનેહથી સમજાવ ને મદ્દતાથી વર્તી શકતો. તે વખતે એની વાણીમાં આકર્ષક સાદાઈ ને સૌમ્યતા ઊતરી આવતી. પણ કોઈ વાર એવું પણ બનતું કે એને બોલતો

સાંભળી રહેવો એ કાનને ઠંડવા લાગવું. એ ઓઝો વિષે જે રીતે બોલેલો તે મને ઠંડી ગમ્યું નથી — આ જાનનમાં એની વાતચીત ત્વન ‘સામાન્ય લોકોને’ મળતી આવતી. ને એના શબ્દોમાં કંઈકે અકુદરતી, કંઈકે અપ્રમાણિતનાનો રસકો સંભળાતો, ને છતાં એ બધું એના ધડાર અને વ્યક્તિત્વનો જ એક અંશ હોય એવું લાગતું. કેમ જાણે એકદ વાર કોઈ એ બહુ સખન રીતે એને દુઃખ્યો હોય, ને એવું દુઃખ ન તો એ પોતે ઠંડી બૂલી શક્યો હોય કે ન એ બદલ સામાને સમા આપી શક્યો હોય.

અમારી ઓળખ થઈ, એની પહેલો જ સંધ્યાએ એ મને પેલાના અભ્યાસખંડમાં લઈ ગયેલો — કદાચ આમેલનીકોમાં જ — ને પેલાની બાજુમાં બેસાડી એણે મારી ‘વારેન્ડા એલેમેન્સાવા’ ને ‘છત્રીસ મરદ’ ને એકે ઓગત ‘વાળી વાનો’ વિષે વાનચીન કંવા મડિલો. એનો મિલકુલ લાપરવા કદ સંભળી મારું મન ભારે થઈ ગયેલું. એણે એની ખગતચી ને કોર દેલીમાં મને એ સમજાવવાની કોસિલ કરેલી કે તદુરૂપ કુવાન છોકરીને માટે લગ્ન એ કોઈ કુલતી લમ્બુ જ નથી.

જે છોકરીએ પેલાની પદમી વર્ષમાં વ્યારી દોધી લેય, ને જે જરીરે તદુરૂપ હોય, એ છોકરીના મનમાં હમેશાં એ જ તલસાટ હોય છે કે, કોઈ એને મુગન કરે, કોઈ એને પેલાની નજીક ખેચે, જે વસ્તુથી એ અજાણ છે, યા જેના વિષે એને કશી સમજણ નથી એનાથી એ પાછી ભાગે છે. ને એ જ વસ્તુને આપણા લોકોએ નામ આપ્યું : યીલ, લગ્ન, પગલું એનો રેલ બગગ જાણે છે કે, આજે પેલાને માટે જે દુર્ભોધ છે, એ અનિવાર્ય છે, હમિન છે, અને એવું મન મને તે કહેવું હોય તોય એ જ કુલતી કાન્ટ છે — એવું પાવન થું જ મ્યું ! તરી વારેન્ડા એલેમેન્સાવાનો પરિચય તે એક તદુરૂપ છોકરી તરીકે આપેલો છે. પરંતુ એની જે કીર્મિઓ છે તે રેનિયલ છોકરી જેવી છે, એ બરાબર નથી ! ”

તે પછી એણે ‘છત્રીસ મરદ’ વાળી વાનોમાં આવનારી છોકરીની વાત કરી. ને એ વાત કર્યાં એના મોમાંથી એટલી સળગાથી એક

પછી એક જે ગલીય શબ્દો નીકળવા લાગ્યા, એ મારે માટે તો બહુ કરપીણ હતો અને ઉશ્કેરી ચૂકનારા હતા. જોકે પાછળથી હું સમજી શક્યો કે એણે ભાષાના આ ‘બહિષ્કૃત’ શબ્દો વાપર્યા એનું કારણ એ હતું કે એને જે બ્યક્ત કરવું હતું, તે એથી બહુ ચોક્કસ ને વેધક સ્વરૂપે બ્યક્ત થઈ શકતું હતું તેમ છતાં ત્યારે તો એના બોલવાની એ રીત અને અનુકૂળ ન હતી જ લાગી. મેં એનો વિરોધ પણ ન હતો કર્યો પરંતુ અચાનક એણે મમતાભર્યા કંઠે મારી ધવાયેલી લાગણીનો ખ્યાલ કરી નરમ બની જતા, મારા જીવન વિષે, મારા અભ્યાસ વિષે, મારા વાચન વિષે સવાલો પૂછવાનું શરૂ કર્યું.

“શું ખરેખર, આ બધા લોકો કહે છે તે મુજબ તું બહુચુત છે ? શું કૌરોલેન્કો સંગીતકાર છે ?”

“મને તો નથી લાગતું હું એ બાબત કંઈ જાણતોય નથી.”

“નથી જાણતો ? તને એની વાર્તાઓ ગમે છે ખરી ?”

“બહુ જ ગમે છે.”

“પણ તે કદાચ તમારા મને વચ્ચેના વિરોધને કારણે હશે એ એક કવિ છે, ને તારામાં કવિત્વ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી તે કદી વેસ્ટમાન વાંચ્યો છે ખરો ?”

“હા.”

“એક સારો લેખક છે, ખરું કે નહિ ? બહુ તેજસ્વી, ચોક્કસ, ને વાત વધારીને કહેવાની તો ટેવ જ નહિ. ક્યાંક ક્યાંક તો ગોગોલ-નેય ટપી જાય એવો, એ આજ્ઞાકને ઝાળખતો ગોગોલે માલિન્સ્કની અનુકૃતિ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો—એ તો તું જાણે છે.”

તે મેં જ્યારે કહ્યું કે, ‘ગોગોલ પર તો હોફમાન, સ્ટેન ને કદાચ ડિકન્સની અસર વધારે હતી,’ ત્યારે મારા તરફ એક તીખી દૃષ્ટિ નાખી, એણે મને સવાલ કર્યો

“એવું તે શર્મા વાંચ્યું નથી વાંચ્યું ને? એ બોલી વાત છે હું તો માત્ર છું કે, ગ્રામીણે દલીલ કિંમતે વાંચ્યો મુખ્ય નહિ હોય. પણ તે બધું વાંચ્યું હોય એમ લાગે છે — જોજો, ચેનનો, રહેજો. એમાંય એક મોટું જોખમ નેહુ છે કેળવણી પોતાનું સત્યાનાથ વાળી નાખ્યું ને તે આ જ રીતે.”

હું થોડું જવા જીક્યો, ત્યારે મને વિદાય કરવા જવા આવતાં એણે મારે મને હાથ નાખી મને ચૂમી લેતાં હતું.

“તું ખરેખરે ‘મુઝિક’ છે! લેખકો વચ્ચે તારે જદું કપરો કાગળ માળવાનો આવશે, પણ કોઈથી દલીલ કપાતો નહિ હમેશાં મનમાં આવ્યું તે દલીલ નાખતાં અચકાઈ નહિ. જલે એમાં કોઈને કોઈ વાગ્યું હોય તો પણ ચાલુ કરો તે તને પામી જશે.”

અમારી આ પ્રથમ મુલાકાતે મારા મન પર એવડી અસર પડેલી. એક બાલ્યથી તોલસલેખને મળ્યા જલે મારું હૃદય ગોળ ને સુખની લાગણી અનુભવી ગયું હતું. પરંતુ એની સાથેની વાતચીત સમજામ મારી જીવંતપાસ જેવી હતી અને એમ લાગતું હતું જાણે હું ‘ધ કોઝાક’, ‘બોલ્શ્વેવોઈ’, ‘વોર એન્ડ પીસ’ના લેખકને મળ્યો નહોતો પણ જાણે એ એવા સદૃશ્ય સાથે મારી મુલાકાત થઈ ગઈ હતી, જેણે મારી સાથે ગંધી-ચૌધરી બોલાતી લાગણી જ વાત કરવાનું ઉચિત માન્યું હતું ને આ વિચાર એના વિષેના મારા ખ્યાલોને — જેનાથી હું આજ સુધી દેવાયેલો હતો, ને જે મારા મનથી ધ્રુવ પ્યારો હતો — તદ્દન ઉઠાવી નાખનાર બની જતો હતો.

બીજી વખત ને એને જોયો તે યાસ્નાયા પોતાનામાં પાનખનો લુખ્યો પણ વ સાદની ઝીણી ઝમરવાળો એ દિવસ હતો. એણે એનો કારે એવરકોટ ચડાવેલો હતો ઘૂંટણ લગીના ચામડાના જોડા, કાદવ ખૂંદવાને તૈયાર થઈ નીકળ્યો હોય એમ, મને જોડે લઈને એ ગર્વની ઝાડી જઈ કી-કી નીકળી ગયેલો રસ્તામાં વચ્ચે ખાઓચિયા ખાખડા

ભરેલા આવર્તા એક જુવાનની તત્પરતાથી એ ફૂદી જતો, બચ્ન વૃક્ષની ડાળીઓને દલાવી પોતાના માથા પર વરસાદનાં બિંદુઓની ઝડી ઝીલતો, એ આખો વખત મારી આગળ આ જ બગીચામાં શેનશીને (ફેટે), પોતાને શોપનહોર સમજાવેલો એનું અચ્છુ બચાન આપી રહ્યો હતો. રસ્તે આવર્તા બચ્ન વૃક્ષનાં બીનાં, ને સુંવાળાં રેશમ જેવાં થડને એ પ્રેમપૂર્વક પપાળતો જતો હતો.

“ મેં હમણાં જ થોડા વખત પહેલાં એક કાગ્ય વાંચેલું એમાં કહેયું છે :

‘ બિલાડીના ટોપ તો હવે ક્યાંય રહ્યા નથી

‘ બસ, એની જગાએ ખાલી ખાડા જ રહી ગયા છે

પરંતુ તેય ભેજને કારણે બિલાડીના ટોપની ખુરજોથી મહેજી રહ્યા છે—’

—કેવુ સરસ, ખૂબ સરસ નિરીક્ષણ.”

અચાનક એક હરણું અમારા પગ આગળથી નીકળી ગયું. તોલ્સ્ટોય ખૂબ હિતેજિત અવસ્થામાં ફૂદી પડ્યો એના માથ પર લાલાશ દોડી આવી, ને એણે મોટેથી ‘ ટેલ્લી હો ! ’ કરીને ખૂબ પાડી ને પછી એના અનિર્વાચનીય સ્થિત સાથે એ મારા મોં સામે ટગી રહ્યો, ને પછી ઠાવકુ માણસાણવું હાસ્ત દસી પડ્યો એ ધડીએ એ મને અદ્ભુત લાગેનો.

ખીજી એક વખત, બગીચામાં જ, એ એક સમડી તરફ જોઈ રહ્યો હતો, એક વાડા પરના આકાશમાં ચક્રર લગાવતી, ને પછી પાંખોને નિશ્ચલ બનાવી અધ્ધર તર્યા કરતી. એની પાંખો દાલતી હતી પરંતુ તે નહિ જેની જ. કેમ જાણે હવે નીચે જિતરવું કે હજી થોડી વાર થોભી જવું, એ વિષે કંઈ ચોક્કસ નિષ્કર્ષ ન કરી શકતી હોય એમ તોલ્સ્ટોય એકદમ ચેતી ગયો. એકે હથેળી વડે પોતાની આંખો દાબી દેતાં, કંઈક અસ્વસ્થ અવાજે એ બબડ્યો -

“ એ બદમાશની નજર આપણાં મરઘીનાં બચ્ચાં પર ચોટી છે.

જો, જો, તું જો તો ખરો,—હવે એને ખીક લાગે છે! કદાચ આપણા માડીવાનને એણે ત્યાં જોયો લાગે છે—આપણે એને ધૂમ પાડીને ચેતવી દેવો જોઈએ”

ને એણે એમ કહ્યું. જેવી એણે ધૂમ પાડી કે, સમડી ખીધી ને ત્યાંથી ભાગી ગઈ.

તોત્સતોયે જિડા નિઃશ્વાસ નાખ્યો ને પોતાની જાતને ઠપકો આપતો હોય એમ કહેવા લાગ્યો: “મારે ધૂમ નહોતી પાડવી જોઈતી ગમે તેમ, પણ એ એની મેળે જાડી જ જવાની હતી...”

એક વખત એની સાથે તિફલિસ વિષે વાત કરતાં મેં વી. વી ફેલેશોવસ્કી પેરવીનું નામ લીધું. એ મને કહે :

“તું એને ઓળખતો હતો?” ને ઉત્સુકતાપૂર્વક એ મને કહેવા લાગ્યો : “મને એના વિષે કંઈક કહે”

મેં એને કહેવા માંડ્યું કે, ફેલેશોવસ્કી લાંબો ને પાતળો હતો, એ લાંબી દાઢી રાખતો એને મોટી મોટી આંખો હતી એ સેઈન ક્યોપનો લાંબો જીભો પહેરતો ને એના કમરપટ્ટે ઉઠાવેલા ચોખ્ખાના રાતા શરાબની કૂપી લટકાવેલી ગહેતી ને કેન્વાસની એક મોટી છત્રી હાથમાં રાખીને એ રખડપણ કરતો દ્વાન્સરોડેશિયાના પહાડી રસ્તાઓ પર અમે જેઠી જણા ભેગા ધૂમ રખડેલા છીએ એ રખડાટમાં એક વખત એક સાંકડી ફેડીએથી પસાર થતાં અમને એક સાંઢ સામો મળેલો. ત્યારે એ મારકણ પશુને એની છત્રી વડે લપકાવીને ભગાડતાં, અમે માંક માંક જાયેલા સહેજ ચૂક્યા હોત તો પડખેની જોડી ખીણમાં અમારા અંત આવી ગયો હોત એકાએક મેં જોયું તો તોત્સતોયની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં હતાં; મેમ કંઈક મૂઝવણ અનુભવતાં મારી વાતને અધૂરી જ મૂકી દીધી

“કંઈ વધી નહિ, તું તારે કહે જા. આ તો કેવળ એક સારા માણસ વિષે કંઈક સાંભળવા મળ્યાનો આનંદ! કેટલો સરસ માણસ

હશે એ ? મેં મારી કલ્પનામાં પણ એને એવો જ જોયેલો — એ ખીખ માણસો જેવો નહોતો. તમામ ઉદામ લેખકોમાં એ સૌથી ઘડાયેલો, ને શાણો માણસ હતો. એના પ્રથમ પુસ્તકમાં જ એણે જતાબું છે કે આજની સમગ્ર સંસ્કૃતિ એ જંગલિયતની સંસ્કૃતિ છે. હડીકતે સંસ્કૃતિ એ તો શાંતિમય જાતિઓનો વ્યવસાય ગણેલો છે, બળિયાનો નહિ કમજોરનો વ્યવસાય ‘જીવન નિભાવવા માટેના સધર્મ’નું સૂત્ર તો અનિહતે વાજખી ઠેરવવા માટે ઉપજાવી કાઢવામાં આવેલ જુઠ્ઠાણું જ છે. તું મારી સાથે સહમત નથી, એ કહી જાણું છું પરંતુ હોદેત મારા મતને મળતો છે. એનું ‘પૌલ એસ્ટીઅર’ યાદ છે તને ?”

“પરંતુ હાખલા તરીકે; ફ્લેરેન્સીના સિદ્ધાંત સાથે તમે યુરોપના ઇતિહાસમાં નોર્મનોએ લજવેલ જાગનો મેળ શી રીતે ખેસાડો છો ?”

“ઓહ ! નોર્મનો ? એમની વાત જુદી છે”

જો એની પાસે કોઈ વાતનો તૈયાર જવાબ ન હોય તો એ કહી નાખતો; “એ વાત જુદી છે”

મને હંમેશા લાગ્યું છે, ને કહી શકું છું કે, કું એમાં કોઈ જૂન કરતો નથી : તોલ્સ્ટોયને સાદિત્ય વિષે વાત કરવાનું મિલકુય ગમતું નહિ. પરંતુ લેખકના વ્યક્તિ-જીવનમાં એને ખુબ જીડો રસ હતો. મેં ઘણી વાર એને મોઢે સવાલો સાંભળ્યા છે :

“તું એને ઝાળ્યો છે ?” “એ કોના જેવો દેખાય છે ?” “એનો જન્મ કયા થયેલો ?”

ને એની સાથેની ચર્ચા વાતચીતમાંથી હંમેશાં અચૂક રીતે એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી વ્યક્તિનું નિરૂપણ જેવા મળતું ,

વી. જી. કોરોલે-કો વિષે બોલતાં વિચારપૂર્વક કહે : “એ તો યુકેનિયન છે, એટલે આપણી જિંદગીને એ જરામર જોઈ શકે છે, કદાચ આપણે જોઈ શકીએ તે કરતાંય વધારે સારી રીતે”

એવોલ કે જેને એ આટલી કુમાશપૂર્વક આહતો એના વિષે કહે .

“એના ધંધાએ એને જગાડી નાખ્યો. એ જો દાકતર ના બન્યો હોત, તો એણે આજના કરતાં વધારે સારું લખ્યું હોત.”

બીજા એક ભિન્નતા લેખક વિષે કહે :

“એ અત્રેજનો પાઠ લખવવા બધ છે, પણ એરેકોવાળા લેખકને એ બંધેસતો આવે એવો નથી.” એણે મને તો એક નહિ, અનેક વાર કહ્યું હતું કે :

“તું પ્રેમની સાધના કરવાવાળો છે. તારા કૃત્રાલદાઓ ને એવાં બીજાં જોટલાં પાત્રો છે, તે બધાં શુદ્ધ કલ્પનાની પેદાશ છે.”

મેં એને કહ્યું કે, “કૃત્રાલદા તો જીવનમાંથી જોડેલું પાત્ર છે”

તો સામું પૂછે : “તું એને ક્યા મળેલો ?”

કેલોન્ટાયેવની ઓફિસમાં બજવાયેલા દશ્યથી એને બહુ જ ગમ્મત પડી ગઈ. કેમ્બ્રીજનો એ (જર્ટીસ ઓફ ધી પીસ) બે. પી. એને મેં પહેલવહેલો જ્યાં જે રીતે જોયેલો, એને જ કૃત્રાલદા નામ આપી મેં એનું વર્ણન કરેલું છે.

“જૂર લોહી! જૂર લોહી!—એ જ છે, બીજું કશું નહિ.” કહી ખૂન દસી લઈ એણે આંખો લૂછી. “પણ તે કેવો રમૂજ ને સરસ માણસ! તું લખે છે એના કરતાં અગ્રી રીતે વાર્તા કહી જાય છે. હું કહું છું ને કે તું પ્રેમનો સાધક છે ..તને ખબર છે? ને જોડે જોડે એક શોધક પણ ..એમાં તને વધી શું છે?” મેં કહ્યું કે, ‘એમ તો પ્રત્યેક લેખક અમુક અંજી એનાં પાત્રોને એવી કલ્પનાના રમથી ચીનરતો જ હોય છે વાસ્તવિક જીવનમાં પોતાની દૃષ્ટિએ લોકો કેવા હોવા જોઈએ; તે મુજબ એમને ચીનરે છે ને કું તો કહું જ છું કે, મને કિપારીન લોકો મને છે, જેઓ પોતાના કાવંચી જીવનનાં અનિષ્ટોનો સામનો કરવાની આકાંક્ષા સેવના હોય — બધે જો તોઓ દિસા દારા પણ એ કાર્ય સાધવા મથના હોય.

“પણ આ દિસા એ પોતે જ એક અનિષ્ટ છે, તેનું કેમ ?”

એણે મારા હાથને પોતાના હાથમાં લેતાં મોટેથી કહ્યું. “એનાથી બચવાનો શો ઉપાય બતાવો છો, લેખક મહાશય ? તારી ‘My Fellow-Traveller’ વાળી વાર્તા છે, પણ એ કલ્પનાનું સંશોધન નથી. એ સરસ છે—એ કલ્પનાની પેદાશ નથી માટે જ. તમે વિચાર કરતા થઈ જાઓ, ત્યારે જ તમારાં પાત્રો — હમરાવો, આમાલિસો ને સિગફ્રિડો જન્મવા માંડે છે...”

તેં એની ટીકા કરતાં કહ્યું કે, ‘ન્યાં લગી આપણે અનિવાર્ય રીતે, આપણી એમેર વીટિનાઈ વળેલ વાદરા જેવા “સહુપ્રવાસીઓ”ના ધેગમાં રહી જીવવું પડશે, ત્યાં લગી આપણે જે કાંઈ ધંમરત જીવી કરીશું, તે રેતીના પાયા પર જ ચણાયેલી હશે; ને એની આસપાસનું વાતાવરણ હશે હિંસાભાવનું.’

એણે મારી કાણીને મમતાભર્યાં હજવેા ઠેસો મારતાં સહેજ હસીને કહ્યું :

“ભારે ભયંકર જોખમકારક નિષ્કર્ષો આમાંથી ખેચી શકાય એમ છે. તું ખરો સમાજવાદી નથી. તું તરંગચીલ જીવ છે. ને જે તરંગી લોકો છે, એમણે તો રાજશાહી બનવું જોઈએ. તેઓ સદાકાળ એ જ બનતા આવ્યા છે.”

“તો વિક્ટર યુગો વિષે તમારું શું માનવું છે ?”

“વિક્ટર યુગોની વાત જુદી છે, જો કે મને એ બહુ નથી ગમતો. ભારે ઘોંઘાટિયો માણસ.”

એ ઘણી વાર મને પૂછતો; “તું શું વાંચે છે ?” અને હંમેશાં મને એની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય પુસ્તકની પસંદગી કરવા બદલ ઠપકો આપતો.

“ગીબન એ તો કોસ્ટામરોવ કરતાંય ખરાબ. તારે મોમસેન વાંચવો જોઈએ — જો કે ભારે કંટાળાજનક છે. પણ ખીજી રીતે નગદ વસ્તુ.”

ને ન્યારે એણે બધું કે મેં પહેલવહેલું પુસ્તક હાથમાં લીધું તે

હવે... 'Les Freres Zemganno,' ત્યારે તો લગભગ આખરે થઈ ગઈયો :

“એમ જ ત્યારે — એક તદ્દન વાદિયાત વાત ! આવી જ બધી વસ્તુઓએ તને બગાડ્યો છે તારે વાંચવા જ હોય તો, ત્રણ કે ચાર લેખકો લે — સ્ટેન્હાલ, વ્યાસકાક, ને ફ્લોર્બર્ટ — તારે એઈએ તો એમાં મોખાંસાને ઉમેર — પણ ચેબોવ એના કરતાં બહેતર. ગોન્ડોર્ફસ તો નર્પા વિદ્વાન જ છે, કેવળ મજીર હોવાનો ડોળ જ કરે છે એમણે તો કલ્પનાદર્શી લેખકોની ચોપડીઓ વાંચી વાંચીને જ નિદ્રાગીને પશ્ચિમ મેળવ્યો, ને એને જ ખરેખરુ જીવન માની બેઠા. પણ આજે હવે એમને કાઈ વાંચવું નથી”

“હું એની સાથે સહમત ન થયો, ને તેથી તોલ્સ્ટોય કઈક ચિંતાયો. પણ ખરો વિરોધ સહન કરવો એને જરા આકરો પડ્યો, કાક વાર તો એનો તર્ક પણ બલે વિચિત્ર રીતે એની કમ્પ્રોમાઈ રખાયેનો હોતો

એક વખત કહે • “અથ પાત જેવી તો કાઈ વસ્તુ જ નથી એ તો ઇટાલિયન લેખકોસોની નરી શોધ છે, ને પેલા યહૂદી નોરદાઉએ પોપટની જેમ એનો પડધો પડ્યો છે, છટાલી એ તો ઠગ ને લડવૈયાઓનો દેશ છે — ત્યાં આરેટીનોસ, કાસાનોવા, કાગ્નીઓસ્ટ્રો જેવા લોકો જ પેદા થાય છે”

“જેરીનાલ્ડી વિને તમે શું કહેશો ?”

‘ એ તો રાજકારણ ચકુ — એની વાત જુદી છે ”

ને બ્યારે એ રશિયન ઇતિહાસમાંથી ચૂટીને એક પછી એક વપારી કુટુંબોમાંના દાખના આપના મહિયા, ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે •

“એ બધું સાચું નથી એ બધી હાશિયારીપૂર્વક લખાયેલી ચોપડીઓમાં”

મેં એને મારા પરિચયમાં આવેલ એક વેપારી કુટુંબની ત્રણ પેઢીની વાત કરી — જે કુટુંબમાં અધઃપતનનો આંક વિશેષ રીતે સત્યાનાશી બન્યો હતો. ત્યારે મારી બાંધ ખેંચતાં, કંઈક ઉત્તેજિત સ્વરે એણે બહેર કર્યું :

“ એ વાત સાચી છે. એ હું બાણું છું—એવાં જે કુટુંબો મેં છુલામાં પણ જોયેલાં છે. તારે એવાઓ વિષે લખવું જોઈએ. એક મહાનવક્ત્ર પણ તે ટૂંકાણમાં—તું સમજ્યો હું શું કહેવા માગું છું તે! ખરી રીત જ એ છે.”

ને એની આખો ઉત્સાહથી ચમકી જઈ :

“ પણ એ બધા જ હિમરાવમાં પલટાઈ જવાના, એલ. એન.* !”

“ ના રે! એવું કશું જ નહિ. એ તો બહુ મંજીર વસ્તુ છે. એમાંનો જે એક માણસ સાધુ બની જાય છે, ને તે આખી જિંદગી કુટુંબને માટે પ્રભુકૃપા માથવા માટે—અદ્વિષ્ટ છે એ. એ જ ખરું જીવન છે. તમે પાપ કરો, ને હું જઈને તમારાં પાપ ધોઈ આવું. ને પેલો બીજો લૂંટી લૂંટીને કંટાળી મયેલો છે — એ પણ એટલું જ સાચું છે. એને માટે ખાવું પીવું, પણ બની વિષમતા કીચડમાં પડ્યા રહેવું, જે આવે તેને ચાહવું, ને એકાએક કોઈનું ખૂન કરી બેસવું — એ બધું જ બહુ સરસ રીતે લખાયેલું છે. તારે તો રખડેલ અને ચોર લૂટારાઓમાંથી નાપકોની શોધ કરવાને બદલે આવું જ બધું લખવું જોઈએ. વીર નાપકો એ તો જુઠાણાં જ છે, આપણી કલ્પનાની શોધ હોય છે. હકીકતે બધે જ મનુષ્ય પ્રાણી — લોકો વસતા હોય છે, એ વાત જ સાચી છે !”

એણે મારી વાર્તાઓમાં આવતી અતિશયોક્તિઓ ચૂંટી ચૂંટી મને દેખાડવા માંડી. પણ એક વાર ‘Dead Souls’ (ગોગોલની નવલકથા) ના બીજા ભાગ વિષે બોલતાં એણે ભલ્લમનસાઈના ભાવથી મલકતાં મને કહેલું :

* તોલસતોયનું દ્વંક સંજોગન.

“આપણે જ્યાં જ જાણે ક્ષપનાવાદીઓ હોયે હું પોતેય વળી કોઈ વખત આપણે લખતા જઈએ છીએ, લખતા જઈએ છીએ, તે ત્યાં એકાએક આપણા દિલમાં કોઈ એક પાનને માટે હમદર્દી જાગી જોડે છે, ને આપણે એને જાહેતર લક્ષણોના વાધા પહેરાવતા બેસી જઈએ છીએ. ને ખીજની ચાવી કઈક ઉતારી નાખીએ છીએ, કે જેથી પહેલે એની સરખામણીમાં જહુ દુનડો ન દેખાય.”

ને અચાનક એક કડક ન્યાયાધીશની અદાથી આખરી ચુકાદો આપનો હોય એવી અદાથી એ બોલી જાયો :

“ને એટલે જ તો હું કહું છું કે, કળા એ એક શુદ્ધાણ છે ઉતરપિડી છે, નિરકુશ વસ્તુ છે, માણસજાનને માટે હાનિકારક છે જીવન જેવું છે, તેવું વાસ્તવિક તો તમે ચીતરી જ શકતા નથી પરંતુ તમે પોતે એના વિષે કેવો ખ્યાન ધરાવો છો તે, ને તમે પોતે એના વિષે શું વિચારો છો, તે જ લખતા હો છો. હું પેના દાવરને, સમુદને યા પેલા તાતારને કઈ દૃષ્ટિથી જોઉં છું એ જાણીને ખીજને શા લાભ ? તમે શું વિચારો છો એ જાણવાની ગરજ જ કેને છે ? એનો અર્થ પશુશું ?”

કદીક તો મને એના વિચારો ને લાગણીઓ નરી ધૂન જેવાં લાગતાં કેમ જાણે જાણીજૂઝીને એમને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું હોય તેવાં પરંતુ મોટે ભાગે એ એના શ્રીતા વર્ગને એના વિચારની કોર વેદકતાથી ચૂપ કરી દેતો, નિષ્કુર દેવતાના નિર્ભયપ્રગટાર ‘ચિત્રગુપ્ત’ જોતની જેમ

એક દિવસ એણે કહ્યું •

“હું કીવના રાજમાર્ગ પર યઈ ચાલ્યો જતો હતો મે માસના અતિમ દિવસો હતા પૃથ્વી સ્વર્ગોચ્ચ લાસતી હતી કુદરતની પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદમય બની ગઈ હતી. નિરભ આકાશમાં જડતાં પખીઓ ગીત મારી રહ્યાં હતાં. મધમાખીઓનું ગુજન ચાલી રહ્યું હતું સર્વ મમતાળુ

તાપે તપી રહ્યો હતો. મારી ચોપાસની સૃષ્ટિ કેમ જાણે ઉત્સવ માણી રહી હતી ! માણસો પણ અદ્ભુત લાગતા હતાં. મારુ અતર મદ્મદ બની ગયું, અને એવી અનુભૂતિ થઈ કેમ જાણે હું આ સસારના કોઈ એક અપૂર્વ સુદર ફૂલ પર ઘૂમતી ને યુજતી મધમાખી હોઉં, ને પ્રભુ જાણે મારી આત્માની તદ્દન નિકટ આવી બેસી ગયો હોય ! ને એકાએક મેં શું જોયું ? રસ્તાને છેક પેલે છેડે, એક ઝાડીની ધટા હેઠળ બે યાત્રાળુઓ, એક પુરુષ ને એક સ્ત્રી અને એકબીજાની બાથમાં વિષયથી મત્ત, મદા, જરાગ્રસ્ત, ક્રોડાની જેમ સળવળતાં, કંઈક બડબડાટ, મથુમથાટ કરી રહ્યાં હતાં સ્વર્ના પ્રકાશ એમના ઉઘાડા, નિસ્તેજ પગ તેમ જ જર્જર દેહને નિર્દય રીતે ઉભળી રહ્યો હતો. મારા હૃદયમાં એક શૂન્ય બેઠાઈ ગયું—ઓહ ! બહા ભગવાન ! ઓ સૌંદર્યના સર્જક ! તને તારી જાત માટે શરમ નથી આવતી ? મારુ મન કડવું થઈ ગયું .

“ તું જુએ છે — કેવું બધું બની રહ્યું છે ! બોગોમાર્ઈસ (બલ્ગેરિયાનો એક ધાર્મિક સમ્રદાય) જેને શયતાનની કૃતિ માનતા એ કુદરત અત્યંત નિષ્ઠુર રીતે, હાસ્યાસ્પદ બનાવી મૂકીને માણસને સતાવે છે એ એની બધી શક્તિ જૂટવી લે છે, પણ એની વાસનાને એની પાસે અકબંધ રહેવા દે છે જેની જેની પાસે જીવત આત્મા છે, એ તમામને માટે આ વાત સાચી છે એકમાત્ર માણસ જ એવો છે, જે આ વસ્તુની શરમ ને એની યાતનાની અનુભૂતિ, પોતાને મળેલ દેહ થકી ધરાવે છે કોઈક અકાટ્ય શિક્ષાની માફક આપણે આપણી અંદર ને અંદર આ સજ્જ ભોગવીએ છીએ, પણ તે ક્યાં પાપે ? ”

બોલતી વખતે એની આંખોનો ભાવ અનોખી રીતે બદલાયા કરતો. ધડીકમાં બાલિશ રીતે શોકાકુલ બની ગયો હોય, તો ધડીકમાં કડબાધુ' લુપ્તમાર્ઈનું તેજ એમાં ચમકી જતું એના હોઠ અમળાયા કરતા, એની મુઠોને જાણે શોમાય થઈ આવતો બોલવાનું પૂરું થયું,

એટલે એણે પોતાના ઝબ્બાના મળવામાંથી હાથરમાણ કાઢી, એના વડે ધસીને પોતાનું મોં લૂછી નાખ્યું—એ કે મુખ પર પરસેવાનું નામ ન હતું; ને પછી એણે જેવા ખડતલ હાથની છતર જેવી અગિળાઓ વડે પોતાની દાઢી પસવાસ્તાં એણે મૃદુ સ્વરે દોહરાવ્યું :

“હા પણ તે ક્યાં પાપે?”

એક દિવસ હું એની જોડે દુલ્હનરથી તે આઈ ટોડોર જતી નીચકી સડકે ફરવા નીકળેલો. જુવાન માણસની જેમ દળવાં પગલે ચાલતાં ચાલતાં, એના સ્વભાવ ને ઉમર માટે કેઈક અસાધારણ ભાગે એવી ઉત્તેજનાપૂર્વક, એણે મને કહ્યું :

“માણસનું શરીર સારી રીતે કેળવેલા પાવતુ કૂતરાની માફક એના આત્માના કળગમાં હોવું જોઈએ, કે જેથી આત્મા એને મોકલે ત્યાં જ એ જાય. પણ આપણી હાથત તો જો! ઇન્દ્રિયની વાસનાઓ ધાંધવ મચાવી મૂકનારી, અધડાખોર ને અણજાંપ છે. અવશ, ને દમામણો આત્મા એની પાછળ પાછળ પગલાં માંડી રહ્યો છે.”

એણે જોરથી છાતી પર હાથ ફેરવ્યો, પોતાના હૃદયને પંપાવ્યું, ને ભવાં ભીંચકી, મદ મદ મરકતાં વળી આગળ ચલાવ્યું :

“મોરકોમાં, સુખાદેવ દાવરની બાણુમાં, મેં એક વાર—એ શિવાજીનો દિવસ હતો—ખૂન ઢીંગીને પડેથી એક વેશ્યાને જોયેલી. એક ગટરમાં એ પડી હતી વાગમાંથી નીકળતી મોરીનું મંદું પાણી એમાં દહડી રહ્યું હતું—તે જરાગર એની ડોક ને પીંક પર પડતું હતું. ને ઠંડા પાણીમાં લાંબી ચર્મ ને એ પડેલી હતી—હોહ ફફડાવતી, આમથી તેમ પાસાં ફેરવતી, અમળાતી. પણ એ ભેજમાંથી ઊભી ચર્મ બહાર નીકળી-ચકતી નહોતી.”

ને આટલું બોલતાં એ ધૂણ જાડ્યો. મહીલર એણે પોતાની આંખો મીંચી દીધી, ને માથું ધ્રુણાવી વળી એણે ધીમા સારે આગળ ચલાવ્યું :

“આવ, આપણે જગ વાર અહીં જ બેસી લઈએ પીધેલી ઓ જેવું ઘણાજનક ને લયકર દસ્ય આ દુનિયામાં બીજું એકય નથી. હું જઈને એને એમથી કાઢવા માગતો હતો, પણ મારાથી એ ન બન્યું. હું સંકોચાઈ ગયો. એનું આખું શરીર એવું ચીકણું ને બીનું હતું, એને અડક્યા પછી કદાચ મહિનાઓ સુધી માગ હાથને હું ચોખ્ખા ન કરી શક્યો હોત—જેવું બીજાસાં પણ બાળકમાં જ સડકના પથરાની બાજુમાં મેં રમતિયાળ આંખોવાળો ને સોનેરી વાળવાળો એક નાનકડો છોકરો બેઠેલો જોયો. એની આંખનાં આંસુ માલ પર થઈ ટપકી રહ્યાં હતા, નાક ખેંચતો ને ડૂસકાં ભરતો, એ દીન બની માને પીનવી રહ્યો હતો :

‘મા...આ...મા...આ...! બિઠને...’

“થોડી થોડી વારે એ સ્ત્રી પોતાના હાથ આમથી તેમ હલાવતી, નસકોરાં બેલાવતી, માથું ઊંચકવા મથતી ને વળી પાછી ગટરના ગડવાડમાં સરી પડતી”

અને આમતેમ જોઈ તે મૂંઝે થઈ ગયો અને અસ્વસ્થ સૂઈ ગયુંગયું.

“ભયકર, બીજાસાં તે તો પીધેલી ધણી સ્ત્રીઓને જોઈ હશે, ખરું ને? હા, તે તો જોયેલી છે એહા! પ્રભુ! પણ તું એમના વિષે કદી લખતો નહિ. કદી ન લખતો...”

“શા માટે નહિ?”

મારી આંખોમાં આંખ પરાવી એણે પડ્યો પાડ્યો.

“શા માટે નહિ?”

તે પછી ચોતે વિચારપૂર્વક ધીમેથી કહેવા લાગ્યો :

“તે તો હું નથી જાણતો. પણ આ તો મારાથી...માણસની પથ્થતા વિષે લખવું એ કાલુ જાણે કેમ પણ શરમખંડુ લાગે છે.

પથ આખરે તો—શા માટે નહિ? માણસે બધા જ વિષે લખવું જોઈએ "

તે એની આખોમાં આંસુ છતકાઈ આવ્યાં એણે એ લૂછી નાખ્યાં, ને રિમત-ગ્રમણા મહેરે એણે પોતાના રમાલ તરફ જોયા હયું, ત્યાં વળી એના માલની ફરચથીઓ પર થઈ આંસુનાં બિંદુ દડી રહ્યાં

કહે "હું રહું છું હું છુટ્ટો થઈ ગયો છું આવી બધાં ફર વસ્તુઓને જ્યારે જ્યારે યાદ કરું છું, ત્યારે મારું હૈયું ધક્કા જોડે છે "

તે પછી અને સહેજ દળવેકથી કાણી મારતાં કહે "તું પણ એક દિવસ તારી જિંદગી જીવી નાખશે, ને છતાં બધું એમનું એમ રહેલું જોશે ત્યારે તારું રક્ત આજે હું રડ્યો છું, એ કરનાંય કડવું હશે,—ખેંટની સ્ત્રીઓ કહે છે તેમ જોર જોર જેવડાં આંસુડે પણ હા, બધા વિષે લખાવું જોઈએ, પ્રત્યેક વસ્તુ વિષે, નહિ તો પેલા સોનેરી વાળવાળા બુલકાને ખોડું લાગશે, એ દુભાશે, એ તને ઠપકો દેશે 'ના, આ પૂર્ણ સત્ય નથી' કહેશે 'આ અપૂર્ણ સત્ય છે' એણે પોતાનું આખું શરીર ઝઝેડી નાખ્યું, ને મારું લાલન કરતો હોય એ રીતે કહેવા લાગ્યો

"ચાલ ત્યારે, હવે તું અને કંઈક કહે તને વાત કરતાં બહુ સરસ આવડે છે કોઈ બાળક વિષે કંઈક કહે તારા પોતાના વિષે કહે તું પણ એક દિવસ બાળક હતો—એ વાત જ જાણે માનવી મુશ્કેલ લાગે છે તું એક અનોખો જ માણસ છે તારામાં ધણું એવું છે, જે ખાલિશ લાગે તારા વિચારોમાં પણ તું જાણે કાચો છે ને છતાં જીવન વિષે તું એટલું બધું જાણે છે—જાણે તારે જાણવાનું હવે કશું બાકી જ રહેતું નથી ચાલ, હવે અને કંઈક વાત કર, તું "

તે એણે પોતાની જાતને પાઇન વૃક્ષના એક જીપસી આવેન મુળિયા ઉપર સ્વસ્થપણે ગોઠવી, પોતાનું આસન જમાવ્યું ને પાદનીનાં અભિયાળાં પાનની બેચિ પડી સુકાઈ ગયેલ જૂ ખરી સોયો વચ્ચે થઈ,

ઉતાવળી ઉતાવળી દોડધામ મચાવી રહેલ, કામગરી કીડીઓની દિવચાલને તે નીરખી રહ્યો.

આ દક્ષિણનાં પ્રકૃતિદરશ્યો ઉત્તર પ્રદેશના વસનારની આંખો માટે અદ્ભુત રીતે વિવિધતાભર્યા છે. એની સમૃદ્ધિથી જલકાતી વનરાજી વચ્ચે, નિઃશંકાય જોમનના જોમથી જીભરાતી આ જીવંત વનરપતિ વચ્ચે, લિયો તોલ્સતોય ખેડો છે — એનું નામ જ એના આંતરિક જીવનના આવેગને વ્યક્ત કરી રહ્યું છે !* પોતે દેખાવે તો છે એક નાનકડો માણસ. એવો ગાંઠાગડાવાળો ને ખરખચડો કે જાણે ધરતીમાંથી નીકળી આવેલ વનરપતિનું મૂળ જ જોઈ લો. કિંમિયાના ચમકદાર પ્રકૃતિસૌંદર્ય વચ્ચે આ માણસ એનો જ એક ભાગ બની સમાઈ જતો હોય એમ લાગતું, તો વળી બીજી જ પહે એ એનાથી તદ્દન અડવો પડી જતો હોય એવું પણ લાગતું. જાણે કોઈ એક અતિ પ્રાચીન પુરુષ, સમગ્ર આમપ્રદેશનો સ્વામી — એનો કર્તા ને નિર્માતા, કેમ જાણે સોએક વર્ષની ગેરહાજરી પછી, પોતે યોગ્ય અર્થવ્યવસ્થામાં જ પાછો આવીને બહુ જોતો હોય — જેમાં એવું ધણુંય છે, જે પોતે ભૂલી ગયેલો. જો કેટલુંય એવું પણ છે, જે એને માટે તદ્દન નવીન છે બધી સૃષ્ટિ જેમ ચાલવી જોઈએ તેમ ચાલ્યા કરે છે, પણ તેમ છતાં એમાં કયાંક કશીકે જણપ રહી જાય છે — આ કશીકે જણપ તે કઈ, ને એને ટેકાણે કેવું હોવું જોઈએ, એ વસ્તુ જાણે હવે એણે તરકાલ શોધી કાઢવાની હોય !

કેડીઓ પર ને રસ્તાઓ પર એ ઉભાવેલે પગલે, લાંબી ફાળ ભરતો એવી રીતે ચાલતો, કેમ જાણે પૃથ્વીની પરિક્રમાએ નીકળેલો કોઈ અનુભવી પ્રવાસી હોય. એની તીક્ષ્ણ દષ્ટિની ઝપટમાંથી એક પથ્થર તો શું, એક વિચાર પણ છટકી ચકતો નહિ — એવી દષ્ટિએ દુનિયાને નિહાળતો, માપતો એની કસોટી કરતો, એનું તોલમાપ કાઢતો, એ

જીએ જતો હતો ને અવિરત મનિએ વસ જતા વિચારો રૂપે એણે પોતાની ચોપાસ જીવત બીજા વેરી મૂક્યા હતા.

સુલરને એણે એક દિવસ કહેલું

“તું વાંચતો નથી, સુલર? એ તો બહુ ખાતર મહેવાય એ નથી અદકાર છે ને આ આપણો ગાર્કિં કેટકેટલું વાંચે છે પણ એય સારું નથી—એ પણ આત્મવિશ્વાસની કમીનું લક્ષણ છે ને તું પોતે—ખૂન ખૂન લખ્યા જ કરું છું બસ, એ પણ સારું નથી કાગળ હું જે કરું છું તેની પાછળ મારો વૃદ્ધાવસ્થાનો એક મિથ્યા અદકાર જ રહેલો છે અલગત, હું જે રીતે વિચારું છું વિચારની એ રીત મારે પોતાને માટે સારી છે, છતાં ગાર્કિંને લાગે છે કે એને પોતાને માટે એ બરાબર નથી. ત્યારે તું તો એ બધી જાનનમાં કમી વિચાર જ કરવા તૈયાર નથી! બસ તું તો કેવળ આખિલ પટપટાવતો ચોમેર નજર ફેરવ્યા કરે છે કે ક્યાંય મારી નજરને પકડી લે એવું કંઈક જડે છે! ને તું એવી વસ્તુઓ પાડીને એસી જાય છે કે જેને તારી સાથે કમી મેળ જ ન હોય તે ધણી વાર બસ આ જ ક્યું છે તું કાંઈ વસ્તુને પકડી લે છે, પછી એને જ વગમી રહે છે ને તું જેને પકડીને બેઠો હોય છે, એ વસ્તુ ઓસરી જવા લાગે ત્યારે તું એને છોડી દે છે એખોલે એ વિષે એક બહુ સચ્ચ વાર્તા લખેલી છે ‘ધ ડાલિંગ’— ‘મીડી’—તું એ વાર્તામાંની સ્ત્રી જેવો છે”

“એ કંઈ રીતે?” સુલરે હસતાં હસતાં પૂછ્યું

“આહવા માટે દમીયા તૈયાર, પણ એમાં પમંત્રી કેમ કરવી તે તું જાણતો નથી, ને એમાં જ તારી ચક્તિઓને તું નકામી પ્રયત્ન વસ્તુઓ પાછળ વેડફી નાખે છે”

‘બધા જ એવા હોય છે, એમ નથી લાગતું તમને?’

તોલસતોયે એના સવાલનો પડથો પાડતાં બેસી કહ્યું “ના, ના, બધા એવા નથી હોતા

ને અચાનક એણે મારા તરફ ફટકો વીંઝ્યો :

“તું ભગવાનમાં કેમ નથી માનતો ?”

“મને એમાં શ્રદ્ધા જ નથી, એવ. એન !”

“ના, એ સાચું નથી તું પ્રકૃતિથી શ્રદ્ધાળુ જીવ છે. ભગવાન વિના તારું ચાલવાનું નથી. તને થોડા જ વખતમાં એની ખોટ સાક્ષવા માંડશે, જોજે. તું આજે માનતો નથી કારણ તું જાણી છે. તું રાધે ભગ્યેસો છે — તું ઇચ્છે, તને ગમે, એ રીતે દુનિયા બનેલી નથી માટે. કેટલાક લોકો કેવળ એમના શરમાળપણાને કાચ્છે નાસ્તિક હોય છે. જીવાનિયાઓમાં ધણે બાજે એવું જોવા મળે છે. એ લોકો કોઈ સ્ત્રીને ભજતા હોય છે, પણ કોઈ જાણી જાય, જોઈ જાય, તે તેમને નથી ગમતું. એમને એમ થાય છે કે, કોઈ અમારા વિષે ગેરસમજ કરી બેસશે ? ને બીજી વાત એ પણ ખરી કે એમનામાં દિમતની જ કમી હોય છે. શ્રદ્ધામાં પણ પ્રેમની માફક દિમત—સાહસની જરૂર હોય છે. તારે તારી જાત આગળ કબૂલ કરવું જોઈએ કે ‘હું ઈશ્વરમાં માનું છું’ ને તું જોશે કે બધું બરાબર થઈ ગયું છે. તું જો ઇચ્છે છે, એ પ્રમાણે જ બધું ગોઠવાયેલું તું જોશે પ્રત્યેક વસ્તુ તને પોતાને વિષેની સમજ આપતી હશે — તારા હૃદયનું આકર્ષણ કરતી હશે દુનિયામાં એવું ધણું છે, જોને તું ચાહે છે, ને ગાઢ બતાવેલો પ્રેમ એટલે જ શ્રદ્ધા તારે હજી વધુ ચાહતું જોઈએ ને તું જોશે કે તારો પ્રેમ શ્રદ્ધામાં પધરાઈ ગયો છે દુનિયામાં ઉમદામાં ઉમદા સ્ત્રીને જ પુરુષ ચાહે છે, ને છતાં પ્રત્યેક માણસ દુનિયાની ઉમદા સ્ત્રીને જ ચાહતો હોય છે — એવો જ છે આ કાયડો — એનું નામ જ શ્રદ્ધા. નાસ્તિક કદી ચાહી શકતો નથી. એ આજે એકની સાથે પ્રેમમાં પડે, ને વરસને અંતે એ મીઠાને ચાહતો હશે આવા માણસનો આત્મા ભટકેલ છે, નપુસક છે, ને એ સારું નથી. તું જન્મે શ્રદ્ધાળુ છે. ને તારી એ પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ જઈને

જીવવાની કાશિસ કઠ્ઠી, એ વ્યર્થ છે તુ હમેશાં કહે છે ‘સૌંદર્ય’.
એ સૌંદર્ય શી વસ્તુ છે? પરમ ને પરિપૂર્ણ સૌંદર્ય એટલે જ પ્રભુ ”

એવો આ અગાઉ જાગે જ કદી મારી સાથે આ અગે વાત
કરેલી આ વિષયના મહત્વથી, એના આ અણુધાર્યા ઊર્મિહચ્છ્રાસે
ખેખર એવા મને ઘેરી લીધો, અને લગભગ પરાસ્ત કરી દીધો.

હું કંઈ જ બોલી શક્યો નહિ સોફા પર બેઠેલ તોફાનસોયે એના
પગ મારી બેઠું હેઠળ લગાવ્યા એના ફાઢીવાળા મુખ પર વિજયનું
એક ગ્હિન દોડી આવ્યું ને મારી સામે આગળી હવાવનાં એણે કહ્યું :

“કશું નહિ બોલીને, મૂંગા રહે કંઈ તુ એનાથી છટકી શકવાનો
નથી, એ જણે છે તુ !”

તે હું—જે ઈશ્વરમાં માનતો નથી—એણે ચોરનજરે, લગભગ
લગભગ દ્રષ્ટિએ એની સામે જોઈ લીધું, ને પોતાની જાતને કંઈ રહ્યો :

“આ માણસ ઈશ્વર જોવા છે”

સોફિયા તોલ્સ્ટોયા

શ્રીમાન ચેનકાવે લખેલ 'તોલ્સ્ટોયાની પીછેહઠ' વાંચીને હેડી મૂક્યા પછી મેં भारी જાતને કહ્યું કે, આ બનાવટી પુસ્તક લખવા પાછળનો કાર્ક સીધો ને એકમાત્ર ઉદ્દેશ હોય તો તે સ્વર્ગસ્થ સોફિયા આન્દ્રેયેવના તોલ્સ્ટોયાનો રમૂતિને કાળો ફૂચડો ફેરવવાનો છે, ને જરૂર કાક ને કાક એવું નીકળશે, જે જાપામાં એના વિરુદ્ધ લખ્યા વિના નહિ રહે.

પરંતુ આજ લગી મેં એક એવું વિવેચન નથી વાંચ્યું જેમાં આ આફરશૂય હેતુ તરફ લોકોનું લક્ષ દોરવામાં આવ્યું હોય. ઊલટાનું મને એમ લાગેલું મળ્યું છે કે, સ્ત્રિયો તોલ્સ્ટોયાના પત્ની જ એમના જીવનનું એક અનિષ્ટકારક તત્ત્વ હતાં, ને એમનું ખરું નામ એન્થિપી* હોવું જોઈતું હતું...અને આ બાબતની સુસિક્ષિત વર્ગના લોકોને ખાતરી કરાવવાના 'સ્તુત્ય' પ્રયાસ લેખે, એ જ લેખક કૃત આવું જ એક બીજું પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં આવનાર છે. દેખીતી રીતે જ આ 'સત્ય'ને પ્રમાણે દ્વારા સાબિત કરવાની આવશ્યકતા અત્યંત મહત્ત્વની ગણવામાં આવે છે અલગત, મારા મને એ વિશેષ જરૂરી છે તે એટલા માટે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ને ભૌતિક રીતે એ લોકો બિચારા આવી કદ કકચનીઓ પર જ પોતાનો યુગ્મરો કરી રહેલા છે.

નિઝની-નોવગોરોદનો એક દરજી, ગારિમોવ હમેશાં કહેતો કે;

“તમે ધારો તો કાર્ક માણસને એ રૂપાળો દેખાય એવો પોશાક સીવી આપી શકો, ને ધારો તો એ બેડોળ દેખાય એવો પોશાક પણ એને માટે સીવી શકો.”

માનવીની માનવતાને શોભાડેખ એવા સત્યને કલાકાગ જ પ્રગટ કરી શકે છે, ત્યારે બાકીની વસ્તી એવી છે, જે હાંફાહાંફા નકલી 'સત્ય'ના વાધા વેતરતી એકબીજાને બદરૂપ દેખાડવાના જ પ્રસંગમાં મચી રહે છે ને મને લાગે છે કે આપણે બધાં એક જાતની નિદામાં જ મચેના રહીએ છીએ—કારણ માણસ જ માણસનો અરીસો છે

આપણી પુરાણી રચિયન કહેવત મુજબ, ખડકીનાં કમાડ પર કામરથી ચીતરાઈ ગયેનાં 'સત્યોદ'માંથી તથ્ય કાઢવા જવાની મને તો જરાય ઇચ્છા કદી થઈ નથી પરંતુ અહીં તો મારું મન મને ફરજ પાડી રહ્યું છે કે મહાપુરુષ તોલસતોયની એકમાત્ર સ્ત્રી મિત્રને મેં જે રીતે ભેઈ છે ને છુ એને જે રીતે પિછાણું છુ, તે વિષે મારે કંઈક કહેવ જ

અવગત માણસ મરી ગયો છે, એના જ કારણે કંઈ એ સારો થઈ જતો નથી આપણે જીવતા માણસ પ્રત્યે હૃદયની જે કૃપણતા આચરીએ છીએ, તેથી રજમાત્ર એાછી હીનતા મૃનાત્માઓ પત્યે દાખવતાં નથી એ વસ્તુ જ આ સત્યનું પ્રમાણ છે જે મદાન આત્માઓએ પોતાની સમગ્ર જિંદગી ને પોતાના ચમત્કારિ આત્માની રજરજ સમિત આપણા માટે ખરચી નાખી હોય છે, ને પછી તેઓ પોતાની કનરમાં શાંતિ લેવા પોઢ્યા હોય છે, એમને વિષેય મોતતાં ને લખતાં આપણે એવી રીતે વર્તાએ છીએ, જાણે આપણે એક જ વાત પુરવાર કરવાની છે ને તે એ કે, એ લોકોય અમારા જેવાં જ હીન ને પાપી હતાં

કોઈ બદમાશે અદ્ભુત વીરતાનું અને નિસ્વાર્થ કામ કર્યું હોય એમાં આપણે જેટલો રસ લઈ શકીએ તે કરતાંય અનેકગણો વિશેષ રસ આપણને કોઈ પ્રામાણિક માણસના સાધારણ જીવનપરિવર્તનમાં પડે છે કારણ આપણને આ બીજી વસ્તુ વધુ સમવકજારી ને અનુકૂળ લાગે છે કારણ એથી દુનિયાનો એક (સૌ પાપી છે—એવો) અકાદમ

નિયમ પુગ્વાર થતો લાગે છે, ત્યારે પહેલી હકીકત કેવળ આપણા મનને ક્ષુબ્ધ કરીને રહી જાય છે, એ એક ચમત્કાર જેવી લાગે છે— માણસ માટેના આપણા જે સર્વસ્વીકૃત ખ્યાલો છે, તેની વિરુદ્ધ દિશામાં ગતિ કરનારી વસ્તુ લાગે છે.

પ્રામાણિક માનવીના સાધારણ જીવનપગ્વિર્તનની ઘટના આપણા મનમાં જે આનંદની લાગણી જગાવે છે, તેને આપણે અચૂક રીતે અકસોસ ને દિવગીરીના દંબી ઉદ્ગારો હેઠળ છુપાવવા મર્યાદા છીએ ત્યારે બીજી ઘટના (કોઈ દુષ્ટ માણસ વીંતાનું કૃત્ય કરે તે) બાબત ડોળધાણુ આનંદ પ્રકટ કરેવા છતાં, આપણે મનોમન છૂપે ભય અનુભવીએ છીએ કે : જે દુષ્ટ માણસો, જહાનમમાં જવાને બદલે, પ્રામાણિક માણસોની જેમ વર્તવા માંડશે તો પછી આપણે શું કરીશું ?

આપણામાંના મોટા ભાગના લોકો, “શુ શુભ શુ અશુભ— બંને તરફ શરમભરી ઉપેક્ષા સેવનાગ છે,” એ વાત કેટલી બધી સાચી છે ! એટલું જ નહિ, જીવનની અંતિમ ઘડી લગી આપણે એ જ રિયલિટીમાં ગહેવાની ઇચ્છા ધરાવનારાં છીએ એથી જ તો વારતવિક જીવનમાં જે શુભ ને અશુભ પ્રવર્તી રહ્યાં છે, તે આપણા જીવનની શાંતિને ડહોળા નાખે છે. અને એમનું પ્રાગટ્ય જેટલું પ્રમળ, તેટલાં જ તે શુભ ને અશુભ આપણા માટે સ્થોભ જગાવનારાં બને છે.

હીનાત્માઓની આ દયાજનક ચિંતા આપણને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના આપણા વલણમાં પણ જોવા મળે છે સાહિત્યમાં તેમ જ જીવનમાં, આપણે બડાચપૂર્વક બરાડીને જાહેર કરીએ છીએ : “રશિયન નારી એટલે જંગતની ઉમદામાં ઉમદા નારી !”

આ સૂત્રનો પોષક સંબંધ છુ ત્યારે મને ગ્સ્તે હાક મારતા ફેરીવાળાની યાદ આવી જાય છે,—જે મઘી મઘીએ હાક મારતા ફેરે છે : “માછલી ! જીવતી ને જંગતી, મોટી મસ્ત માછલી !”

આ માછલીને જીવતી જ ઊછળતા પાણીમાં ઝમોળવામાં આવે છે ને પછી એને મીઠું મરી, ને મીઠા લીમડાનાં પાંદડાના વધારથી સમૃદ્ધ બનાવી, રતાશ પડતો રંગ પકડતાં લગી ઉકાળ્યા કરવી પડે છે.

યુરોપમાં “ઉમદા” નારી પ્રત્યેનું આપણું આચરણ કંઈક આવું જ છે.

પરંતુ એક વાર રશિયન નારીને દુનિયામાં “સૌથી ઉમદા” જાહેર કરી દીધા પછી ડાણુ જાણે કેમ, પણ આપણે એકદમ ગભરાઈ જઈએ છીએ કે, આ તો આપણા કરતાં જ બહેનર હરી? એટલે પછી તો, જ્યારે જ્યારે મોઢો મળે છે, ત્યારે આપણે એને આપણી કામરતાની મેલી ચીકણી કડાઈમાં જીકળવા ઝમોળી દઈએ છીએ. પણ એ બાઈલાને મીઠા લીમડાની જે પત્તીથી સમૃદ્ધ કરવાનું આપણે સાવ વીસરી જઈએ છીએ. ને એ તો એક જાહેર વસ્તુ છે કે, જેમ એ ઓ વધુ પ્રસિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત, એમ એને નીચું જોવાવવાની આપણી ઈચ્છા વધુ જાય.

એકબીજાને કાળા ચીનગવાના કસનમાં આપણે જે ઇળ-કૌશલ્ય કેળવી લીધેલું છે, એ જોઈને તો નરકના ઠિંગણું પણ ઈર્ષ્યાથી લીવા પડી જાય એમ છે.

એના મરણ પછી નથી માણસ સારો ચર્ચા શકતો કે નથી બરો બની શકતો; હા, પણ એ આપણી વચ્ચે આવી આ બધી બાબત દબાસ કરતો તો મરી જ જાય છે. એક વખત જે આપણામાં ફતવાના પ્રેરવાને થોડા દનો, તેવા એ મૃત્યુભાને તત્કાલ વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં મોકલી દઈ આપણે એનો બહોળો ચૂકવોએ છીએ. ને એણે ચૂકવવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપાય આપણી પાસે કોઈ હોય તો એ જ છે. ને મને તો લાગે છે કે, એ લોકો માટે જ નહિ પરંતુ બીજાં જીવનાં ને મરેલાં જે કોઈ છે, તે બધાને માટે,—જેઓ આ જિંદગીને વધુ માનવીય બનાવવાની ને લોકોને બહેનર બનાવવાની એમની આશા-આકાંક્ષાઓ વડે નાદક આપણને કંટાળો આપી ચકતી રહ્યા છે, એ તમામને માટે આપણે સાગમાં સારું કોઈ કામ કરી શકીએ તેમ હોય, તો તે એમને ખૂતી જવાનું છે.

પરંતુ મરેલાંને ખૂતી જવાની આ ઉત્તમ પ્રયાગને પ્રચલિત ન થવા દેવામાં, આપણાં શુદ્ધ રામદેવ, આપણી વેર લેવાની હિંસુપત્રમરી

વાસના, તેમ જ આપણા દંભનો નૈતિક કાન્દન નડતર રૂપ બને છે. સ્વર્ગસ્થ સોદિયા આન્દ્રેયેના પ્રત્યેનું આપણું વલણ આનું જ એક વિલક્ષણ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

હું માનું છું કે, એમના વિષે હું તદ્દન નિષ્પક્ષપાત રીતે બોલી શકું એમ છું, કારણ મને એ કદી ગમતા નહિ. કદી એમના તરફથી માનભર્યું વર્તન હું પામેલો નથી, એ એક ઉધાડી હકીકત હતી. ને તેઓ પોતે પણ એક સ્પષ્ટવક્તા હોવાને કારણે એમણે કદી એ વાત માગથી છુપાવી પણ ન હતી મારા પ્રત્યેના એમના વલણમાં હમેશાં કંઈક મનને કષ્ટ પહોંચાડે એવું તત્ત્વ રહેતું. પરંતુ હું એ બામત કદી માફુ લગાડતો નહિ. કારણ હું જાણતો હતો કે, મહાન શરીર — જે એમનો પતિ હતો — તેની આસપાસ વીંટળાઈ રહેલ મોટા ભાગના લોકોને એ માખી, મચ્છર ને ડાંસ બરાબર અર્થાત્ બેઠાખાઉ જ ગણતાં.

શક્ય છે કે, એમની આ ઈર્ષ્યાની આગે ધણી વાર લિયો તોહસતોયને પણ દગાડયા હોય. અહીં આપણને પેલી લોકકથાવાળા રીંછની યાદ આવી જાય છે, કે જે ઝાડ હંકળ બિંધમાં પોઢેલા પોનાના માવિકનું, માખીઓના બણુબણાટથી રક્ષણ કરવા જતાં, પોતાના બારે પંજા વડે આધાત કરીને, મોત આણે છે પરંતુ એના ટીકાકારોએ એ વાત યાદ કરવી જરૂરી છે કે, એ મહાન સાહિત્યકારના આત્માનું શોષણ કરી નબનારી માખો જેવા લોકોનો, એના માથા પરનો બણુબણાટ, કેટલો ઘેરો અને ઘન હતો એમાંનું પ્રત્યેક જણ તોહસતોયના જીવન પર ને એના સ્મૃતિપટ પર પોતાનું કંઈક ને કંઈક નિશાન આંકી જવા મથો રહ્યું હતું ને એમાંનાં કેટલાંક તો એટલાં જાકો હતાં કે, જે એસીસીના સત ક્રાંસિસના દિલમાં પણ ધિક્કાર જગાડી મૂકે એવા લોકા પ્રત્યે સોદિયા આન્દ્રેયેના જેવી આવેગથીલ સ્ત્રીના દિલમાં નિરરકાર પેદા થાય, એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું.

તમામ મોટા કલાકારોની માફક લિયો તોહસતોય પણ એમના સાથીદારો પ્રત્યે બેદર ઢળેલા રહેતા. એમની પાસે બીજાઓના

મૃત્યાક્રિત માટે, પોતાની મૌનિક રોન હતી, એમનાં પોતાનાં આગવાં તોલમાપ હતાં જેનો સર્વસ્વીકૃત નૈતિક ધોગણો જોડે ઘણી વાગ મેળ મેસતો નહિ ૧૮૮૨ના દિવસોની એમની રાજનીતીમા પોતાના કોક પરિચિત વિષે તેઓએ લખેલું

‘ કૃતરાઓ ઉપર જો એને આટલો પ્રેમ ન હોત તો કદાચ એ નર્થે બહમાસ જન્મે હોત ’

છેક ૧૮૮૦ના દસકા દરમિયાન એમનાં પત્નીએ જોઈ લીધું હતું કે, એમનાં ‘ પ્રશ્નસૂચી ’ તથા અનુયાયીઓ માંના કેનાંક સોડોની તોલસને પ સાથેની ધનિષ્ઠતા એવી હતી જે એમના દિનમાં કેવળ અપ્રસન્નતા ને કનેસ જ જગા તી હતી અનન્ત ‘ તોલસતોલન વસાહતોમાં બજવ ઈ રહેન શરમજનક ને દુ ખડ નાટક વિષે પણ તેઓ રજ રજ મ દિનગાર હતાં દાખતા તરીકે આરખા-એસ્કીવાળા સિન્નિન્કની વસાહતમાં જે ધનન બની, એમાં એક ખેડુ છોકાને આપવાન કરવાનો વખત આવેનો ને તે પછી તરન એ વાતનો પડથો કેરનિનની બહુ મવાઈ ગયેતી વાર્તા ધી જોગરકામા કોલોની માં જોવા મળેતો

ઈનિન જોવો, દળ છોડી મથેન તોલસતેવવાદી માઉન્ડ તો સતોલના દક્ષનો ધડો ફેડવાનો ” જે બહેડ પ્રવૃત્તિ ચનારી રશો હતો, તે વિષે પણ તેઓ જાણુકા હતાં ઈનિનની કલમે લખાયેલ ‘ એક તોલસતોલવાદીની રાજનીતીશો માં આ બધું એમણે વચ્ચુ હતું તો સતોલના એક માજી અનુયાયી ને એક વસાહતના નિવૃત મંચાનક નાવોરથોનોવના લેખો પણ એમણે વાંચેના હતા એ લેખો ‘ પ્રાવો વોસ્નાવનોથે ઓમોઝનિયે (ઓથોડોકસ રિબુ) નામના દેવગના ઉદામપથીઓના મુખપત્રમાં છપાતા—જે પથ પાતે પોથીસના માણા કર્તાય વધુ જીનવાણી હતો

કદાચ દુઝાન એકાસિએસ્કીકલ એકેડેમીમાં પ્રોફેસર ગુસેવ તોલસતોલ વિરો જે બસખ્યાનો આપી રહ્યા હતા, તે વિષે પણ તેઓ

જાણના હોવા જોઈએ આ પ્રોફેસર ગુસેન પોતે “સ્વચ્છિત આમાએ મોખી રહેન કાઉન્ટ તોલ્સ્ટોયના પાખડ”ને ઉધારા પાડનાર એક અણુજ પ જોધા હતા આ પ્રોફેસરે એના એક બાખ્યાનમાં ખીજ અનેક વસ્તુઓ કહી, એની સાથે એ જાહેર કહેલું કે, “યારનાયા તોલ્સ્ટોયાના આ પાખડી સત”ના ગૃહજીવન વિષેની જે માહિતી પોતે રજૂ કરી છે, તે એમણે એવી વ્યક્તિઓ પાસેથી મેળવેલી છે, જે વ્યક્તિઓ આ સતના અરાજક સિદ્ધાંતો પાછળ એક વાગ પાગલ બનેલી હતી

પત્રના ઉપદેશોની પ્રશ્નસા કરનારા ઉત્સાહી માણસોમાં તેમણે મેન્શિટ્રાવ જેવાને પણ જોયેલો, જે તોલ્સ્ટોયના ‘On Love’ (‘પ્રેમ વિષે’ના) વિચારો ગોખી નાખ્યા પછી જોતજોતામાં કાનિન ઝવૂતી મની ગયેલો અને એણે નોવોલો ટ્રેમ્યા (ન્યુ ટ્રાઈમ્સ) નામના પત્રમાં માનવનામાં જ અત્રદા રાખનાર એક ‘મિમેન્ડ્રોફિસ્ટ’ તરીકે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, એ સહેલા પત્રમાં જેલદ શોગ મચાવી મૂક્યો હતો

આવા તો કેટલાય લોકોને સોફિયાએ જોયેલા હતા એમાં આપમળે શિક્ષિત બનેલો કવિ બુલ્ગાકોવ પણ હતો તોલ્સ્ટોયે પોતે જ એને બહુ ચઢાવી મૂક્યો હતો ‘રુસ્કાયા મિસ્ત’ (‘રશિયન વિચાર’) નામના મુખ્યપત્રમાં તોલ્સ્ટોયે એની અતિસામાન્ય એવી કવિતાઓ છાપેલી તે ત્યારે એ અર્ધદંબ, માંદલા ને અનિ લાગણીપ્રધાન કવિએ એક ભદ્રો લેખ લખી પોતાની કૃત્યતા પ્રકટ કરેલી ‘લિથો તોલ્સ્ટોયને એક ખુલ્લો પત્ર’ આ લેખ એટલો આત્મ જુઠ્ઠાણીથી ભરેલો ને અશિષ્ટ હતો કે એને પોતાના પત્રમાં છાપવા માટે કોઈ તૈયાર ન હતું ‘મોરકોવસ્કીયે વેદોમોરતી’ (‘મોરકો સમાચાર’) જેવા પત્રે એલુ લખાણ લેખક પર પાછુ મોકલતા એવી નોંધ લખેલી કે, ‘લાખા જેલદ અશિષ્ટ હોવાથી છાપી શકાય એમ નથી’ આવી કીર્તિ પામેલુ લખાણ આખરે બુલ્ગાકોવે તોલ્સ્ટોય પર મોકલી આપ્યું, ને એની પાસે એવી ભાગણી કરી કે, “પોતાને વિષેના આ સત્યો” એણે પોતે જ છાપવા જોઈએ

નામચીન તોલ્સતોયવાદી બાહ્યદેન્દ્રના કિસ્સાએ સોફિયા આન્દ્રેયેવનાને ઓછા દુઃખી નહોતાં કર્યા. ને આવા બધા જે અનેક કિસ્સાઓ બન્યા કરતા હતા, એણે તોલ્સતોયને વૉટનાઈને રહેનારા આ કહેવાતા અનુયાયીઓની અસમ્મતા, દલ ને અધિજ્ઞા સ્વાર્થની હદ દેખાડી દીધી હતી.

એટલે પોતાના પતિના પ્રસસકો ને અનુયાયીઓ પ્રત્યેના એમનો હિમ અવિશ્વાસ એ સપૂર્ણ રીતે સમગ્ર સકાય એવી વસ્તુ હતી એક મહાન સર્જક પ્રતિભાવાળો પુરુષ, કે જેની યાતનાભરી આત્મ-તપસ્યાનાં પેાતે ગર્તાદિવસનાં સાક્ષી હતાં, એને આવાં ગોપક જગુઓથી બચાવી લેવાની વૃત્તિમાંથી હિંમતેલા એમના પ્રવાસો તદ્દન વાનગી હતા એમ દર્શાવતી હુકોન્તોની ખોટ નથી ને એ વાત તો નિઃસંશય છે કે અનેક મુદ્દેઓની ખરીઓના વતાપ્રદારમાંથી તોલ્સતોયને બચાવી લેનાર એ જ હતાં, ને કેવળ એમને જ કાણે તોલ્સતોય તરફ હિંમતવામાં આવેન કાલ ને થૂકનો મોટા ભાગનો હિસ્સો તો એમને સ્પર્શી શક્યો નહિ

આપણે એ વસ્તુ ભૂલી ન જવી જોઈ એ કે એ એસીના દસકામાં તો જોણે મે અક્ષર વાંચી લખી બળ્યા હતા એ તમામ એટીઓ એમ સમગ્ર બેડા હતા કે દુનિયાની આ મહાન વિભૂતિની ધાર્મિક, તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક, તેમ જ સામાજિક ત્રુગીઓને ખુલ્લી પાડવી એ પોતાની દરજ્જા છે એમની આ નિદાઓ, ‘સરળકૃત્તવ્યોએ મુખી પહેાંચી જતી—જેઓ સહી જાનહુસની નીચે મળતી આગમાં તેવ રેડવાનું કામ કરતી જ્ઞાને વીસરી જઈ ચકના

હજી કેમ જાણે મઈ કાલની જ વાત હોય એટલું સ્પષ્ટ રીતે મને યાદ છે, કેટોઈ માલોમેસ્ટોવ એની કારાએલની ચાસણીથી બિજગતી કદાઈ આગળ જીભો જીભો બોલતો હતો “જસ, દું જે પેના નાસ્તિક જદ, તોલ્સતોયને આમાં નાખીને ઉદાળી શક્યો હોત તો

મીઠાઈ ને કેકના બનાવનાગ એ કદોઈના વિચારભરપૂર શબ્દો આજેય મારા કાનમાં ગૂંકી રહ્યા છે.

ઝારિત્સીનના એક દુન્યો, હું ભૂવતો ન હોઉં તો ‘ ડાઉન્ટ તોલ્સ્ટોય ને પવિત્ર પયગમ્મરો ’ એ નામનું એક લખાણ લખેલું ને એક સ્થાનિક પાદરીએ પોતાના સુધડ હસ્તાક્ષરોમાં એ લખાણના મુખ પૃષ્ઠ પર બાબુડિયા શાહી વડે લખી આપ્યું હતું :

“ હું આ લખાણને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય કરું છું જે કે પોતાના પુણ્યપ્રકાપને વ્યક્ત કરતાં લેખકે એમાં કેટલાક અશિષ્ટ શબ્દો વાપરેલા છે, પણ તેમ છતાં એ શબ્દો તદ્દન ગેરવાજબી છે એમ તો કદાઈ રીતે કહી શકાય એવું નથી.”

ખૂંધિયો ટેલિફોન આપરેટર સુરિન મારો મિત્ર હતો. એણે ગમે તે રીતે લેખક પાસેથી એનું આ લખાણ મને વાંચવા માટે લાવી આપેલું એ વાંચીને હું તો સડક જ ચર્ચિત્યો કે, ‘ પોલિક્સકા ’, ‘ ધી કોએક્સ ’, ‘ વોટ આઈ બિલીવ ઈન ’ ને ‘ ધ ટેઈલ ઓફ ઓ બ્લેસ ’, — જેની કૃતિઓ (જે એ જ દિવસોમાં પહેલી વાર મારા વાંચવામાં આવેલી)ના લેખકને માટે એક હળમ આટલી જંગલી ભાષા વાપરીને લખી શકે છે !

એ જ દિવસોમાં લોમનો મૂળ વતની એવો એક લગડો કોએક્સ હતો. એ સતત કોન પ્રદેશમાં મીયાઝી-ઝાગિયત્સીન અને વોલ્ગા કોનનાં રેલવે સ્ટેશનો ઉપર ફરી ફરીને બહાર કરતો કે, “ ડાઉન્ટ તોલ્સ્ટોયે તો મોરડો જિલ્લામાં ધર્મ ને ઝાર સામે બળવો ફેલાવવા માંડ્યો છે.” અમુક ખેડૂતો પાસેથી જમીન આંચકી લઈ, એણે પોસ્ટ ઓફિસના અમુક અમલદારને — કે જે એનો કંઈક સગો છે — એને આપી દીધી છે.

એક મહાન વિભૂતિના જેવેન આત્મામાંથી પ્રગટતા ભુતંદ પોકારે આવા તો કેટલાય અસાની ધોંધાટના પડધા જગાડ્યા હતા — ને તે તમામ યાસ્નાયા પોલ્યાના સુધી અચૂક પહોંચતા. પરંતુ સોફિયા

આન્દ્રેયેવનાના જીવનમાં એસીના આ દસકાને સૌથી કપરો કાળ બનાવી મૂકનારી કંઈ આ એક જ વસ્તુ નહોતી. હું તો માતું છું કે, આ ગાળામાં એમણે જે લાગ લાગ્યો, તે અત્યંત વીળાકારો જ હતી શકાય. એ નારીમાં કોઈ અસાધારણ આધ્યાત્મિક શક્તિ ને ચેતન હોવું જોઈએ, તે વિના ક્ષુદ્રતા ને અશુભ તત્ત્વોના આરામથી તોદ્ધસતોયનું રક્ષણ તેઓ ભાગ્યે જ કરી શક્યા હોત. ને એ ગ્દ્યજ્વલ તે એટલે સુધીનું કે તોદ્ધસતોય તેમ જ ખીજા કોઈને એની બાજતોમાં કશું બાજવાની જરૂર જ ન હતી. પરંતુ કદાચ તોદ્ધસતોયે એ જાણ્યું હોત તો, ખીજાઓ પ્રત્યેના એના વર્તન પર એની અસર પણ થઈ હોત.

અશુભને મારવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો કોઈ હોય તો તે મૌનનો. જો આપણે નિષ્પક્ષપાત રીતે આપણા ઉપદેશકોના જીવનનું નિરીક્ષણ કરીશું તો આપણે જોઈ શકીશું કે, એમના શિષ્યોને બમાડવા માટે એકલા એ જ જવાબદાર નથી, પરંતુ શિષ્યો પોતે પોતાના ગુરુના ચરિત્રને હેઠું પાડીને, એમાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવે છે—કેટલાક કેવળ પોતાની મૂર્ખામીને કારણે, કેટલાક પોતાની હૃદયતાને કારણે, તો વળી ખીજા કેટલાક એમના ઉપદેશને હાથપાશ્વર્ય રીતે પ્રહણ કરીને. લિયો તોદ્ધસતોય પણ કંઈ પોતાના જીવન તેમ જ કાર્યની કદર પ્રત્યે હંમેશાં તદ્દન ઉદાસીન હતા તેવું નહોતું જ.

હવે એ વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે કે, લિયો તોદ્ધસતોય એક એવા દેશમાં જન્મી રહ્યા હતા કે જ્યાં મને ત્યારે મને તે બની શકે. એની સગર એની પ્રજાને વગર ગુનાએ, વગર સજાએ જોલમાં પૂરી દઈ શકે એમ હતી, ધારે તો વીસ વગસ એને મદી બનાવી મૂકી શકે એમ હતી—આ વસ્તુ તોદ્ધસતોયનાં પત્ની એક વડી પણ બૂલી શકે એમ નહોતી. ને ખરેખર પેણા “નાસ્તિક જેવો” પાદરી ઓલોતનિત્સ્કી સુબ્રહ્મણ્યના મઠની કેદમાં ત્રીસ વર્ષ લગી સડ્યા જ કર્યો, ને છેવટે, ત્યારે એ એની માનસિક સમતુલા ગુમાવી એડો, ત્યારે જ એને છોડવામાં આવ્યો હતો !

કલાકાર સત્યનો શોધક નથી, એ એનો સર્જક છે. હું નથી માનતો કે લિયો તોલ્સતોય જે સત્યનો પ્રચાર કરતો હતો, તેનાથી તેને સંતોષ હતો. એનામાં એકી સાથે બે જાનના માનસ વસતા હતા — જે બહુતઃ સતત ચાતનામય સંઘર્ષમાં જ રહેતા — એક હતો કલાકારનો સર્જક આત્મા, બીજો શોધકનો સચ્ચબોર આત્મા ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ના લેખકે ચિંતન કરીને દુનિયાને માટે એના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો તારવી આપ્યા હશે, પરંતુ તે એટલા જ માટે કે, જેથી કલાકાર તરીકેના પોતાના ગહન અને શ્રમયુક્ત કામમાં લોકો દબાય કરતા મટે શક્ય છે કે, તોલ્સતોયમાં રહેલ પ્રતિકાવંત કલાકાર ઉપદેશક તોલ્સતોય પ્રત્યે જોઈ ‘બેંગમયુ’ હસતો, માથું ધ્રુણાવી એની ઠેકડીય કરતો હશે પોતાની ‘જુવાનીની રાજનીતી’માં તો વિશ્લેષણાત્મક વિચાર પ્રત્યેનું તેનું બહુ નિખાલસતાબધું વિરોધી વલણ આપણને જોવા મળે છે એમાં ૧૮૫૨ના માર્ચની ૨૨મી તારીખે ટપકાવેલ નોંધમાં એણે લખ્યું છે કે :

“ ખાસ કરીને તો ચિત્ત જ્યારે શૂન્ય હોય છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના વિચારો એમાં એકી વખતે વાસ કરતા હોય છે.”

એ પરથી કહી શકાય કે, એ આરબના દિવસોમાં પણ, કલા સર્જન માટે તનસતા એના ચિત્ત અને હૃદયમાં ‘વિચારો’ આકરૂપ બની ઊભા રહી જતા કલાસર્જન માટે એની અન્યત્ર અદ્યત્ત ઝંખના વિરુદ્ધ ‘વિચારો’એ જગાવેલ બંડમાં, એના અંતરાત્મામાં સરસાર્થ જમાવવા મથતા આ બે પ્રાકૃત બળો વચ્ચેના સંઘર્ષમાં એના નીચેના શબ્દોની સફાર્થ આપણને મળે છે :

“માણસમાં રહેલી આ ચેતના જ એની સામે મોતૃહ એવાં દુર્ભાગ્યોમાનું સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય છે.”

આટલેનચેવા ઉપરના એક પત્રમાં એણે લખેલું છે :

• બુદ્ધિ, એ પણ જો બહુ મોટું બળ હોય તો ધૂણા જન્માવનારુ બળ છે.”

પરંતુ ‘વિચારો’એ જ એનો કમજો લઈ લીધેલો, ને એમને

બેગા કરી, જાણીને, એમાંથી એક પ્રકારની ફિનસફી રચવાની એને ફરજ પાડી. ત્રીસ વરસ એણે આ જ સાધના પાછળ ગાળ્યા ને આપણે જોયું કે, એણે જ આવા આ મહાન કલાકારને ખુદ કનાના જ ઇન્કાર માટે પ્રેર્યો,—જ્યારે, ખરી રીતે તો, કના જ એના આત્માનો મેરુદડ હતો.

મૃત્યુના થોડા જ દિવસ અગાઉ એમણે લખેલું .

“કઈક લખવાના પ્રયત્ન પ્રલોભનથી એ પાપ તરફ એ ચાઈ રહ્યો હતું—ખીલમાં એ વસ્તુને મેં ધિક્કારી છે, અને મારી પોતાની નત પ્રત્યેક એ બાબત વાજબી રીતે ધિક્કાર અનુભવ્યો છે.”

માનવીના ઇતિહાસમાં આવી કુખદ ઘટના બાંધે જ કોઈ જતી હતી, અનન્યત મારા લક્ષમાં તો નથી જ આવી, કે જેમાં કોઈ મહાન કલાસ્વામી એવા નિર્ણય પર આવી ગયો હોય કે, કલા જેવી માણસના જીવનની સુદૃઢ સિદ્ધિ એ જ પાપ છે.

સંશોધમાં કહીએ તો, સિરો તોત્સતોય એ ઝોગણીસમી સંગીત મહાપુરુષોમાં એક અતિ જટિલ એવી વ્યક્તિ ■ એમની નિઃશ્વસ મિત્ર, જીવનસંગિની, એમનાં સખ્યાનધ સત્તાનોની માતા—શુદ્ધ સ્વામિનીનું કાર્ય અત્યંત જવાનહારીભર્યું અને કુશળ હતું દર્શિ ને અનુભૂતિમાં સોદ્ધિયા આત્મેયેના બીજા કોઈનાય કરતાં એ વાત વિશેષ મહત્તા ને વિશ્વતાથી જોતાં—અનુભવતાં હતાં કે સામાન્ય છીજતાં માણસોના સહવાસમાં, સામાન્ય જીવનના કુશળપૂર્ણ સકુચિત વાતાવરણમાં આવા મહાપુરુષને માટે શ્વાસ લેવાનું મુશ્કેલ હતું સાથે સાથે તેઓ એ પણ સમજી ગયા હતાં કે, આ મહાન કલાકાર પોતાને પ્રાપ્ત એવા દિવ્ય કૌશલ વડે પોતાના આત્માને સતૃપ્ત કરે એવું મહાન કાર્ય એના અનરના એકર્ષતા જ સાધી શકશે પરંતુ જો એ પણ દેખાડો કરવાની બાજુ પ્રવૃત્તિમાં પડી ગયો ને એમાં જ દૂની ગયો તો બીજા સામાન્ય માણસોની જેમ જ એ પણ પોતાનો મિત્તજ

પરનો કાળુ ચુમાવી બેસશે. કાક વાર તો અકારણ ક્રોધને વશ થઈ, એ પોતાની ક્ષતિઓનો બોજ પોતાના સાથીને સિરે ચઢાવી દેશે...જેમ બધા જ સામાન્ય માણસો કરે છે તેમ—જેમ (સોફિયા) પોતે એમ કરતાં જ.

સોફિયા આન્દ્રેયેવનાને એ સમજાવતું નહોતું કે, આ મહાન નવલકથાકારને હજી ચલાવવાની, બહો બનાવવાની, ને જોડા સંધવાની શી જરૂર? પરંતુ આ વાત ન સમજવામાં તેઓ એકલાં ન હતાં, તોલ્સતોયના મોટામાં મોટા સમકાલીનોનેય આ વાત સમજવી બહુ ભારે લાગતી હતી. પરંતુ એ લોકોને તો કેવળ દૂર રહ્યાં રહ્યાં આ ચમત્કાર નિહાળી એમાંથી રમૂજ માણવાની હતી, ન્યારે સોફિયા આન્દ્રેયેવના પર તો બીજી અનેક લાગણીઓનો બોજ લદાયેલો હતો. બેશક, તેઓ એ વસ્તુ બાંધનાં હતાં કે રસિકન નિહિલિજમ (નેનિવાદ)ના પ્રસ્થાપક ને ‘એપોલોનિયસ ઓફ ત્યાના’ નામક ગ્રંથના કર્તાએ ઘોષણા કરી હતી કે :

“શેક્સપિયર કરતાં પણ જોડા વધુ મહાન છે.”

નેતિવાદના આ પવનચમરના વિચારો સાથે ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ના કર્તાના આ બાબતના વિચારોનું અણધાર્યું સામ્ય જોઈ લેતાં સોફિયા આન્દ્રેયેવના અંતરથી અનિશય દુઃખી થઈ દશે—બીજા કાર્ષનાય કરતાં એમનું દુઃખ વિશેષ હતું.

એક એવો લેખક કે જે સાત સાત વાર એની ચોપડીનાં મૂક જોવાનો આગ્રહ સેવતો હોય, જે દરેક વાચને ઘણી વાર નવેસરથી જ પોતાના લખાણને લખવાનું કરતો હોય, એવો માણસ પોતાની જાન પર તેમ જ બીજાં પર પણ અત્યાચાર ચુગ્ગરનાર બને છે. આવા લેખક સાથે, એટલે કે પોતે જ સર્જેલ એક આખી વિશાળ સૃષ્ટિના કર્તા સાથે, જિંદગી ગાળવામાં ગ્રહેલી ચિંતા અને મુશ્કેલીઓ સમજવાનું અને તેની દર કરવાનું સૌ કાર્ષ માણસ માટે શક્ય નથી હોતું.

લિયો તોલ્સ્ટોયે પ્રથમ પ્રથમ, એકાન્તમાં બેસી, પોતાના તાજા કામોના પુસ્તકોનું પ્રકરણ પોતાની પત્નીને વાંચી સંભળાવ્યું હતું, ત્યારે તે સ્ત્રીએ પોતાના મનને શી રીતે વ્યક્ત કર્યું હતું તે શું હતું હતું તે કાણ જાણે છે? એ મેઘાવાન વ્યક્તિની અસાધારણ વિચારનાને એક ક્ષણ પણ બૂંધ્યા વિના, હું ચોક્કસ માનું છું કે, તોલ્સ્ટોયની કાવ્ય નવલકથામાંના કેટલાક સ્ત્રી પાત્રોની અમુક ખાસિયતો તો કેવળ સ્ત્રીને જ જાત હોઈ શકે એવી છે, ને આ નવલકથાઓને એવું સ્વયં એની પત્ની તરફથી જ મળ્યું હોવું જોઈએ.

કેમ જાણે કેઈ હેતુપર સર જ આપણે આપણી જીવનજાગે, જાણે વિશેષ જટિલ બનાવવા માટે જ, એકમીજનનાં યુરુ બની જન્મ લઈએ છીએ. આજકાલી અને એક એવો માણસ મળ્યો નથી, જે પોતાના પડોશીને કઈકે શીખવવાની ફરજના બાનથી મુક્ત હોય. જો કે અને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આ દુનિયા તો માણસના સામાજિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય જરૂરી એવો યુગ છે પરંતુ હું તો મારી એ માન્યતામાં મક્કમ છું કે, માણસ જો શીખવવાનું કામ જોણું કરી, જાતે શીખવાનું વધુ કરે તો માણસનો સામાજિક વિકાસ વધુ ઝડપી ને માનવીય બની શકશે, ને લોકો રૂઢિતે અનુસરતા ઓછા થઈ જશે.

વિશ્લેષણાત્મક 'વિચારો'એ કલાકાર લિયો તોલ્સ્ટોયના હૃદય પર પોતાની પદ્મ જમાવી હતી ને આખરે એને "જીવનના આચાર્ય" તરીકેનો ખેતર ને દુર્ગમ પથ પ્રદર્શ કરવા પ્રેર્યો હતો. એના આ વલણની અસર કલાકાર તરીકેના એના જીવન પર કેટલી ધાતક હતી તે અનેક વાર દર્શાવવામાં આવેલ છે. મારા મને તો, તોલ્સ્ટોયની આ મહાન ઐતિહાસિક નવલ ('યુદ્ધ અને શાંતિ')માં જે એકમાત્ર સ્ત્રીની અસર વરતાય છે, તે ન હોત તો, એના કલાત્મક પર એની 'ફિલસૂફી' હજી વધુ સરસાર્થ બોગવતી હોત. કદાચ એક સ્ત્રીના સ્વયંને જ વધુ થઈ તોલ્સ્ટોયે 'યુદ્ધ અને શાંતિ'ના પોતાના અધ્યા

‘ફિલસૂફી’ અંગેનો વિભાગ સૌથી ઉલ્લેખ્ય છે. જેને લીધે એ વિભાગ બીજી કોઈ વસ્તુ યા કોઈ વ્યક્તિ પર કોઈ જાતની અસર પાડી શક્યો નથી.

ઓઝોએ ફિલસૂફીને જન્મ આપવા છતાં એમણે કદી ફિલસૂફી વિષે કશો ઉચાટ સેચ્યો નથી, એ બાજત તેમના ગુણની કદર કર્યા વિના આપણો છટકો નથી કદા પોતે જ ભરપૂર ફિલસૂફીને ધારણ કરનારી છે. જીવનના અગમ્ય કોષડાઓ સામે આવી જીભા રહ્યા હોય, તે વખતે ફિલસૂફીની જે અપૂર્ણતા (નપુંસકતા) જોવા મળે છે, તેની એ નમતાન કલાકારો સુંદર પ્રતીકાના વાધા સળવી ઢાંકવાની શક્તિ ધરાવે છે. બાળકોને કડવી ગોળી આપના પહેલાં હંમેશાં એને રંગભેરંગી કાગળમાં વોરીને આપવામાં આવે છે—આ રસ્તો જ શાણો છે, અને એ જ કૃપાળુ માર્ગ પણ દર્શો.

સમાય નામના દેવે દુનિયાને આવી અશુભ જનાવી, કારણ એ પોતે વાંઢો હતો. આમાં એક નાસ્તિકના કટાક્ષ કરતાં કંઈક વિશેષ મર્મ રહેલો છે. જીવનને સંવાદિતા બક્ષનાર તરીકે તેમ જ કલાની પ્રેરણા તરીકે ઓતું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે, તે વિષે અચળ વિશ્વાસ આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થયેલ છે. આદમના પતનની પ્રાચીન દંતકથાનો મર્મ હજી એવો ને એવો સચવાઈ રહેલો છે—આ દુનિયામાં જે કંઈ સુખ છે, તે જીના ઉત્સુક કંપલને આભારી છે : એની જે કંઈ કમનસીમીઓ છે, તે માણસજાતની—જી સહિત સૌની—સહિયારી મૂર્ખતાનું ફળ છે. “પ્રેમ ને જીખની સત્તા દુનિયા પર ચાલી રહેલી છે” માણસની વ્યથાઓનો જે અનત ઇતિહાસ પથરાઈને પડેલો છે, એને તદ્દન વાસ્તવિક ને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવું આ સૂત્ર છે. પણ જ્યાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય હોવું જોઈએ, ત્યાં આપણે, હજી થોડા જ કાળ પૂર્વે જે પશુ હતાં, —તેમની પાસે આજે સંસ્કૃતિ છે, કળા છે ને એરી જ બીજી મહાન વસ્તુઓ છે, જેને માટે આપણે વાજબી રીતે ગૌરવ

લઈ શકીએ એમ ઊંચે. પરંતુ જ્યાં કાર્યને માટેની પ્રેરણા ભૂખમયી આવતી હોય, ત્યાં સરકૂતિ છે, અને એની પાછળ પાછળ આવી રહેલ કમનસીમીઓની આખી પરપરા છે—દર ગઈ કાલ સુધી જે કેવળ પ્રાણી જ હતો—તેવા મનુષ્યને માટે જરૂરી એવી બધી મર્યાદાઓ અને બોળાઓ મોજૂદ છે.

આપણી મૂર્ખતાનું સૌથી બીષણ સ્વરૂપ કાઈ હોય તો તે છે ખાઉધરાપણું—પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ઉત્તેષનીય એવું લક્ષણ જે માણસમાં આ ખાઉધરાપણું ન હોત તો એ આટલો ભૂખ્યો ન હોત, એનામાં કંઈક શાન્તપણું રહ્યું હોત. આ કાઈ વિરોધભાસ નથી બધું અતિ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ છે—જો આપણે આજે જીવનને કેવળ બોળરૂપ બનાવી મૂનનાર આપણી બહુવિધતાને વહેંચીને ઉપભોગ કરનાં ચોખ્યા હોત તો કદાચ દુનિયા વધુ સુખી હોત ને આ સસારમાં વસનારા જીવો કંઈક વધુ સમજદાર પ્રાણીઓ હોત.

પરંતુ આ દુનિયામાં માત્ર ક્યાકારો ને વિતાનીઓ જ એવા જીવ છે, જે પોતાના આત્માની સમગ્ર સમૃદ્ધિ દુનિયાને ચરણે સમર્પી જાય છે પોતાના મૃત્યુ બાદ સૌની માફક જ તેઓ કમળનાં જીવડાંઓને ખોત્તો પૂરો પાડે છે ને એમના જીવતાં, ફળના ઝાડે થઈને ખરમચડી ખાત પર જળો વગગેલી હોય છે એમ એમની ચામડીએ વળગી રહેલા વિવેચકો ને નીતિજ્ઞોને તેઓ ખોરાક પૂરો પાડતા રહે છે.

ઈ રોસ નામના દેવે એકનના જમીયામાં સાપનો ભાગ ભજવ્યો હતો. સિયો તોલ્સતોયે વગર આનાકાનીએ એની શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી, ને આગ્રહભરે એની સેવા કરી. 'કુત્તર સોનાટા ના આ તેમકને દું જરાય ભૂયો નથી પણ સાથે સાથે એ વસ્તુ પણ અને ખરાખર યાદ છે કે નિઝની નોવગોરોદનો બોતેર વર્ષનો એક જુદો એક વેપારી એ પી બોલ્યાકેવ, પોતાની બારીએ બેઠો બેઠો રસ્તે થઈને પસાર થતી શાગાની છાકરીઓ બણી ટગી રહેતો, નિસાસો નાખતો, કહેતો

“ જોહા ! હું આટલો જ નહીં ધગડો કેમ થઈ ગયો ? જો તો ખરો, આ બધી જુવાન છોકરીઓ, મારે માટે તો નકામી જ થઈ પડીને—એ મારા મનને કેવળ રજા ને ઈર્ષ્યાથી ભરી રહી છે । ”

‘કુતર સોનાટા’માં નિલકુન આવી જ પ્રાકૃતિક લાગણી ને વાજબી રાખેના અનુભવ થાય છે એમ કહીને હું એ મહાન સાહિત્યકારની ઉમ્મગ્ગન છતીને કાળી નથી જ ચીનરી રહ્યો, એની મને ખાતરી છે માણસ પાસેથી એની શક્તિ છીનવી લીધા પછીય, એની વાસનાઓને અશ્વ રપછાઈ રહેવા દેનાર પ્રકૃતિના નિર્લંબજ વ્યગ્ર બામત, લિયો તોડસતોય પોતે ફરિયાદ કરતા

કનાકારની આવેશથી ન પ્રકૃતિ છતાં, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે, એમના જીવનનાં પાછલાં પચાસ વર્ષે દરમ્યાન એકમાત્ર સ્ત્રી સોફિયા આન્દ્રેયેવના હતા ને તોડસતોયનાં એ નિકટનાં, વિશ્વાસુ ને માગ મતે એકમાત્ર સાચાં મિત્ર હતાં એમના મહાન આત્માની ઉદારતામાં લિયો તોડસતોયે ઘણાં લોકોને પોતાના મિત્ર કહી સંબોધ્યા હશે, પણ એ મધ્ય તો માત્ર એમના વિચારો અત્યે જ સદાનુભૂતિ ધરાવનારા લોકો હતા આજે સૌને સ્વીકારવું પડશે કે તોડસતોયના સાચા મિત્ર તરીકેની નામનાને સાર્થક કરે એવી કાંઈ વ્યક્તિનો ખ્યાલ કરવો પણ આજે તો મુશ્કેલ છે

એ વિભૂતિના નામની ને એના કાર્યની પ્રશંસા કરનારા, સાચા યા ખોટા, તમામ પ્રશંસકોએ એ વાત કમન કરવી પડશે કે, તોડસતોય સાથે આટલું લાંબુ એકધારું લમજીવન નિભાવનાર સ્ત્રી તરીકેના એક જ ગુણને ધારણે પણ, સોફિયા આન્દ્રેયેવના સૌના સન્માનને પાત્ર છે આ એક જ હકીકત તોડસતોયની ‘કૌટુંબિક કરુણતા’ના માનવતા સંશોધકોની મેળી જીમને યજ્ઞાવજા માટે પૂરતી છે, આ હકીકત તેમના અગત્ય સક્રિય ૩૫ અને વેર જુલાવી દેવા પૂરતી છે, એની સામે જોઈ તેઓએ પોતાનાં ‘ મનોવિશ્લેષણાત્મક સંશોધનો ’નું કામ બંધ કરી દેવું જોઈએ

એમનું એ કામ જામુસોના જેવું મદુ કામ છે, ને એવા હિપાયો વડે, ને તેઓ એ મહાન લેખકના જીવનને આંખળીના ટેરવા વડે પણ રપર્ષવાની કોશિશ કરશે, તો એથી તેઓ નરી હૃદયતા ને પોતાનો આત્મિક વિદેષ જ પ્રગટ કરનાર ગણાશે.

સોલ્સતોય સાથેના સુમત્ર પરિચયના મુખ્યમથ દિવસો દમ્યાનના મારા સંભારણીમાં મે, હેલુપુર સર, સોફિયા આન્દ્રેયેવના વિરે કથ જ કંઈ નથી મને એ કદી ગમતા નહિ. હું જોતો કે તેઓ રતત એક પ્રકારની વિદેષકરી, વિકૃત ને તંજ મનોદશમાં જીવી રહ્યા હતા, જેમાં દા.પણે જાણે તેઓ સૌના મન પર એક જ છાપ પાડવા મથી રહ્યા હતા કે, માગ પતિના જીવનમાં સૌથી મોટો ભાગ જન્મવનાર કોઈ હોય તો તે હું જ છું—જે કે એ વાત નિઃશક રીતે સાચી હતી એમને જોઈને મને મામડે મામડે ફરી સગસમાં એક ધરડા સિદ્ધને દેખાડનારો માણસ યાદ આવી જતો એ જાણીખૂઝીને એ સિદ્ધની સક્રિય પ્રદર્શન કરી, દર્શકોને વિવશાવવાની કોશિશ કરતો, કે જેથી લોકો પર એ પ્રભાવ પડે, કે આવું ભવકર પ્રાણી પણ મને વશ છે, ને કુનિયામાં હું જ એકમાત્ર માણસ છું, જેને એ ચલાય છે.

મારા મતે, સોફિયા આન્દ્રેયેવના માટે આવા પ્રદર્શન નિઃકુદ્ધ નિર્થક હતાં, એટલું જ નહિ કેઈક અસર એમને હાસ્વાસ્પદ રિથનિમાં મૂકી દેનારાં, ને એમના આત્મમોરવને ઝાંખા લગાડનારાં હતાં તેમાં વળી, એમણે પોતાની મહત્તા જનાવવાની એવી કોઈ જરૂર પણ તે વખતે હતી નહિ, કારણ એ દિવસોમાં લિયો તોલ્સતોયની ફરતા વાંટગાઈને રહેનાર ઘેરામાં કોઈ એવું નહોતું જે છુદ્ધિજનમાં કે શરીરની સમિતમાં સોફિયા આન્દ્રેયેવનાની સાથે સરસાઈમાં જીવું રહી શકે ને હવે તો, ચેતકાવ જેવા લોકોનું એમના પ્રત્યે વનજી જોઈલીધા પછીથી તો, હું એમ પણ કહી શકું છું કે, પારકા લોકો પ્રત્યેના એમનો દેવ, પોતાના પતિ અને એ લોકો વચ્ચે આડ જની કિર્લા રહેવાની એમની વૃત્તિ ને બીજા એનાં કેટલાંક સ્વભાવગત લક્ષણો, તદ્દન વાજની ને સ્વાભાવિક

મણી શકાય એવા હતા—અર્થાત્ કે તોલ્સતોયના પત્ની તરીકે, તોલ્સતોયના જીવતા, ને એમના મૃત્યુ બાદ, એમના પ્રત્યે જે જાતનું વર્તન કરવામાં આવ્યું હતું તે જ એમનામા વિદેશની કડવાશ જમાવવાને પૂરતું હતું.

ઝિમિયામા ગાર્સ્ટ્રા મુકામે અમે સૌ રહેતાં ત્યારે મેં સોફિયા આન્દ્રેયેવનાનું મદિનાઓ સુધી નિરીક્ષણ કર્યું છે એ વખતે તોલ્સતોય એવી બચકર માદગીને મિછાને પડ્યા હતા, કે સરકાર રોજ પળે પળે એમના મૃત્યુના સમાચારની અપેક્ષાએ, સિમ્ફેરોપોલથી ખેપિયા દોડાવ્યા કરતી હતી, ને યાસ્તામાં તો એક અમલદારને એના બધા સગજમ સાથે તૈયાર રાખ્યો હતો, અને એમ પણ કહેવાતું કે, જેવું એ લેખકનું મૃત્યુ થાય કે, એનાં તમામ લખાણ ને કાગળિયા કમળે કગવાની તૈયારી લેખે આ બદોમસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો તથા કાઉન્ટેસ એસ પાનીનાની જગીર પર, કે જ્યાં તોલ્સતોય રહેતા હતા, એ આખી જગાને છૂપી પોલીસના માણસોએ ઘેરી લીધી હતી, જસસો આખો વખત એના બગીચામાં આમતેમ ચાંદા માર્યા કરતા—લિયોપોલ્ડ મુલરઝોલ્સ્કીએ એ બધાને શાકભાજીના વાડામાં પેટેલ કુકરોની જેમ ત્યાંથી તમેડી મૂક્યા ત્યાં લગી તોલ્સતોયનાં કેટલાક લખાણોની પ્રતો, આજ પહેલાં કચારની છૂપી રીતે યાસ્તા પહોંચાડી ર્ધ, મુતરે સતાડી મૂકી હતી.

ને હું ધારુ છું ત્યાં સુધી, તોલ્સતોયનું આખું કુટુંબ—દીકરા, દીકરીઓ, જમાઈઓ ને પુત્રવધૂઓ—ગાર્સ્ટ્રામાં ભેગું થઈ ગયું હતું એ બધાને જોતાં મારા મન પર કંઈક એવી છાપ પડેલી, કેમ જાણે બધા જ માંદા ને હતાશ હોય સોફિયા આન્દ્રેયેવનાને આ બધા વમજના કેન્દ્રમાં શોષાતાં હું સ્પષ્ટપણે જોઈ રહ્યો હતો “રોજિદા જીવનવ્યવહારની ચક્કી”માં તેઓ પિસાઈ ત્યાં હતાં માંદા માણસના શરીરની માવજત ને મનની ચાંતિ સાચવવા ઉપરાંત એમનાં લખાણોની હસ્તપ્રતોની રક્ષાની ચિંતા એમને કારી નહીં હતી તે ઉપરાંત મધાં સતાનોની સમગ્ર જોડી, ‘ખરેખરી દમદમો’ પ્રકટ કરવા આવનારા ધોધાટિયા

વહેવારિયા લોકોને ને ધધાદારી તમાશગીનોની બીડને વિદાય કરતા રહેવું, સૌને ખવડાવવું-પિવડાવવું, તેમાં વળી, દર્દીને સાજો કરવાની ખાખતમાં પરમાધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવા મથના દાકતરો વચ્ચેના રાગદ્વેષને દળવો પાડવાનું કામ પણ એમણે જ કરવું પડ્યું.

અતિશયોક્તિના રજમાન ભય વિના એમ કહી શકાય કે એ આનિકર્ષા દિવસોમાં, જેમ દુર્ભાગી કાળે હમેશાં બને છે તેમ, પાર વિનાનો ગદવાડ — સકુચિત મનનાં કનેચકસદ મનને અકળાવી મૂકે તેવી ક્ષુદ્રતાઓ — વિકૃતિના વાવાઝોડાની સાથે, આ ધરને ભરી રહ્યાં હતાં સિંધો તોફસતોય, એમના વિષે જે પ્રકારની માન્યતા ધરાવવામાં આવે છે તેવા, શ્રીમત તો હતા જ નહિ તેઓ પોતાની લેખક તરીકેની કમાણી પર એક ફૂદી જેટલાં સતોનોનું પોષણ કરી રહ્યા હતા એ સતોનો સૌ પુખ્તવયે પહેલ્યાં હોવા છતાં કામ કરવા અસક્ત જેવાં હતાં સોફિયા આન્દ્રેએના સવારથી માંડીને તે મોડી રાત લગી, આવી બધી ક્ષુદ્ર ઘટનાઓના, આખો ભરી દે એવા, વાવટોળ વચ્ચે હોઠ પર હોઠ બીડી આખો વખત કામમાં મગ્યાં રહેતા એમની તીક્ષ્ણ મેધાનાં તેજ ચમકતી આખો સામે ભેનાર સૌ કોઈને, વેળાસર બધાં કામ પાર પાડવાની એમની કાર્યદક્ષતા, નાની-મેટી બધી આડઅડચણોને એળગી, દુઃખ મનનાં માણમેને છૂતી લઈ, સૌના કસલ શમાવી એમને ભેગાં રાખવાની શક્તિ અચરજ પમાડયા વિના રહેતી નહિ.

આન્દ્રે તોફસતોય (તોફસતોયના પુત્ર)ની ફિક્કીદૂનળી પત્ની ડ્યાર્ક ગર્લ હોય એમ બધે ક્યાં કરતી — એ સજર્માં હતી. ડોકર વાગતાં પડી મચેલી એને મર્જાપાત થઈ જવાની બીક હતી તાત્પાના તોફસતોયા (તોફસતોયની પુત્રી)ના પતિનું હૃદય કમળે, હૃદય — એ દર્શિતો ને કથુસતો સહુ તોફસતોય (બોળે પુત્ર), એક નિરુપદ્રી છત્ર, ચ રિત્તમાં કચા જ રમ કે આઘા વિનાનો ચાવીસ વર્ષ વટાવી

ગયેલ આદમી, ખાલી ખાલી, અન્યમનસ્કભાવે ગ્રંથપાની ગ્રંથ માડવા બેરુની શોધમાં ફર્યા કરતો. એણે એક જમાનામાં સંગીતરચનામાં હાથ અજમાવી જોયેલો, ને એક વખત પિયાનોના વાજિંદા તરીકે એ. ગોલ્ડનવેર્થસર આગળ તુલ્યેવનું ગીત—‘ઓ, તું શાને વિલાપે, નિશીથવાયુ ?’—પોતાની સ્મરરચનામાં જળવેલું પથ્થુ ખરું. એની આ સ્મરરચના વિષે ગોલ્ડનવેર્થસરનો અભિપ્રાય શો હતો, તે હું જાણતો નથી. પરંતુ ડાક્ટર એ. એન એલેક્સીન, જેઓએ પોતે સારું એવું સંગીતનું શિક્ષણ મેળવેલું હતું, તેમણે કહ્યું કે, સર્જ તોફસતોયાની સંગીતરચનાઓમાં ક્રેંચ એન્સોનેટસની છાંય વરતાય છે.

હું ફરીથી કહી દઉં કે, મારા મન પર તોફસતોયાના વિશાળ કુટુંબપરિવાર વિષે જે એવી અસર પડી છે, કે એ બધાં જાણે માદલાં લોકો હતાં, એકમીઝની આખને અજખામણાં હતાં, ઉપરાંત, સૌ એકમીઝના સહવાસથી કંટાળેલાં માથુસો હતાં—આ વસ્તુ કદાચ ખોટી પથ્થુ હોય. અલગત, એલેક્ઝાન્ડ્રા તોફસતોયાને મરડાની ખીમારી થયેલી પથ્થુ તે તોફસતોય સાબળ થયા તે પછી. સોફિયા આન્દ્રેયેન્નાને આ બધાંની સંભાળ ગમ્યા કરવી પડતી; સાથે સાથે જીવનને આરે જીભી વિદાય માગી રહેલ કલાસ્વામીની જ્ઞાતિનો ભંગ ન થાય, એમના મન પર કશી જ અસુખકર હાનિકારક અસર ન થાય એની સંભાળ પથ્થુ એમને જ રાખવી પડતી.

મને બરાબર યાદ છે, ‘નોવોયા ઝેમ્મા’ના એક અંકમાં તોફસોય (તોફસતોયાના દીકરા)ની* એક વાર્તા છપાયેલી ને એ વાર્તાની કડક આલોચના કરતો વી પી જુરેનીનનો લેખ છપાયેલો. એ અંક પાનના હાથમાં ન જાય, એટલું કરતાં સોફિયા આન્દ્રેયેન્નાને ટેટલી મુશ્કેલી પડેલી !

* તોફસોયાના દીકરાનું નામ હવે સિથો હવોવિચ એનો સપ્તાર્થ સિદ્ધ-સિદ્ધનો દીકરો એવો થાય.

લિયો દવોવિચે કેટલીક વાર્તાઓ લખેલી ને તે એણે જ ન સામયિકમાં છપાવેલી, જેમાં કડવી જીભવાળા જીરેનિને સિંદ—સિંદનો બચ્ચો સિંદ—(દૂધ પીતું સિંદનું બચ્ચું) કહી એની મજાક ઉડાવેલી એના મામ્ય કટાક્ષમાં જીરેનિન એટલે સુધી આગળ વધી ગયેતો કે, એણે એ કમનસીમ લેખકનું સરનામું આપનાં લખ્યું - ‘પામવખાનું !’

તોલ્સ્ટોયના આ દીકરાને એ વાતની બહુ જ ઠાણ રહેતી કે રૂબેને કોઈ એમ કહે કે, એ તો એના બાપના લખાણની નકલ કરે છે. આ દોષથી દૂર રહેવાના ઉદ્દેશથી એણે સનસનાતી પેદા કરે એવી એક ‘તોલ્સ્ટોય વિરોધી’ નવલકથા પ્રકટ કરી, આત્સેનિક કેટલો દાનિકારક ને બિરમથ કેટલો ઉપયોગી પદાર્થ છે, એ પુરવાર કરવું એ જ એ આખી નવલકથાનું વસ્તુ હતું આ નવલકથા યાસિન્સ્કીના મદા ફરફરિયા જેવા સામયિક ‘મન્યલી રાષ્ટ્રિકિસ’માં છપાઈ હતી.

આ કઈ મજાકની વસ્તુ નહોતી ખરેખર, મજીરપણે આ જ વસ્તુ લખીને એ આખી નવલકથા લખાયેલી એ જ અક્ષમાં યાસિન્સ્કીને તોલ્સ્ટોયની ‘રિસરેક્શનનો, છોતરાં ઉખાડી નાખનો, વિવેચન લેખ છાપ્યો હતો, એટલું જ નહિ, એ લેખમાં વિવેચકે રશિયામાં એના જે પ્રકરણો પર પ્રતિગ્રથ હતો, ને જે કેવળ ખર્ચિનની આજ્ઞામાં (રશિયામાં પ્રગટ થયા પૂર્વે જે પ્રગટ થયેની) જ છપાયેનાં, તેવાં પ્રકરણો પર ટીકા લેવાનું ઉચિત માન્યું હતું. સોફિયા આન્દ્રેયેવનાનું આ લેખ વિષેનું મૂલ્યાંકન તદ્દન સાચું હતું—એમણે એને તોલ્સ્ટોયની બદનામીના પ્રયાસ તરીકે જ ગણાવેનો.

આ બધું મારે નાહટકે કહેવું પડે છે, ને તે એટલા જ ખાતર કે, સોફિયા આન્દ્રેયેવના કેવી અસાધારણ ને જટિલ પરિસ્થિતિમાં જીવી રહ્યાં હતાં, તે સૌના ધ્યાન પર લાવવું એ અતિ આવશ્યક છે, એમ હું માનું છું માટે, તેઓ કેવા કપરા સજ્જેઓ સામે ટક્કર લેતાં હશે, —એમને કેટલી જીદિ દોડાવતી પડી હશે, કેટલી કુનેદ વાપગવી પડી હશે, તે સૌના લક્ષ પર લાવવા માટે બધા મોટા પુરુષોની જોમ વિશે

તોદસતોયને પણ જાહેરમાં જીવવાનું હતું. એની પાસે યદ્યપિ પસાર થનાર દરેકે માન્યું કે આ ધૂની ને વિચિત્ર માણસ સાથે સંપર્ક બાધવાનો પોતાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. અલગત, એ વિષે શંકા નથી કે સોફિયા આન્દ્રેયેવનાએ, મેલા ને લોલુપ હાથેના સ્પર્શથી, આ માણસને બચાવ્યો હતો, આ બંડખોર વહાલસોયા માનવીના આંતરિક જખમોને અણધારી રીતે ફેફસાતી અનેક બેરહમ-કુતૂહલભરી આંગળીઓને આધી ખસેડી દીધી હતી.

૧૯૦૫-૦૬ની ખેડૂત-ક્રાંતિ વેળાની સોફિયા આન્દ્રેયેવનાની વર્તણૂકને વિશેષે કરી કલંકરૂપ ગણવામાં આવી છે. એમ પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે કે, એ પણ એ દિવસોમાં બીજા દળરે રશિયન જમીનદારોની જેમ જ વર્તેલાં. એમણે અનાડી હિમ મિજબજના માણસો રોકીને “રશિયન ખેતીને જન્મલી લોકોના પંજથી બચાવવાની” કોશિશ કરેલી એમ લાગે છે કે એમણે યાસ્નાયા પોલ્યાનાની જાગીરની રક્ષા માટે કોકેશિયાના પઢાડી લોકોને વેતન આપી રાખેલા.

એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, ખુદ તોદસતોય પોતે જ્યારે મિલકત પરના અધિકારોનો ઇન્કાર કરનારા હતા, ત્યારે એમની પત્નીએ પોતાની જાગીર લુંટતા ખેડૂતોને આ રીતે રોકવા જોઈતા ન હતા. એજે એમ નહોતું કરવું જોઈતું વગેરે. પરંતુ તોદસતોયના જીવનની ને એની શાંતિની રક્ષા કરવાની એમની ફરજ હતી—તોદસતોય તે વખતે એ યાસ્નાયા પોલ્યાનાની જાગીર પર જ જીવી રહ્યા હતા. એ સ્થળ એવું હતું જે એના આત્માને શાંતિનું પોષણ પૂરું પાડતું હતું. શાંતિની એમને પારાવાર જરૂર હતી—જીવનના આરે ઊભેલા, દુનિયાની અંતિમ વિદાય માટે તૈયારી કરી રહેલા એ અશક્ત માણસને માટે યાસ્નાયા પોલ્યાના એકમાત્ર શાંતિદાયક સ્થળ હતું. આ પછી પાંચ વર્ષે એણે યાસ્નાયા પોલ્યાનાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

જાણકાર લોકો કદાચ કહેશે કે, મારા આ શબ્દોમાં એવું એક

સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ રહેતું છે કે, પોતાને અનન્યવાદી ને કાનિહારી કહેવાવાના લિયે તોસ્સનોયે પોતાની જાગીર છોડી દેરી જોઈતી હતી. આ તો ૧૯૦૫ની કાનિ દરમ્યાન પણ જો તેઓ જાગીર છોડીને નીકળી ગયા હોત તો ખરેખર હજુ. અલગત, મારા કથનમાં આવા કોઈ સ્પષ્ટતા સમાવેશ થયો જ નથી—મારે જે કહેવું હોય તે હમેશાં મને સીધેસીધું કહી નાખવું જ વધારે ફાવે છે.

મારા મને તો લિયે તોસ્સનોયે કહી જ જવું જોઈતું ન હતું, ને જોએ એમને આ મારે ગ્રેરી રજા હતી, તેઓએ પણ એમને મારનાયા પોષ્યાના કોઠી જતાં અટકાવીને જ ડહાપણું કામ કર્યું હોત તોસ્સનોયના ગૃહત્યાગે એમની જિંદગીને ટૂંકાવી નાખી. એમના જીવનની પ્રત્યેક પગ કીમતી હતી, એ નિર્વિવાહ વસ્તુ છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે તોસ્સનોયને ગૃહત્યાગ કરવો પડ્યો, તે એની માદલા મનની પત્નીને કારણે પરણે હું એ જાણુવા મગ્યું છે, એ દિવસોમાં લિયે તોસ્સનોયની આસપાસ ઘેરા વળાં જોસનારાં લોકોમાં સંપૂર્ણપણે નીરોમી માનસવાળું હતું જ કાણુ કે તે હું એ સમજી શકતો નથી કે, જો એની પત્નીને એ લોકો દેખાઈતી જ માનતા હતા, તો પછી એ દેખાડિકનવાળા લોકોએ, કાળજીપૂર્વક એના પ્રત્યે જે ધ્યાન આપવું જોઈતું હતું તે આપીને, એને તોસ્સનોયથી અલગ રાખવાની અવરથા શું કામ ન કરી ?

એક સાચો માણસ,—લિયેપોલ્ડ સુવરઝિત્સ્કી, અરેખર મિલકતો પિસ્કારનારો, અનન્યવાદના ઉપદેશોથી નહિ, જન્મજાત પ્રકૃતિથી જ અનન્યવાદી, એવો માણસ — એને સોફિયા આન્દ્રેયેવના મિલકતુલ ગમતાં નહિ ને છતાં ૧૮૦૫ ને ૧૯૦૬ દરમિયાનની એમની વર્તણૂક ત્રિપે લખતાં તે કહે છે.

‘તોસ્સનોયનું કુટુંબ યાસ્નાયા પોષ્યાનાની જગીરને ખેડતો દારા ને...’

જનન થતી રીતે જોઈ શકત ? પોતાની જૂઠ્ઠા-કુળને વેરાન થતી જોઈને તો તોલસતોયાનું દિલ પણ કઢળી બેઠ્યું હોત ને આ તદ્દન સ્વાભાવિક હું ખજોશને વરા વતીને જ સોફિયા આન્દ્રેયેવનાએ પોતાના નામને કલંક લાગશે એ ભાવના છતાં, એ પગલું લીધું હવે આ વસ્તુ સમજી જ ન શકે, આ તો એ બાબત વિચાર જ ન કરી શકે, એવી અણુધ વ્યક્તિ તો, એ નહોતા જ. પરંતુ ફરેકનું મન રોકમાં ફૂંચેલું હવે કોઈ જ એના સામનો કરવાની હિંમત કરી શકે એમ નહોતું, આખરે એમણે એ કશું જ પડ્યું. ને એ બદલ હું તો એમના પ્રત્યે આદરની જ લાગણી અનુભવી રહ્યો છું. હું એકાદ વખત યાસ્નાયા ચોલ્યાના જઈશ ને એમને કહીશ કે, ‘હું તમારો આદર કરું છું’ હું તો એમ પણ મારું ■ કે, મૌન ભાવે પણ સૌએ એમને એમ કરવાની ફરજ પાડી હતી પરંતુ આજે તો, જ્યાં સુધી તોલસતોય પોતે કુદાજી છે ત્યાં લગી, આ બધું ટુચ્છ ■ ”

માણસના રવજાવની પરખ મને વિશ્વાસ બધાવે છે કે મુનરનું આ કથન તદ્દન સાચું હતું લિયો તોલસતોય તેમની મિનકત-વિરોધો માન્યતામાં અપ્રામાણિક હતા એમ કહેવાની હિંમત તો કોઈ નહિ જ કરી શકે પરંતુ તેમ છતાં મને ખાતરી છે કે, બચ્ જૂઠ્ઠાની કુળને વેરાન થતી જોઈ એમના મનને અત્યંત કષ્ટ પહોંચેલું અહીં એમના મનમાં જોડી જડ નાખી પડેલ વૃત્તિઓ ને એ વૃત્તિઓની સામે બડ જગાવનાર એમના જાગ્રત ચિત્ત વચ્ચેનો નાનો શો સંઘર્ષ જોવા મળે છે.

ને અહીં હું ઉમેરવા માગું છું કે, આજે આપણે અપૂર્વ એવા અવકાશવાળા સંજોગો ઉપસ્થિત કરનારાં વર્ષોમાં જીવી રહ્યા છીએ આજે સમસ્ત ભૂમિપતિ તથા એને લગતાં શ્રમ માટેનાં ઉપાદાનો પરથી ખાનગી મિલકતની ભાવનાને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવાનો જાન્ય પ્રયોગ આદરી રહ્યા છીએ, એવે વખતે વિધિની વક્તાને જ કારણે, એ જ પુરાણી હીન ને શાપિત વૃત્તિના અકુર આપણામાં ફૂગી નીકળતા, દિવસે દિવસે પાંગળતા જતા જોઈએ છીએ એટલું જ નહિ, આજ સુધી જે તદ્દન પ્રામાણિક હતા એવા લોકોને પણ એ સડાથી કહોવાઈ ગુનાખોરની હદે પહોંચતા આપણે જોઈ રહ્યા છીએ

લિયો તોલ્સ્ટોય એક મહાન યુરુપ દના ને માનવીય ક્ષ્મી શકાય એવા સહજ લક્ષણોથી તેઓ પર ન દતા,—એમ કહેવાથી મને નથી લાગતું કે, હું કોઈ રીતે એમની પ્રતિભાને ક્ષ્મી લગાડતો હોઉં વળી એથી તેઓ આપણા દરજ્જાના માનવી બની નબ છે એમ પણ હું નથી માનતો. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ, મહાન કલાસ્વામીઓ સામાન્ય માનવી કરતાં એમના યાપમાં પણ મોટા જ હોય, એ એક નિલકુન કુદરતી વસ્તુ છે કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો આપણે આ વસ્તુ કેટલી સાચી છે, તે જોયેલું છે.

તે ગમે તેમ તોય, આખરે આ બધું શેને માટે છે ?

.કેવળ એકે જી, જે એક મહાન કલાસ્વામીના, એક અસાધારણ અજ પ-મેએન માનવીના, સહવાસમાં જીવનના કપગ કાળના પાંચ પાંચ દસકા વિતાવ્યા પછી, જિંદગીભર એની એકમાત્ર મિત્ર, સગાઈની ને કાર્યજીવનના સહાયક તરીકે સતત કાર્યશીલ રહ્યા પછી, યાદના ભયકર ખોજ હેઠળ તૂટી પડે, તો એ એક તદ્દન સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે.

એવી જ રીતે, એ જી, વૃદ્ધત્વને આરે આવી જીલા પછી, ન્યારે એમ જુએ છે કે આ વિરાટ વ્યક્તિ — પોતાનો પતિ હવે દુનિયામાં બહુ દિવસ પોતાનો સાથ પુરાવી શકે એમ નથી, ત્યારે રજૂપૂર્વક એ પોતાની એકલતાનો અનુભવ કરે છે, એને એમ લાગવા માંડે છે, કે બહે એ એકાકી અને લગભગની ॥

તે પચાસ વર્ષ લગી જે રચાન પોતે ભોગવતાં આગ્યાં હતાં, એ રચાન મૂટવામાં મણુ છે, એમ જોતાં સોફિયા અન્ડ્રેયેવનાના પ્રકોપનો બધ તૂટી જતાં, એમ કહેવાય છે કે, સકુચિત મનના અનાદી લોકોએ ઇગવેલ નૈતિક આચારવિચારની મર્યાદા સાચવીને એમણે વર્તન કર્યું નહિ.

સમય જતાં, એમનો એ પ્રકાર ગ્રાંથપુત્રી હોય પહેલી જવા લાગ્યો.

તે ત્યાર બાદ તો, સૌએ તજ દીધેલ અવસ્થામાં એકતનાભયુ' જીવન વિતાવતાં જ એમનું મૃત્યુ થયું એ જીવતાં હતાં તે દરમિયાન પણ દોષ એમને યાદ કરતું તો તે કેવળ હળવા દિને એમની નિદા કરવાના હોય જ.

બસ આટલું જ

*

'રેડ આર્ચિ'સ 'ના ચાર નજરના અર્થમાં 'લિયો તોલ્સ્ટોયના અનિમ દિવસો'ના ચીર્ષકવાળો એક રસપ્રદ લેખ વાચવા મળ્યો. એ અર્થમાં ખીજી ધણી વસ્તુઓ જોવા મળી એમાં પોલીસ જનરલ હોવાને પેશ કરેલ એ અહેવાલ પણ છે, જેમાં લખેલું છે કે

આન્દ્રેઈ તોલ્સ્ટોય (તોલ્સ્ટોયના પુત્ર)ની કેપ્ટન સાવિત્રી સાથેની વાતચીત પરથી એમ જાણવા મળે છે કે તોલ્સ્ટોયને એના કુટુંબથી ને ખાસ કરીને એની પત્નીથી વિખૂટા પાડવાની યોજના તો ચેર્ટકોવે દાક્ષિણે પર તેમ જ તોલ્સ્ટોયની ઢીકરી એલેક્ઝાન્ડ્રા પર આલેખ દેખાણું પરિણામ હવે

તે આગળ આગતાં કહે છે કે

તે અહીંતહીં જે ૧૨૩ ૧૨૩ શબ્દો વેશયેલા મળી આવે છે, તે પરથી એવો નિષ્કર્ષ જરૂર વારવી શકાય કે તોલ્સ્ટોયના કુટુંબીઓને એમના માદગીના ખિઝાના આગળ જવા દેવામાં નહોતા આવ્યા, તેની પાછળના કારણેને દર્દીના સ્વાસ્થ્ય માં મનનો સ્થિતિ સાથે કયો જ સીરો સજા ન હતો.

એન્ટન ચેખાવ

કુચુક-કોઈ નામના એક મામમાં જમીનનો એક ટુકડો ને એમાં બે મેડીવાળું એક નાનકડું સફેદ મકાન લઈને ચેખાવ ગયેલા હતા. ત્યારે એણે મને એક વાર પોતાને ત્યાં આમત્રણ આપીને બોલાવેલા. આખો વખત ઉમમળેર વાતો કરતો કરતો એ મારી સાથે ફર્યો, ને એણે મને એની એ નાનકડી 'જમીર' બતાવી.

"જે મારી પાસે ધણી બધા પૈસા હોત તો હું અહીં મામડામાં જ માંદા મામ શિક્ષકો માટે એક સુદર આરોગ્યશૂદ્ર નિધાવન ને તે ઠેવું તું જાણે છે? હવે ઉત્તરથી બરપૂર, ચોમ્પેરથી ખુશ્કું, મોટી મોટી બારીઓ, ને ૭૦૦ પૃષ્ઠ એન્ડમ જામી એક સગસ મળતું પુસ્તકાલય બનાવન, તમામ પ્રકારનાં સગીનનાં સાધનો વસાવન, મધપૂડા ઉછેરવાનો એક વાડો, સાકાભાજીની ને ફળફળાદિ માટેની વાડી રાખન. એમને માટે કૃષિવિજ્ઞાન ને ખજોગશાસ્ત્ર ને એવા બધા વિષયો પર બ્યાખ્યાનો ને દેવન, શિક્ષકોને તો તમામ વિષયનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, સમજ્યો છુટા માણસ! એણે બધું જ જણવું જોઈએ."

ને એકાએક બોલતો અટકી જઈ, એ ખાસવા લાગ્યો ને ત્રસી નમ્બરે માગા જણી જોઈ એણે એનું મૂઠું મધુર સ્મિત વેધું. એના એ સ્મિતમાં અમનિદન આકર્ષણ હતું, જે મારાજીને એના પ્રયેક સપ્તને ખૂબ આનંદપૂર્વક સાંભળવાની ફાળ પાડ્યું.

"તને મારા સ્વપ્નરજનની વાતો સાંભળીને કદાચ તો નથી આવતો ને! મને તો આવી બધી વાતો કરવાનું ખૂબ મમે છે આપણા રક્ષિત મામપ્રદેશને સગા સુચિદિન કુશળ શિક્ષકોની ફેટલી બેઠકે, એની જો તને ખગર હોય તો! રક્ષિતામાં તો શિક્ષકો માટે આપણે દેવગ અસાધારણ એવી પરિસ્થિતિ સર્જવી જોઈએ, ને તે જ કામ

હોય, હમેશ સળેખમ ને ઉધરસનો સિદ્ધાર જની જીવતો ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો એ તરેહ તરેહના રોગ — લારિન્ગાઈટીસ (શ્વાસનળીનો સોજો) ને રૂમેગ્રામ (વાત) ને ટ્યુબરક્યુલોસિસ (કાંચ) રોગોનું ધર જતીને જીવતો હોય, એના જેવી સ્વરમ બીજી એકથ નથી આપણને લાંબન લગાડે એવી આ વસ્તુ છે ।

“વરસના નવથી દસ મહિના તો આપણા દેશનો શિક્ષક એક તપસ્વી જેવી જિંદગી જીવે છે—એક માણસ એની જોડે વાત કરનાર ન મળે, બોલ્યાઆલ્યા વિના એકલો એકલો રહીને તો માણસ મૂઠ જતી જાય ન મળે માણસનો સહવાસ, નહિ પુરતક કે નહિ કંઈ આનંદમોહનું સાધન ને જો એ સોફા કોર્ચ મિત્રને પોતાને ત્યાં આમત્રણ આપી એકબના ભાગવા પ્રયાસ કરે, તો એમ કહેવામાં આવે કે, આ તો રાજનો દ્રોહ કરનારા સોફા છે — આ બેવકૂફીઓ શબ્દ વાપરીને હુઆ સોફા મૂખાઓને નિવડાવી મૂકે છે . આ બધું કંટકું ધુણાજનક છે । એક વ્યતિ મહત્ત્વનું ને જરૂરી કામ કરનારા માનવીઓની ટેવી ફર ઠેકડી । તને કહું ? હું તો ન્યારે ન્યારે આવા કોર્ચ શિક્ષકને મળું છું, ત્યારે મને એના મોં આગળ તદ્દન અડધું અડધું લાગે છે એના હરપોકપણા બદલ, એના લઘરવર દીદાર બદલ મને સ્વરમ આવે છે. કેમ જાણે હું પોતે જ શિક્ષકોની આ ખૂરી લાલત મારે જવામદાર હોઉં ખરે જ ।”

એક પળવાર અટકીને પોતાનો હાથ ઝાટકતાં વળી પાછું એણે મૃદુ સ્વરે બોલવા માંડ્યું,

“કેવો બેવકૂફ, ને બેહદો આ દેશ છે આપણો ।”

ને એની નમણી આંખો ઉપર ત્રમચીનીની એક ઝાંચ ઢળી મઠ, ને આંખોના ખૂણા પર ઝીણી ઝીણી કરચલીઓની જાળ ગૂંથાઈજતાં, જાણે એની દરિયું બિડાણ ઝોર વધી મધુ એણે પોતાની ચોમરે એક નજર ફેરવી લીધી ને, પોતાનો જ ઉપદાસ કરતો કહેવા લાગ્યો

“ઝોદ હો!...હું તો જારે ચાણો માણસ! કેમ જાયે કોઈ ઉદારમનવાદી જાણા માટે લાંબો લયરક અમલેખ લખવા ન બેઠો હોઈ, એમ તારી પાસે કેટલો બધો બક્ષાટ કરી ગયો...ચાલ, હવે તારી ધીરજ બદલ ખુશ થઈ તને ચા પિવડાવી દઈ.”

આવી એની આદન હતી. એક પળે જુસ્સામેર પૂરી મંબીરતા ને સચ્ચાઈથી એક વાત કરતો હોય, ને ખીજી જ પળે એ પોતાના પર હસતો, પોતાના જ ચબ્બોની ઠેકડી ઉડાડતો હોય! ને એના આ નમણા ગ્લાનિમય દારમના પક લેકળ તમે ચબ્બ અને સ્વપ્નનું મૂલ્ય સમજનાર માનવીના સુદ્ધ સંશયાત્માનો સ્પર્શ અનુભવી શકો. આ ઉપરાંત એની સુજનનામાં એક પ્રકારનું આકર્ષણ હતું. એના હાસ્યમાં સદજરફૂત સુકુમારતા રહેલી હતી.

અમે મૂંગા મૂંગા જ ધર તરફ પાછા વળ્યા દૂકાણો, ઉજાસમયો દિવસ હતો. મોજાઓનો અવાજ, સૂપનાં અસૌક્રિક ફિરણોના તેજમાં નહાનાં હોય એવો, કાન પર અચકાઈ રહ્યો હતો. નીચે ખીજીમાં એક કૂતરો ઠોક વસ્તુ પ્રત્યે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરતો, બસી ગયો હતો. એખોવે મારા હાથ પકડી ધીમા સ્વરે વચ્ચે વચ્ચે ઉધરસ ખાતાં કહેવા માંડ્યું :

“ખરેખર, આ વસ્તુ લાંઠનરૂપ ને અત્યંત ખેદજનક હોવા છતાં સત્ય છે કે, આ દુનિયામાં કેટલાય લોકો એવા છે, જેમને કૂતરાની ઈર્ષ્યા આવે છે...”

ને એટલું બોલી, જરા થોભી જઈ, એણે હસતાં હસતાં ઉમેયું :
“હું જે કહું છું તે ત્રણ જીવવાણી લાગે છે, ખરું? હું કદાચ હવે ધરડો થતો જઈ છું...”

કેટલીય વાર મેં એને મોઢે સંબોધ્યું હતું : “તો સાંભળ, હજી દમણાં જ એક સિદ્ધાંત આવેલો છે...એ મારો છે, એ પરણેલો છે... એની પત્ની પણ સાથે છે. પણ તમે એને માટે શું કરી શકો? મેં એને એકાદ કામચલાઉ કામે બેસાડ્યો છે...પણ.”

અથવા તો કહેશે

“સાબળ, ગોર્કિં ! એક શિક્ષક છે, તે તને મળવા માગે છે, એ પોતે પધારીવશ છે બહુ બીમાર છે તુ એને મળવા નહિ જાય ?”

વળી કોક વાર કહેશે -

“એક શિક્ષક છે, એણે ચોપડીઓ મગાવી છે ”

કોક વાર આવા કોક ‘શિક્ષક’ને હુ એને ઘેર મળવા આવેલો જોઉં છું શિક્ષક એટલે પોતાના અડવાપણા વિશે સતત સમાન એવો ખુશીને છેડે બેઠેનો, પસીને રેનઝેમ માણસ ! પોતે ‘શિક્ષક’ છે એ જ્ઞાન સાથે, એ ચીપી ચીપીને વેણ કાઢતો હોય, અતિ પગિચિત છતાં અતિ શરમાળ બ્યક્તિની માફક સામે બેઠેન લેખકની દૃષ્ટિએ પોતે બેવકૂફ ન કરે એ ચિતામાં જ દૂમેતો, મોઢે આવ્યા તેવા સવાલોનો ચેષ્ઠોવ પર મારો ચલાવતો, હુ એને ત્યાં બેરેલો જોતો

એમની હમઠાળા વિનાની વાતો પણ ચેષ્ઠોવ બહુ ખ્યાનપૂર્વક સાંભળતો ને એની ઉદાસ આંખોમાં સ્મિત ચમકી જોઈતું એ ચમકારથી એના લમણા આગળની હઝયલીઓમાં પણ તેજના તામ ગમી રહેતા તે પછી, ઘેરા, મૃદુ, દયાયેવા કંઠસ્વરે એ સીધાસાદા, જીવનના સ્પર્શવાળા સખ્તોમાં બોલવાનું શરૂ કરતો એને સાંભળત વેત એનો મુલાકાતી હળવાશ અનુભવી, પોતાની દોશિમારી દેખાડવાનું બધ કરી રેતો, ને એની સ્વાભાવિક દશામાં આવી જતાં એ ખરેખર કંઈક વધુ ચપળ ને વધુ રોચક વ્યક્તિ બની રહેતો

મને એવા એક શિક્ષકની વાત બગજર યાદ છે — સત્રિો સુકસકડી દેહ, ફિક્કો, દુનજો ચહેરો, કંઈક લાંબુ અભિપાણુ, ઉદાસભાવે હડપયો બણી મૂંઝી મથેતુ નાક ચેષ્ઠોવની સામેની ખુસી પગ બેઠો, ને પોતાની કાળા બગ્ગર આંખો વડે એકીટસે એની સામે જોઈ, ઘોઘરા ઉદાસ કંઈ બોલ્યે જતો હતો :

“શિક્ષણ-અવસાયના સમગ્ર સમય દરમિયાન જીવનની પરિસ્થિતિ વિશે ભેગી થયેલ આ પ્રકારની ડાપ માણસના માનસપટ પર એવી અસર નિપજાવે છે કે, પછી તે પોતાની આસપાસની દુનિયા વિશે તટસ્થ ભાવે કંઈ વિચારવા કાબેલ જ રહેતો નથી. આ દુનિયા આખરે તો, આપણી પોતાની એને વિશેની વિભાવના સિવાય બીજું શું છે?...”

ને આમ કોઈ પીધેલ માણસ બગ્દના રસ્તા પર સરનો લસરતો ચાલતો હોય એમ તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા મુઘી આવીને તે ઊભે રહી ગયો.

એખોવે એને સાંત માથાળુ સ્વેરે પૂછ્યું: “પણ પહેલાં મને એ કહો, કે તમારા જિંદગાની નિશાળમાં છોકરાને મારે છે કાણ?”

પેલો શિક્ષક તો બલ્લે એની ખુસ્થીમાંથી ઊછળી પડ્યો. ને ગુસ્સામાં આવી દાઘ દલાવતાં કહેવા લાગ્યો:

“કાણ, કું? કહી નહિ! મારવાનું એમને!” ને ચીતરી ચડે એ રીતે એણે નસકોરાં ખેંચ્યાં.

“એમાં અકળાવાની જરૂર નથી,” એખોવે એને ઠડો પાડી, હસતાં હસતાં કહ્યું, “હું એમ નથી કહેતો કે એ તમે જ હશે. પણ આ તો થોડા દિવસ પહેલાં મેં ડાપમાં વાંચેલું કે, તમારા જિંદગાની નિશાળમાં કોકે છોકરાને મારેલા...”

શિક્ષક પાછો બેસી ગયો, મોં પરનો પસીનો બાંધ વડે લૂછી નાખ્યો, ને નિરાંતનો શ્વાસ લઈ, વળી પાછો એના ઘેરા ધોધરા અવાજે કહેવા લાગ્યો:

“તદ્દન સાચી વાત છે. છે. અમારે ત્યાં એવો એક કિસ્સો બનેલો. એ માકારોવનું કામ ને એમાં નવાઈ જેવું પણ કંઈ નથી, કલ્પના બદારની વસ્તુ છે, પણ સમજી શકાય એવી વાત છે. એ પરજોડો છે, ચાર છોકરાં છે, વહુ માંદગીને ઝિજાને પડી છે—એને

પોતાને પણ ક્ષણનું દર્દ લાગુ પડેલું છે — એનું વેતન અ ધુ' વાસ રૂબણા... ને અમારી નિશાળ એટલે તો બોયર્ડ જ જોઈ લેા સિદ્ધાંતને રહેલા માટે એક જ ઓરડી છે આવી હાલતમાં સ્વર્ગના ફિરતાનેય એની સ્થિતિની માટે સમ્મ કયાં વિના ન રહે ને સાચું કહું તો, અમારા કિબ્લો કાંઈ ફિરતાઓ તો છે જ નહિ ' .

ને આ માણસ જે એક ધડી અમાઉ ભારે ભારે શબ્દોના બહાર વડે એખોવને આજવાની કાશિયામાં ગૂચવાઈ પડેલો હતો, તે એકાએક અચૂક રીતે પોતાનું અણિયાળું નાક દલાવતો, કાળમોઢ પથ્થર જેવા શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યો હતો એના આ સાદા હર્તા નક્કર શબ્દો રસિયાના શાપિત પ્રામજીવનની બદનસીબ હકીકતો હવે ત્રિ પ્રમાણ ફેટી રહ્યા હતા

એખોવની વિદાય લેતાં પેલા સિક્કે ચરમાનના નાનકડા હાથને પોતાના સુકી આમોવાળા ને લાંબી લાંબી આંગળીઓવાળા બેકે હાથ વચ્ચે લઈ, દમાવનાં કહ્યું :

“હું તમને મળવા આવ્યો, ત્યારે મન પર એવો ભાર હતો, જાણે કોઈ હિપરી અમલદારને મળવા આવ્યો હોઉં મારા પત્ર મારા જૂનામાં મૂજતા હતા દર્દીકડાની માફક અરદન કુલાવી હું જાણે તમને બતાવવા માગતો હતો કે, આખરે હું પણ કંઈક છું અત્યારે હવે પાછા જતી વખતે કોઈ નિકટના મિત્રને છોડી જતો હોઉં એવો ભાવ અનુભવી રહ્યો છું—તેય એવો મિત્ર જે બધું સમજી શકવાને કાબેન છે કેટલી ઉમદા વસ્તુ છે બધું જ સમજવાની શક્તિ ધરાવતી એ । તમારો ધણો ધણો આભાર ! હું તો જાઉં છું પણ મારી સાથે એક શુભ મુલ્યવાન વિચાર લેતો જાઉં છું મોટા માણસ હમેશાં સાદા હોય છે, એમની સમજણ કોડી હોય છે જે નાના હુનો વચ્ચે અમે જીવીએ છીએ, તેમના કરતાં તેઓ અમ મત્પ' ગરીબ માનવોની વધુ નિકટ હોય છે નમસ્કાર હું જાઉં છું . પણ તમને હું કદી નહિ ભૂલી શકું.”

એનું નાક ચરકણું હતું, એના હોઠ મુંદર સ્થિતથી મરડી રહ્યા હતા. અચાનક એના મુખેથી વેણ સર્વા :

“દુર્ગનો ખરે જ કમલામી લોકો છે,—જલજમમાં જાઓ એ બધા !”

એના આંખો તથા પછી, એખોવની દષ્ટિ ક્યાંય મુઠી એને વગાવવા પાછળ ગઈ પછી મારી સામે જોઈ ધીમું હસનાં એણે કહ્યું, “સરસ માણસ છે પણ એ હવે લામિ વખત અદો દિશાણુ કામ કરી શકવાનો નથી”

મેં પૂછ્યું : “કેમ નહિ ?”

“એ લોકો એને અહોથી લઈ કાઢશે...ક્યાંય તમેડી મુકશે”
ને ધડીવાર રહી એણે મદ મદ કહે ઉમેયું :

આ રશિયામાં આમાણિક માણસની દસા કેઈ ચીમની સાફ કરનારા જેવી છે, ઊકારાં રાખનારી આપાઓ એનું નામ હઈ ઊકારાંને બડકાવતી હોય છે...”

એવું લાગે છે, જાણે એખોવના સપકમાં આવનાર સૌ કોઈને અજાત રીતે, અજાણતાં પણ સાદા ને સાચા બની રહેવાની પોતાની સાચી જાત પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા જાગે છે. અનેક પ્રમંજોએ મેં જોયું છે કે એના સપકમાં આવનારા લોકો ચોડી જ વારમાં પોતે સજેલો પુસ્તકિયો લેનાર, કિજ્જતાનાં શબ્દોએકાં ને પેલા જાગૃતી લોકો જેમ શખવાં ને માછલીના દાંતના કણુમા—વગેરે બધી સરતી સામગ્રીના ઠકારા વડે રશિયનો પોતાની જાતને યુરોપિયન દેખાડવા મથના હોય છે, તેવો બધો જ ઠકારો ઉતારીને વેગળો મુકી દેતા

એખોવને માછલીના દાંત ને મરધાના પોંછાં જેવા બનાવટી શણગાર રુચતા ન હતા. ‘ઠરસાદાર દેખાવ’ માટે મણુસને બનાવડી, સરતા અને અડવા લાગે એવા શણગાર કરતો જોઈ, એખોવને પોતાને ‘જાણે બોલપ લાગતી ને મેં એ પણ જોયું કે જ્યારે જ્યારે આવા

ડોળ ઊઠનારા લોકો સાથે એને ભેગા થઈ જતો, ત્યારે અતરાતમાના સાચા સ્વરૂપને વિકૃત કરનારાં બાહ્ય દમામભર્યાં હીઝરં આવરણોમાંથી તે આગવુંકરને મુક્ત કરવાની અદ્ભુત ઇચ્છા એનામાં જાગી ઊઠતી.

એખોવ આખી જિંદગી આત્માનું જીવન જીવો, પોતે જે છે, તે થઈને રહ્યો આતરિક રીતે મુક્તિનો અનુભવ કરી જાણનારાં માણસ, બીજાઓ પોતાને વિષે શું કહેશે, વા પોતાની પાસેથી શી અપેક્ષા રાખે છે, એની તો એણે કદી નોંધ જ લીધી નહિ રસિયાના લોકો આગળ 'હૃદયારણ્ય'વાળી મોની મોની વાતો કરવાનું એને મિલકતું મમતું નહિ એને લાગતું કે, રસિયો એમના હૃદયની સરળતાને કાગળે જ કહાય આવી વાતોમાં મધુ રસ લે છે, પણ તેઓ ખૂની જાય છે કે, વર્તમાનમાં અમ ઢાંકવા એક અગરખુ ન હોય એ માણસ બિવિધમાં મખમનના ગાલીયા વસાવવાની વાતો કરે એના જેવું એ એવકૂદીબખુ' છે એનું જીવન સાદાર્થનું એક સુંદર ઉદાહરણ હતું જે કઈ સદુ, સરળ ને સમ્યર્થમિયું હતું તે સમસ્ત એની ચાહનાને પાત્ર હતું એની પોતાની આગવી રીતે એ બીજા લોકોને પણ પોતાના પ્રપર્કથી સરળ બનાવી દેતો.

એક વખત ખૂન સારાં સારાં લૂગાં પહેરી, જાન શણગારીને ફરવા નીકળેથી ત્રણ ઓઝો એને મળવા આવી હતી એમના રેશમી ચણિયાનો સરસરાટ ને મધુ લખાવી નાખે એરી અતરની ખુશખોથી આખો ઓરડો બરાઈ મથે હતો દમદમાબેર ત્રણે જણીઓ એની સામે બેસી, રાજકારણમાં પોતાનો રસ દાખવતી, એના પર 'પ્રશ્નોની ઝડી' વરસાવી રહી હતી.

‘તમને શું લાગે છે? આ મુદ્દો અંત કેવો હશે, એન્ટન પાવલોવિચ ?’

એખોવે ખાંસનાં સહેજ વિચાર કરવા ચોબાનાં, મધુ મળીર, મમતાભર્યાં સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“યુદનો અતઃ શતિર્માસ્તો વગ્નઃ.”

“એ તો સમજ્યાં પશુ જીતશે કેણું? શ્રીક લોકો કે તુકા?”

“મને તો એમ લાગે છે કે, બળિયો પક્ષ જીતશે.”

“હા, પણ તમે ક્યા પક્ષને બળિયો માનો છો?” એકી અવાજે ત્રણે જણીઓ બોલી જીઠી

“જે પક્ષને ખવડાવી પિવડાવી તાજો રાખવામાં આવતો હશે, તે જોને સારી રીતે જણવેલો હશે તે”

“જેયુ? કેવા ટીખણા છે?” એક સનારી બરાડી જીઠી.

“પણ તમને જેમાંથી કયો પક્ષ મને છે? શ્રીક લોકોનો કે તુકોનો?” બીજાએ પૂછ્યું.

એજોવે એના બધી માયાળુ હૃદયે જોયું અને નરમાશબર્યા મીઠા રિમતપૂર્વક જવાબ આપ્યો :

“મને તો કળનો ખીમો મને—તમને?”

“અરે હા!” એક સનારી મોટેથી બોલી

બીજા કહે, “હા, એનો સ્વાદ તો બર્ષ, દાઢમાં ગડી જાય એવો.”

તે ત્રણે જણીઓએ એટલા જ આવેશથી કુગકુગાદિના ખીમા વિષે વાર્તાતાપ આરબી દીધો, તે એ વિષયમાં પોતાનું અસાધારણ પાંડિત્ય તે જોશુવટબયું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું આજ ધડી સુધી જોનો કદી વિચારેય કયો નહોતો, એવા શ્રીક ને તુકા વિષે પરાણે રસ પ્રકટ કરી માથું ખપાવવાનો જોજ પોતાને સિરેથી આમ અણુપાયો જીતરી જતાં એમને આનંદ જ થયો

વિદાય લેતી વેળાએ એમણે એજોવને હિમગમાં આવી વચન આપ્યું : “અમે તમને કુગકુગાદિના ખીમાનો સરસ રસનો મોદનીયુ”

એમના મવા પછી મે કહ્યું, “તમારે મળતી વાતો ચર્ષા!”

એજોવ એનું મરમાળું હાસ્ય દર્શ્યો “દરેકે પોતાની બોલીમાં જ વાત કરવી જોઈએ.”

બીજા એક વખત એક કૂટ્યા જીવાનિયા મેન્જિરૂટને મે એના
ઓરડામાં જોયેલો. એજોવની સામે બેઠો બેઠો, વાંકડિયા જીવદાનાળુ
માથુ આમથી તેમ દલાવતો, એ સ્વસ્થ-દદ સ્વરે કહેતો હતો.

“એન્ટન પાપલોવિચ ! તમારી ‘નાસ્તિકના’માં તો તમે મારો
સામે એક ભારે કાયડો જામો કરી દીધો. ડેનિસ ઓગોરિયેવમાં ઇચ્છાપૂર્વક
દુષ્ટતા આચરવાની વૃત્તિ છે એમ જો સ્વીકારું, તો તો વધારે આનાકાનીએ
એને સીધો જોવામાં પૂરી દેવો એ મારી ફજા થઈ પડે છે—મરણ
સમાજના કિંતની રક્ષા એ આગી લે ॥ પરંતુ એ તો એક જમતી
માનવ છે એને પોતાના કૃત્યમાં રહેલ ગુનાખોરીનું જ્ઞાન જ નથી, મને
એની દયા પણ આવે છે પણ હું જો એમ માનું કે, આ કૃત્ય કેવળ
મુખાઈથી જ એણે કર્યું છે અને જો હું દયાની લામણીને વશ થઉં
તો પછી સમાજને હું એ જનની ખાતરી થી રીતે આપી શકું કે, ડેનિસ
હવે ફરીથી કદી બોલ્ટ કદી નાખી રેલગાડીને પાટા પરથી ઉપવારી
નાખવાનો પ્રયાસ નહિ કરે ? સવાલ આ છે—જોનો મારે શું
કરવું જોઈએ ?”

એ મડીક અગ્કચો ખુરશીની પીઠે બેઠેલો, એજોવના મુખ પર
પોતાની તીવ્ર ઉત્ક્રાંતરી દષ્ટિ ખોડતો એસી રહ્યો. એનો અફસરી પેશાક
મિનકુલ નવો હતો છાતી પરનાં બટન કાંઈ યુવાન બખ્ખ પારી
ધોડેસવારના તાજા જ ધોધેના ચહેરા ઉપર ચમકી રહેલી આંખો જેટલા
વિશ્વાસ ને જડતાથી ચમકી રહ્યા હતા.

“હું જો જજ હોત તો—” એજોવે મલીરતાપૂર્વક કહ્યું “મે
ડેનિસને નિર્દોષ ઠાકી ચૂક્યો હોત.”

“કઈ જુમકા પર ?”

“મે એને કદી દીધું હોત કે, તને હજી જામન ગુનેગારોની
દશાનો માણસ જનવાને વાર છે તો હમચાં જ, ને એ કામ પન રીતે
આવજો.”

પેલા મેજિસ્ટ્રેટ દસી પડ્યો પણ તરત પોતાના મોઢાને ઝાંજતી ગળીગતા ધારણ કરી એ બોલ્યો -

“ના, મારા માનવતા એન્ટન પાવલોવિચ ! તમે જે કાપડો કોમો ક્યો છે, એનો છોકરો આખરે, જે સમાજના જીવન ને સપતિની નક્ષાની જવાબદારી અને સૌંધવામાં આવેલો છે, એના દિનમાં જ યરી નેઈજે ડેનિસ હજી અજુક છે એ વાત સાચી, છતાં એ એક યુનેગાર તો છે એ એક સત્ય છે”

“તમને આમોફોન સાંભળવું ગમે છે ?” એખોવે એકાએક સવાલ ક્યો.

“અરે હા ! પણ જ ગમે છે એ અદ્ભુત શોધ છે !” પેના જીવ ને ઉત્સાહપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે હું તો આમોફોનને સહન જ કરી શકતો નથી” એખોવે કંઈક ઉદાસીપૂર્વક કહ્યું કહ્યું.

“પણ એમ સાચી ?”

“ઓહ ! એ વાતો કરે છે, માય છે, પણ એને કશી લાગણી નહિ ! ડબ્બામાંથી આવતો અવાજ એવો તો ખાલી ખાલી ને જીવન વગરનો લાગે છે ! ને તમને ફોટોગ્રાફી ગમે છે ?”

મેજિસ્ટ્રેટ તો ફોટોગ્રાફીનો જન્મે આદર નીકળ્યો. એણે એ વિષે એટલા ઉત્સાહપૂર્વક વાતો કરવા માંડી કે આમોફોનની અદ્ભુત શોધ પર પોતે આફ્રીન હોવા છતાં, એ વિષેની વાતચીતમાં હવે એણે રજામાં રસ દેખાડ્યો નહિ. એખોવની નજરે આ વસ્તુને સક્ષમતા ને ચોક્કસાઈથી પકડી લીધી હતી એ અમનદારી પોશાક હેઠળ છુપાયેલ અપજ ને રક્તિલા માણસના દર્શન કરી એક વાર મેં ક્યાં — એના જીવનમાં હજી ચૌવનનો તરવરાટ ફરકતો હતો — શિકારે કોપડેલા નાનકડા કુરકુતિયા જેવો !

એ જુવાનને ચારણા સુધી વળાવીને પાછા આવ્યા પછી એખોવે ઉદાસ કંઠે કહ્યું :

“ન્યાયની પીક પર ફૂગી નીકળેના આવા ખીલને હાથે જ તો ફટલાય માણસોનાં નસીબનો હિસાબ ચુકવાય છે”

ધડીક અટકીને એણે ઉમેર્યું : “સરકારી વકોવો તો હમેશાં માણતા પકડવાના શોખીન હોવાના, ખાસ કરીને પર્યાના”*

અસરકારિતાને તો ન્યાયાધીશ પ્રકાશમાં લાવી ખુલ્લી પાડવાની એનામાં કળા દુની એ કળા એવાને જ સાથ્ય હોય છે, જેણે પોતાના જીવનમાં મૂલ્યોનું સ્થાન બહુ ઊંચું રાખેલું હોય, જેણે માણસમાં સાદાર્થ, મુંદરતા ને સવાદિતા જોવાની જ સદા જોડી કામના સેરી હોય. અસમ્બતા-અસરકારિતાનો તો તે બહુ કંઠાર ન્યાયાધીશ હતો.

એક દિવસ એની દાગર્રીમાં કાંઈ એક માણસે એક સામયિક પત્રના તત્તો વિષે વાત કરતાં કહ્યું કે, એ માણસ આમ તો બાબો વખત ખીલ પગ પ્રેમ ને કરુણા રાખવાની વાતો કર્યા કરે છે, પણ તે દિવસે એક દેવેના ગાર્ડનું એણે વગર કારણે અપમાન કરી નાખ્યું હતું, ને એના હાથ નીચે કામ કરનારા લોકો સાથે તો હમેશાં એટલો તોળકાર્થથી વર્તે છે કે ન પૂઠો વાત

એખોવે કટાક્ષમાં સહેજ હસતાં કહ્યું : “સ્વાભાવિક છે એક તો શ્રીમત વર્ગનો, કેળવાયેલો માણસ ને પાછો દેવગની પાઠશાળામાં બેઠેલો. એના નાપ તો મામમાં ઝાડની આવના જોડા પહેરીને ફરેના, પણ એ તો પેન્ટર મામડાના જોડા હોય તો જ એમાં પગ નાખે ”

જે રીતે આ ચબ્દો બોલાયા એણે એની ‘શ્રીમંતાઈ’ના વાવા મરી નાખ્યા, ને એને એક અનિ સામાન્ય હાસ્વાસપદ વ્યક્તિ તરીકે છોડો કર્યો

એક પત્રકાર વિશે વાત કરતાં કહ્યું : "ભારે મુશ્કિલમાં માણસ ! એનું લખાણ જુઓ તો હમેશાં ઉમદા ને માનવીય...સેકેરીન ખાંડ જેવું ! મને તેવા અગમ્ય માણસના મોં આગળ પણ પોતાની પત્ની ને 'મૂખી' કહી ઉતારી પાડતાં એને વિચાર નહિ એના નોકરોને બેઠવાળા ઓગડીમાં સુવડાવે. પરિણામે આજે એકેએક જણ સંધિવાને ભોગ બની ચૂકેન.."

"એન્ટન પાવલોવિચ ! તમને ક્યાણે માણસ મને છે ?"

"અરે હા, બહુ સરસ માણસ !" ખાસતાં ખાસતાં ચેખોવે જવાબ આપ્યો. "બધી વસ્તુનો જાણકાર માણસ. જખરો વાંચનારો, એ મારી ત્રણ ચોપડીઓ વાંચવા લઈ ગયેતો, મને કહી પાછી આપી ગયો જ નહિ કંઈક અન્યમનસ્ક ને ધૂનીય ખરો—એક દિવસ તમને કહેશે, તમે બહુ સરસ માણસ છો, ને ખીજે દિવસે તમારા વિશે વાત કરતાં ખીજને કહેશે કે, એ તો એની શેઠાણીના પતિનાં ભૂરી પટ્ટીનાં રેશમી મોજાં ચોરી ગયેતો"

એક દિવસ એની હાજરીમાં કાંકે કાંઈ એક 'ભારેખમ' માસિકના 'ગબીર' વિભાગ વિશે ફરિયાદ કરતાં કહ્યું કે એનાં લખાણ તો માથુ પકળી નાખે તેવાં શુષ્ક ને અધરાં હોય છે

ચેખોવે એટલી જ ખાતરીપૂર્વક એને સલાહ આપી : 'એવા લેખો તમારે વાંચવા જ નહિ એ બધું તો 'ક્રેઓપરેટિવ' સાહિત્ય કહેવાય શ્રીમાન ક્રાસ્નોવ, ચ્યર્નોવ, ને ખેચોવે (લાલ, કાળા ને સફેદ) લખેલું સાહિત્ય એક જણો એક લેખ લખે, ખીજે એની આલોચના કરે, ને ત્રીજે ઉપરવાળા બેને જણની અસંગતિઓનો સમન્વય કરે એ તો ચાડિયા જોડે પકડાવ રમવા જેવું છે પણ વાચકોને આ બધું પીરસવાની શી જરૂર ?—તેવો સવાલ એમનાં એકે જણ પોતાની જાતને પૂછતો નથી"

એક દિવસ ભારે બદનતી, તફરત, દેખાવડી, ને સારાં સારાં

લગડાં પહેરેલી એક બાઈ એને મળવા આવી, ને આવનવિત એણે
“ એબોવની રીત ” વિશે વાતો કરવા માંડી

“ જીવન રમણિયા ગાડા જેવું છે, એન્ડન પાવલોવિચ ! બધું જ
એટલું બેજવાળું—લોકો, આશય, દલિયો, ને તમે માનશો — મને તો
આ કૃષ્ણ પણ એવા જ બેજવાળાં ને ગદાં લાગે છે ! એમાં આશા આકાંક્ષા
સેવવા જેવો તો એક ચીજ ન મળે — મારે હંમે તો વેદનાનો એવો
સણકો કોડે છે એક પ્રકારનો રોગ જ કહેને ’

“ હા, એ એક જાતનો રોગ જ છે, ” એબોવે તત્પરતાપૂર્વક
કહ્યું . “ એક રોગ જ વગી ” લેગિનમાં ‘ ગ્રોરમસ ગ્રામ-ઇટિસ ’ કહે
છે તે એને જ ”

સદ્ભાષ્યે એ મદિવા લેટિનનો ક્રમોચ ભણેલાં નહિ અથવા
જાણનાં હશે તો કશું ન સમજાવનાં કાળ કર્યો હશે કાણ જાણે !

એક દિવસ હમણે સ્મિત કરતાં કહે, “ વિવેચકો હજી એવીને
ભોંધ ખેડી રહેતા ધોડાને પજવનારી બમાઈ જેવા છે ! સારગીના તાર
જેવો તમ, તમનસતો ધોડાની માંસપેશીઓ પર એકાએક કોડની
આવીને કાઈ એકાદી બમાઈ બેસે છે ને મજુમજાટ કરતી એને કમ
મારે છે ધોડાની ચામડી ચરકી કોડે છે, ને પોતાનું પૂછકું વાંઝવા લાગે
■ બમાઈનો આ મજુમજાટ શેને માટે છે, એની એને પોતાને પણ
કશી જાણ નહિ હોય છતાં એ એક બચ્ચ, બેચેન જીવ છે, જે પોતાની
હરતીની એ રીતે અનુભૂતિ કરાવવા માગે છે— ‘ હુય જીવુ છુ, ઇ
જાણી હે ’—એવો જાણે એનો જાવ છે કેમ જાણે કહેતો હોય,
‘ આમ જો, મને મજુમજાટ આવડે છે ! દુનિયામાં એક એવી વસ્તુ
નથી જેના વિશે હું મજુમજાટ ન કરી જાઉં ! ’ હું છેલ્લાં વીસપચીસ
વર્ષથી મારી વાર્તાઓનાં વિવેચનો પાંચતો આવ્યો છું પણ મને યાદ
નથી કે એમાંનું એકેય વિવેચન મને એકેય રીતે ઉપયોગી થયું હોય,
યા મને એમાં એકેય સારી સલાહ મળી હોય કાઈ વિવેચકે મારા

મન પર કંઈ પણ અસર પાડી હોય તો તે એકમાત્ર ફેક્ટિયોન્સીએ એણે મારે માટે બવિધ્ય બાબેલુ કે, હું દારૂડિયાની જેમ દોંચીને, કાઠ ખામોચિયાને તળિયે ડૂબીને મરવાનો છું...”

એક સુદમ ટીખળ સદા એની જુખરી હિદાસ મમતાળુ આખોમાં ખેંચ્યા કાંતું પણ પ્રસંગ આવ્યે એ જ આખો ઠંડીમાર, તીખી ને કડપમરી બની જતી ને એવા વખતે એના સરળ મમતાળુ કંઠસ્વરમાં સખ્તાર્મની ધાર ફરી નોકળતી. એવે વખતે હું જોઈ શકેલો કે, આ નમ્ર ને માયાળુ માણસ વિરોધના ગમે તેવા બળ સામે સહેજ પણ નમતું જોખ્યા વિના, દહનાપૂર્વક એની સામે ટક્કર લઈ શકે એમ છે.

મને કાઠ વાર એમ પણ લાગ્યું છે કે, બીજા માણસો પ્રત્યેના એના વર્તનમાં એક પ્રકારના નૈગમ્યની છાયા ઢળેલી હતી — કંઈક અંશે ઠંડી હુનાશાને મગતો આવ

એક વખત એણે મને કહ્યું, “રશિયન એક વિચિત્ર જીવ છે... ગળણી જેવો, એમાં જે કંઈ નાખ્યો, તે ઝાઝો વખત રહી જ ન શકે. જીવાતીમાં આતુર બાવે, પોનાના હાથમાં જે કંઈ આવ્યું તે બધું જોખી વાળે ॥ પણ ત્રીસ વરસની ઉંમર થતાં થતાં તો એમાંનું કંઈ જ એતી પાસે ગ્રહેલું જોવા મળતું નથી, સિવાય કે રગવિદોષા ક્યનાનો ઢગલો ! માણસે જે સારી રીતે જીવવું હોય, માણસાઈમરી જિંદગી વિનાવવી હોય, તો એણે કામ કરવું જોઈએ, પ્રેમપૂર્વક શ્રદ્ધાભર કામ કરવું જોઈએ પણ આપણા દેશમાં તો એ શી રીતે કરવું, તે જ કાર્મને સમજતું નથી એક સ્થપતિ હશે, તો તે જો ત્રણ સારા બંગલા બધાવાને ખેંચી જશે, બાકીની જિંદગી ગજીપાનાં પાનાં રમીને પૂરી કરશે, અથવા તો રમખાંડિના પાછળના ઓરડામાં ડોકિયા કરતો જિંદગી પૂરી કરશે. દાકતા થયો, તો જેવું એના ધધાએ જોર પકડ્યું કે પાછી વિદ્યાન સાથેનો એનો સંબંધ છૂટી જવાનો. ‘નોવોસ્તી તેરાપી’ (ચેરાપ્યુટિકલ ન્યૂસ-ચિકિત્સા સમાચાર) સિવાય એ કંઈ જ

વાંચવાનો નહિ. ને ચાલીસી વટાવનાં પહેલાં તો એનો મન બંધાઈ જવાનો કે, દુનિયાના તમામ રોગનું મૂળ શરીર જ છે. આજ લગી એવા એકેય અમલદારનો મને ભેટો થયો નથી, કે જેને પોતાના કામનું મદદરૂપ શું, એનો વિચાર કરવાની પડી હોય—એ લોકો બધા રાજધાનીમાં પેતપોતાના દરમાં બેસી જવાની ચિંતામાં રહે છે—રાજધાનીમાં નહિ તો પછી પ્રાંતના કોઈ નાના શહેરમાં. ને ત્યાં રહ્યા રહ્યા કામગિયાં ચીનરી એની કામગીરી માટે ‘ઝીમ્બેવ’ ને ‘સ્મોર્ગન’ મોકલ્યે રાખે છે ને ઝીમ્બેવ યા સ્મોર્ગન પહેચિલાં આ કામગિયાંને કારણે કેની સ્વતંત્રતા પર તરાપ પડે, એ જાગત એ અમલદારોને રજમાન ફિકર કરવાપણું રહેતું નથી—નાસ્તિક લોકો જેમ નગ્નની યાતનાઓ જાપન કહી વિચાર કરતા નથી, એમરતો! એકાદ મોટા ટેક્ષમા સફળ રીતે નામ મેળવી લીધા પછી બેરિસ્ટરને સત્વનો બધાવ કરવાની પરવા જ નથી રહેતી એને પછી પોતાની મિલકતના હક્કોને બધાવ કરવા સિવાય, ધોડાઓ પર સગત લખાવવા સિવાય, ને એ બેરિસ્ટર (માઇટી) ખાઈને જીવન વિતાવવા સિવાય કશું કરવાપણું રહેતું નથી—અજાગર, પોતાની જાગે સમાજમાં તમામ કમઝોના પાંખુ તરીકે સ્થાપી દે છે !

તો, એક અંબનેતા, એણે બે કે ત્રણ ‘રોલ’ સંગ્રહ રીતે બજાવ્યા કે પછી પોતાને પોતાના નવા ‘રોલ’ માટે તૈયારી કરવાની જરૂર છે એ વાત જ વીસરી જાય છે. ને મોટો ટોપો પહેરી એવી રીતે ફરવા માડે છે, કેમ જાણે પોતે કોઈ મહાન પ્રતિભા હોય. રૂંચવા એ લોભીઓની ભૂમિ છે. ખાવા ને પીવાની જાગતમાં એની ચક્તિ અપાર છે. દિવસે ધોરવાના ને નસકોર્ગ બોલાવવાના શોખમાં એને કોઈ ન પહેચે. પોતાના ઘરનો કારભાર બેવચિત રીતે ચાલે એટલા ખાનર જેમ તેઓ પરણે છે, તેમ સમાજમાં પ્રતિજ્ઞા જળવાય તે સારુ રખાત રાખે છે. એમની મનોદશા ફૂતરાના મન જેવી હોય છે. એમના પર કડ્ડા પડે, તો ફૂં ફૂં કરતા કણસતા હળવી ચીસો પાડતા પોતાની

એડમાં બારાઈ જશે એમને સહેજ પંપાળો તો તમારા પગ આગળ લોટી પડશે, પીડાઈ ચતા સૂઈ પંજ ઊંચા કરતા પૂંછડી હવાવશે.”

આ સખ્દો હેઠળ ઠડો ગ્લાનિબર્યો તિરસ્કાર છુપાયેલો હતો. પરંતુ મનની અદર તિરસ્કાર છતાં, એનામાં કરુણા ભરપૂર હતી એની હાજરીમાં જો કોઈને ગાળ દીવી તો એપોલ જરૂર એની સામે જોભો થઈ જવાનો.

“બસ દર હવે એ ધરડો માથુસ છે, સિતેર વરસ થયાં એને...”

અથવા તો કહેશે, “એ તો હજી નાનો છે. આ કેવળ એની નાદાનિયત છે...”ને એને મોઢેયી આ સખ્દો નીકળતા. ત્યારે હું જોઈ શકતો હતો, કે એના મુખ પર કયાંય તિ-સ્કારની રેખા સુધ્ધાં દેખાતી નહોતી.

માથુસ જીવાન હોય છે, ત્યારે અસંસ્કારી વર્તન એ એને મન રમજ આપનાર નગણ્ય વસ્તુ હોય છે. પરંતુ એ રહેતે રહેતે આખી વ્યક્તિને વીટળાઈ વળે છે એનું ધૂધળું ધુમ્મસ એના મગજમાં ને લોહીમાં પ્રસરી જાય છે — સગમના કોવસાની અચિંતાથી નીકળના ઝેરી વાયુની માફક ને અંતે એ કાક પુરાણી વીંછોના કાટથી ખવાઈ ગયેલ પાટિયા જેવો બની જાય છે, જેના ઉપર કંઈક લખાયેલું છે ખરું, પણ તે શું એ ઉકેલવું લગભગ અશક્ય બની ગયું હોય ! એપોલે સદ્-આતથી જ આ અસંસ્કારિતાના ડહોળાયેના સમુદ્રમાંથી નિરુલ્લાસ કરુણાનાં નિદુઓ પ્રકટ કરવાની આવડત સિદ્ધ કરી લીધી હતી. પરિસ્થિતિમાંની કેટલી બધી કૂરતાને પોતાની વાર્તાઓના રમજ પ્રસંગો ને વર્ણનોમાં લગભગ છુપાવીને એણે પ્રકટ કરેલ છે—એ જણવા માટે તો એની કટાક્ષપૂર્ણ વાર્તાઓને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવાની જ જરૂર રહેશે.

એનામાં લગભગ કુમારિકા જેવી લગભગના હતી. “જરા સરખ તો બનો...શરમાના નથી તમે ?” કહી બહેરમાં કહી એણે લોકોને

હોયે સારે પડકાર્યા નથી—દમેશાં એણે નિરર્થક વિશ્વાસ સેઓ છે કે, આજે નહિ તો કાલે એમને પોતાને જ કંઈક વધુ સમ્ય જનવાની જરૂરિયાત જણાશે. અમરકાગિતા ને મંદવાડ પ્રત્યે આત્મનિક ધૃષ્ટિ હોવા છતાં એણે જીવનના એ પાસા વિશે મહુ મુંઝર બાવામાં, લમલમ દિવિની વાણીમાં ચિત્રણ આપ્યું છે — હાસ્યગ્નના લેખકની માફક મુખ પર સુજનત તું રિમત રમતું ગમીને એની વાર્તાઓની સુવાણી સપાટી હેડળનો કદુ ઉપાસંભ કવચિત જ કોઈનું ધ્યાન ખેંચે એવો રહ્યો છે.

સન્માન્ય વાચકવર્ગ એની ‘આલ્બિયનની દીકરી’ (‘Daughter of Albion’) નામનો વાર્તા વાંચીને હસશે; પણ કદાચ પેલા ખાઈપીને મસ્ત રહેનાર મહાશયનો, દુનિયાના તમામ માણસો અને પ્રત્યેક વસ્તુ માટે અજાણ્ય એવી હતભાયો છોકરી પ્રત્યેના ધૃષ્ટાભર્યો ઉપદાસ બાએ જ કોઈની નજરે ચડશે અને તો એણેવની તમામ હાસ્યરસ-ભરપૂર વાર્તાઓ પાછળ એક સચ્ચાઈભર્યા, મુકુમાર માનવ આત્મામાંથી સરી પડના જીંડા નિશ્વાસનો ઉદ્ગાર સંભળાય છે. એના આ મમમોન નિશ્વાસમાં માનવ પ્રણીઓ માટે કરુણા ભરેલી છે. અને આ માણસોય તે કેવા દે—કે જેઓ પોતાના સ્વમાનની રક્ષા કરવામાં નિર્નાત અસહાયતા અનુભવી રહ્યા છે, જેમને પહે પહે પશુપણ સામે જૂઠીનેય આખરે નમતું જ મૂકવું પડે છે, જેઓ ગુલામની જેમ જિંદગી વિતાવી રહેલ છે, જેમને દસામાં વિશ્વાસ નથી, જેઓ કેવળ કરમકલાના સ્વાદિષ્ટ ઘાકનો વધારે ને વધારે રસો પેટમાં શી રીતે પડે એની જ ચિંતામાં રહે છે ને એ એક જ જરૂરિયાતને સમજતા હોય છે; અને જેઓ કોઈ જાણિયો તુંડમિગ્નજી આદમી આવીને પોતાના પર આધાત કરશે એવા ભયમાં જ જીવતા હોય છે!

જીવનની દુઃખ વસ્તુઓ ને ધટનાઓ પાછળ- રહેલી કરુણાને કદાચ એણેવ જેટલી વિચ્છેદ ને સ્વચરંકૃત રીતે બાએ જ કોઈ પકડી શક્યું હશે. આપણા મધ્યમવર્ગી જીવનની ધૂધળી અજાણતાના દવા-

જનક ને લજ્જતરૂપે પાસાંની આટની સમ્પ્રાર્થકરી ને નિષ્કુર જમી આજ પૂર્વે કદી કોઈ લેખકે દારી નથી

અસરકારિતાનો એ કદો દુશ્મન હતો જીવનભર એ એની સમે ઝૂંઝો છે, એના પ્રથે ભરપૂર તિરસ્કાર વરસ્યો છે, પોતાની તંદુરસ્ત, તટસ્થ કનમ વડે એનાં ચિત્ર આકર્ષાં એ જ્યાં પદની નજરે બધું જ બરાબર ને ઉત્તમ રીતે ગોઠવાયેલું લાગે, જ્યાં બધું જ સગવડમયું ને ઉત્તમમય લાગે, તેવી જગ્યાએ પણ આંગળી મૂકી એણે અસરકારિતાની કૂગ ખુદની કરી દેખાડી છે અને અતે, અસરકારિતાએ એના મેલા કસમથી, જાણે એના પર વેગ લીધું—ઓર્ગેસ્ટર માછલીઓની હેંગર માટેના ગેવે વેગનમાં એના મૃત દેહને—એક કવિના શરીરને—સ્થાન આપીને ।

એ રક્ષ લીધું વેગન મને તો એવું લાગ્યું જાણે સાક્ષાત્ અસમ્યતા—અસરકારિતા કનાન્ત શત્રુના મોં પર પોતાના વિજયના વક દારૂમાં મનકી રડીહોય, તે બાહુની નહીં અખગારોમાં એના નામ પર લખાયેના અસખ 'સરખરણો' તદ્દન ડોળી શોક પ્રદર્શન કરનારાં લાગ્યાં, એમનું જ નહિ એમના એ દલી શોક પાછળ હું એ જ અસરકારિતાનો ગધાતો ઉચ્છ્વાસ અનુભવી રહ્યો છું જે મનોમન પોતાના દુશ્મનના મૃત્યુમાં છૂરો આનંદ અનુભવી રહેલ છે

એપોવનું સહિત્ય વાંચનાં આપણે જાણે પાનખરના કોક ઉદાસ દિવસની ગમગીની અનુભવી રહીએ છીએ કેમ જાણે વાતાવરણ પારદર્શક દવાથી જાણેલું હોય, પર્યુવીન વૃષો અકશની પાર્શ્વબૂમિમાં આગળ જિપમી આવનાં હોય, મકાનો ગધા ઝોનું વગીને મેકાં હોય, ને માણસો સાવ નિસ્તેજ ને ઉદાસ દેખાનાં હોય મધુ જ એટલું વિચિત્ર એમનાલાયુ' નિશ્ચય ને અવશ્ય । દૂર દૂર સુધી વિસ્તરેલ ભૂરો અવકાશ ને અવકાશ દિશા અસમમાનમાં ખળી જઈ, જાણે પાનિસરી કડી ને અર્ધથીજેન કીચડના ઉચ્છ્વાસ લઈ રહ્યાં હોય । પરંતુ

પાનખગ્ગમાં સ્વર્ના પ્રકાશ સમુલેખકનું ચિત્ત તો સારી પેઠે ખૂદાયેલા રસતાઓને, એની વાંકીચૂકો મલોઓને, ગદા ને ટૂંટિયુ વાળી અગ સંકેતો બેઠેતાં ધરોની અદર કટાણાબરી એલી જિંદગીનાં ક્યનાં ભરતાં, અને એમનાં એ રહેકાઓને અર્થ વમરના, સુસ્તીભર્યા ધોંધાટથી ભરી દેતાં દીનદીન માનવીઓનાં જીવનને ઉગ્મળી રહ્યું હતું 'ધ ડાલિંગ' ('મીઠડી') વાર્તામાંની એ દાક્ષિણદક્ષિણી નાની બૂખરી ઉદરડી ન્થી મીઠડી ને નમ્ર નારી જેનામાં પ્રેમ કરવાની અપાર શક્તિ રહી છે, જે એક ગુનામની માફક ચાલી શકે છે. એના ગાલ પર તમે તમારો ચોડી દેશો તોય એ વિનમ્ર ગુનામ મોઢેથી અવાજ સરખો કાઢવાની હિમત કરશે નહિ !

એને પડખે બેસી રહી શકે એવું ખીજી પાત્ર તે પેઠી 'ધી મી સિસ્ટર્સ' (પણ બહેનો) વાળી વાર્તામાંની ગમગીન ઉદાસ છોકરી એલેક્સા એ પણ પ્રેમની અગ્રાધ શક્તિ ધરાવનારી છોકરી છે, જે ધીરજપૂર્વક પોતાના ભેરીવજી ભાઈની દુરાચારી ને અસરકારી પત્નીની ધૂનેને તામે ધાય છે, પોતાની બહેનોની જિંદગીઓ એની આંખો સામે જાગ્રત ધર્મને વૂગી પડતી એ જીએ છે એ જોઈને તેણે હેયુ રહી જીકે છે, પણ એમને માટે પોતે કંઈ જ કરી શકતી નથી એટલું જ નહિ, એના સત્તાપિત હૃદયમાં અસરકારિતાના એ ગદવાડ સામે વિરોધનો એક કઠોર શબ્દ પણ આકાર લઈ શકતો નથી !

ને 'ધી ચેરી આરચાર્ડ' — ('ચેરી ફળની વાડી') વાળી વાન લો એ વાડીના પુરાણા માર્તિકા ને આંસુમરી રાને રહાયા — મધાં જ બાળક જેવાં સ્વાર્થો ને ધરડા માણસો જેવાં યાંધાં લોકો — જેઓ લાંબો વખત યયાં મરી ચૂક્યાં હોવાં જોઈતાં હતાં તેઓ કળુસે છે, સજવળે છે, પણ પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિથી તદ્દન અધ હોય એ રીતે તેઓ કશું જ સમજી શકતાં નથી — પરોપજીવો અસહાય જીવોના જેવાં ! પેલો નિર્માલ્ય વિઘર્થો દ્રોહિઓવ શ્રમ કરવાની જરૂરિયાત પર સુદર વક્તવ્યો આપતો હોય પણ પોતાનો બધો સમય, આ બધા

એદીએની સગવડો સાચવવા અજુક પગિશ્રમ કરતી વાયાંની સ્થૂગ મનક હડાવી, એમાંથી જનન બહેલાવવાના નિરર્થક પ્રયાસમાં જ જિંદગી વેડફી નાખતો હોય છે.

‘ત્રણ બહેનો’વાળી વાર્તાનો નાયક, વાર્ષિકીની બવિધ્યના ત્રણસો વર્ષમાં ચનાર જિંદગીની ઉત્તરિના સ્વપ્ના જીએ છે, પરંતુ પોતાની જ આસપાસ, કડકભૂમ તુટી પડતી જિંદગીમાંનું કશું જ જોઈ શકતો નથી. એ એટલું પણ જોઈ શકતો નથી કે, તેની પોતાની આંખો સામે જ, જિંદગીથી કંટાળીને કેવળ મૂર્ખતાના આવેશમાં જ સોલોની દયામણા ખેરન તુસેનનાયની હત્યા કરવા સુધ્ધા ખડો યર્ષ મયો છે !

વાચકની આંખો આગળથી એક આધુનિક સરસ પસાર યર્ષજાય છે—પ્રેમે જકડાયેલા ગુલામોનું પોતાની જ મૂર્ખતા ને સુરતીના ગુલામેનું ભૌતિક સુખ માટેની અદમ્ય લાલસાના બંદીઓનું જીવનના કોઈ અગમ્ય ભયથી છળેલા ને કોઈ અસ્પષ્ટ ચિંતાથી વ્યથ એવા એ જીવો, પોતાના ભવિષ્ય વિશે ગૂંચા અસ્પષ્ટ વિશ્વાસથી વાતાવરણને ભરી દેતા ને વર્તમાનમાં પોતાને માટે કયાંય કંઈ સ્થાન નથી એમ અનુભવના, પમત્રા માંડી રહ્યા ...

કદીક એ બૂખરા ટોળામાંથી બંદૂકના અવાજ સંભળાય છે— એ હવાનોત્ર અથવા ટ્રેપોલ જેવા માણસનું કામ—જેને કરવા જેવું એકમાત્ર કામ એકાએક સૂઝી આવે છે, ને પોતાની જિંદગીનો અંત આણી દે છે.

એમાંના ઘણા એવાય હોય છે, જેઓ ખસો વર્ષમાં આવનારી ઉત્તરજી જિંદગીનાં સોનેરી સ્વપ્ના જોતા હોય છે, ને છતાં એમાંના એકેને સદા સવાલ પૂછવાનો વિચાર સુધ્ધા આવતો નથી કે, ‘એ સ્વપ્નને સાચુ કરવા આપણે પોતે કશું કરતા નથી, તો પછી જિંદગીને ઉત્તરજી મનાવવાનું છે કોણ ?’

ને હવે, આ નિર્વોધ જીવોના રક્ષા હિંદાસ ટોળા આગળ ધર્મ એક ઝોજગની, શાજો માનવી, એમના પ્રત્યે કાળજીભરી દ્રષ્ટિ નાખતો, પોતાની માતૃભૂમિના ત્રસ્ત વતનીઓને નીરખતો પસાગ ધાય છે અને બાકુળ વેદનાભર્ષા સ્મિત સાથે, મૃદુ મલ્લુન કહરવરે ધીર કપડો આપતો મુખ તેમ જ દૈવાને છાઈ દેતી ગ્લાનિપૂર્વક, સદમ સમ્યર્ધથી નીતનતી વાણીમાં કહે છે :

“કેવી જડતાભરી જિંદગી જીવે છે, તમે, દેશમધુઓ !”

પાંચ દિવસ થયાં તાવે ઝાલ્યો છે, પણ આરામ લેવાની ઇચ્છા જ નથી ફિન્નેડના જેવો જગમગ કરતો વગસાઢ ધરતીની મુક્તી ધૂળને બેળથી ભરી રહ્યો હતો હતોના મિલ્લામ થી એમધારે બદ્દો ફૂટવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો રાત પડતાં સર્વસાઈદનાં તેજમિત એમની જીભે વડે આકાશને ચાગી રહ્યાં હતાં—એ દસ્ય ધૃષ્ટિન હડું, કેમ કે, મુઢકપી પેશામી રોગની એ સનત યાદ આપી રહ્યાં હતાં

હુ બેઠો બેઠો એજોવ વાસુ છુ દસ વર્ષ પૂર્વ એ મૃત્યુ પાગો ન હોત તો આજે કદાચ આ મુદે એને મારી નાખ્યો હોત—મજસના માણસ પ્રત્યેના ધિક્કરના ઝેર વડે, મને એતી રમસાનયાત્રાનો પ્રસંગ યાદ આવે છે.

મોરકોના “સુકુમાર પ્રેમપાત્ર” આ લેખકની શનપેગી લીના રેતવે વેળનમા—કે જેના બારણા પર ‘ઓર્ષ્ટર’ (માઝગીઓ) એમ મોટા અક્ષરે લખેલુ હતું—નાખીને મોરકોના રોજને લાવવામાં આવેલી લેખકનું સ્વામત કરવા આવેલી નાનકડી બીડમાંના ડેટનાક કોકોએ તે જ દિવસે મસુરિયાને મોરએથી આવેલી જનરલ કેનગની શનપેગીની પાછળ પાછળ ચાવવા મડિલુ તેજો મનમાં મનમાં અન્યમી પામી રહ્યા હતા કે, નજીક એજોવની રમસાનયાત્રામાં આ લવકરી બેડવામ શાને યોન્યાં હતી ? પરંતુ એમને જ્યારે પોતાની લૂન સમજાઈ

ત્યારે એ રમૂજ લોકો મોં દાખીને પોતાની જાત પર દર્યા હશે. એખોવની સમપેટી પાછળ તો સોથી વધારે માણસ ન હતાં એમાંના બે વડીલો હજી મારા સ્મરણમાં રહી ગયા છે : બેડે જણા નવા ચક્રચકિત જોડા ને ખૂવના રંગની પ્રકુદન જાતવાળી ટાઈ બાંધીને ધરરાજની જેમ સજીને આવેલા એમની પગવાડે ચાલતાં ચાલતાં હું એ બંને જણની વાતો સાંભળતો હતો. વી એ. માકવાકોવ કૃતરાની અપળતા વિષે વાત કરતો હતો, ને એનો સાથી - જેને હું ઓળખતો નથી - તે પોતાની 'ગ્રીન્મકુટિર'ની સમવડો, એનો સુદર દેખાવ, ને એની આસપાસના મુંઝવાતાવરણ બાગત બગાઈ હાંકી ગયો હતો. રતૂમડા પોશાકમાં સજ્જ એવી એક મદિયા, સૂર્યના તાપને ખાળવા જાનરનાળા છત્રને હાથમાં લીધું ધરી રાખી પોતાની જોડે ચાનતા શીંગડાની ફેમનાં અશ્માંવાળા બુઢા સદૃશ્યને કહી રહી હતી. "ઓહ! એ એવો વહાલમોયો ને વિનોદી માણસ હતો."

બુઢા ગૃહસ્થને ગજબ ખાંસી ચઢી હતી એ ઉનાળાનો ધૂળિયો દિવસ! સરવસને મોખરે ચાલતો, ઘોડાની પીઠ પર સવાર એવો એક લઠપટ્ટ પોલીસ ઓફિસર અમારી સ્મશાનયાત્રાને દોરી રહ્યો હતો. આ બધું ને એથીય વૃદ્ધિત રીતે અસરકારી હતું, એ મહાન ને સૂક્ષ્મ દર્શિવાળા કથાકારની સ્મૃતિને અણુછાજવું એવું ધણું બધું હતું એમાં

બુઢા એ. એસ મુવોરિન પર લખેના એક પત્રમાં એખોવ કહે છે

"જીવનની હસ્તીને ટકાવી રાખવા માટેનાં વનખાં મારવા જેવું રેદિયાળ ને ઉદાસીનતાબધુ આ જીવનમાં બીજું એકેય કામ નથી. જીવનના આનંદને નષ્ટ કરનાર અને જીવન પ્રત્યે અણુમતો જમાડનારી, એ વસ્તુ છે"

રેદિયાળતા આત્મલૈનિક મનોભાવને + અભિવ્યક્તિ આપનારા આ શબ્દો છે, અને મારા મતે એ એખોવના હોશ એવું મિનડુલ લાગતું

નથી. રશિયામાં, જ્યાં બધી વસ્તુઓનું બાદુલ્ય છે, છતાં જ્યાં લોકો પોતાના કામને ચાલુના નથી, ત્યાંનો બહુજનસમ્રાજ્ય આવું વિચારે છે. રશિયનો શક્તિના ઉપાસક છે, પણ દહીકને તેઓને એમાં આરથા નથી. તેવે વખતે એક લેખક—માણસના સર્જનાત્મક બાવને જાગ્રત કરવામાં માનનારો લેખક—દાખલા તરીકે જેક લાંડન—રશિયામાં એનું અસ્તિત્વ અશક્ય જ ગણાય અલગત એની ચોપડીઓ રશિયામાં બહુ વચાપ છે. પરંતુ હું જોકે છુ કે, એનું વાચન રશિયનોમાં કંઈ પ્રયોની પ્રેરણા જગાડી શક્યુ નથી! એ કેવળ એમની કલ્પનાશક્તિને જાગરે છે પરંતુ આ અર્થમાં એઓવને ખાસ શુદ્ધ ‘રશિયન’ ગણી શકાય નહિ.

એના ઊગના યૌવનકાળથી એને પોતાનો ને બીજા અનેકને ખાતર “જીવનની હરની ટકાવવા માટેની લડત” આરંભી દેવી પડી હતી. રોટલાના ટુકડા માટેની નાની નાની રાજિદી ચિતાઓથી સુક્તિ મેળવવા માટે નિરાનદ, શુષ્ક, રમવિહોણા સ્વરૂપમાં આ જમ બેસવો પડ્યો હતો. આ બધી નિરાનદ ચિતાઓનો બેજ વહેનાં વહેનાં જ એણે પોતાની યૌવનની શક્તિઓ ખરચી નાખી હતી. અર્થ તો એ વાતનું છે કે, એવી પરિસ્થિતિમાં જીવનારો માણસ પોતાના અંતરમાં આવો મર્માંગો વિનોદ સાચવી શી રીતે શક્યો? પેટ પૂરતો ખોરાક મેળવવાની ને શાંતિ પામવાની ચિતામાં અધાક મથ્યા કરવા સિવાય જીવનને એણે બીજી કોઈ રીતે જોયું ન હતું. ક્ષુદ્ર સામાન્ય ખાતોના ખાસ સ્તર હેડળ જીવનના નાટકો અને કરુણાન ઘટનાઓ તેનાથી અગાત નહો હતી, ને જ્યારે એને જીવનમાં બીજાને માટે રોટલો કમાવાની ચિંતામાંથી સુક્તિ મળી, ત્યારે જ એ જીવનની ગમજૂમિના પડદા પાછળ રહેતા સત્યને પ્રીતિયા પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ દ્વારા શક્યો હતો.

આજ સુધી મને કોઈ એવો માણસ મળ્યો નથી જેણે શ્રમને—કાપને માણસની સરકારિતાના પાયા તરીકે એઓવની સમગ્રતાથી,

એનાં વિવિધ પાસાં હિથલાવીને જોયો હોય. એના ગૃહજીવનની એક એક વીગતમાં, એના ધરની એક એક વસ્તુની પસંદગી પાછળ, સઘન-ખોરીના દુર્ગુણથી બિલકુલ અલિપ્ત છતાં વસ્તુઓ માટેની તેની ચાહનામાં, માણસના અમથી પેદા થયેલ અત્યેક વસ્તુમાં એણે માણસના સર્જનાત્મક આત્માની રત્નિ માવામાં કેદી ચાકે અનુભવ્યાનું મેં જોયું નથી એને બાંધકામમાં ખૂબ રસ હતો. જગીચો બનાવી, ધનીને શુભગારવાની ચાહનામાં એ પ્રાણ રેડી શકતો. અમના કાર્યમાં એ કાબ્યનો આનંદ માણતો.

પોતાને હાથે વાવેલ ફૂલછાંડ ને ફળનાં ઝાડ માટેની એની કાળજી ટેટલી હૃદયસ્પર્શી હતી. ચ્યૌત્કા ખાતેના એના મકાનને લગતી બામતોમાં અસખ્ય ઝીણી મોટી કાળજી ગખતાં એ કહેતો :

“જો દરેક માણસ, એના પોતાના જમીનના ટુકડા પર, પોતાની શક્તિ મુજબ ધારે તે કરી શકે એમ હોત, તો આ દુનિયા ટેટલી સુન્દર બની જતી!”

એ દિવસો હું ‘વાસિતી યુસ્લાયેવ’ નામનું નાટક લખવાની ધૂનમાં હતો. ને એ વાસિતીની બડાચ હાંકતી વાણી મેં એની આમળ વાંચી સહજાવેલી :

“મારામાં જો થોડીક વધારે શક્તિ હોત, તો મારા ઊના ઊના નિશ્વાસથી હું ચોપાસ વિસ્તરેલા આ બરફને એમણી દેત, પૃથ્વી પર જ્યાં મન ફાવે ત્યાં ચાલ્યો જાન, ને એમાં હજી નાખીને ખેડવા લાગત.”

અબ્બ શહેરો ને નગરોના હું પાયા નાખત, દેવળો બધાવત, વાડી બગોચા ગોપાવત, ને આ ધરતી એક સ્વરૂપવાન સોદામણી કન્યકાથી શોભી ઊઠત.

‘હું નવવધૂનો જેમ એને મારા આર્વિંગનમાં લેત, એ ધરતીને મારી છાતી સન્સી ચાપત, એને મારાં પાવડાંમાં બિંચકી લઈ, પ્રજા સામે નૈવેદ્ય રૂપે ધરી દેત.

“આમ જો પ્રજા! આ દુનિયા સામે દષ્ટિ તો માડ ને
તો ખરો, મેં એને કેટલી સુદૃઢ જનાવી દીધી છે હવે!
તે તો એને સ્વર્ગમાંથી એક પથરો ફેંકતો હોય એમ
ફેંકી દીધેલી

“એમાંથી મેં એને ધડોને મૂલ્યવાન અવેશાત
જનાવી દીધી!

“એની સામે ને તો ખરો,—નારા હૈયાને આનંદ
દિલ્લોલ જનવા દે ને તો ખરો, એનો લીલી કાચ જેવી
દરિયાળી સર્વના પ્રકાશ હોળ કેવો અગમચોડી છે! મેં ખુશ
થઈને એ તને આપોય દીધી હોત!—પણ ના, મારાથી
એ નહિ બને—એ મને એટલી બધી પહાણી છે!

એ મોતને છુસ્નાથેવનો આ એકલ પ્રનાય મહુ મમી મૂરો, ને
ઉમમમાં આરી ખસિતા ખસિના એણે મને ને હો એ. એન અને
કસીનને કહ્યું,

‘સરસ અત્યંત સુદર ખરેખરો માણસ! આખરે બધા
‘તરવણાનનો ખરો જાવાઈ’ એ જ તો છે માનવી આ પૃથ્વી પર
વસેલો, ને એણે જ એ ધરતીને પોતાના નિવાસને લાગક એક સુદર
સ્થળ જનાવી ’ ને કઈક મૂઠ નિચારમાં માથુ ધુભાવતાં મક્કમના-
પૂર્વક એણે દોહગબુ “નક્કી જનાવશે જ તો!” ને એને મને ફરી
એક વારે વાસિયોનો એક પ્રનાય વાયવા આમલ કર્યો, ને એ સાંભળતો
સાંભળતો નારી જહાર નજર દોહાવતો જોઈ રહ્યો પછી કહે

‘ના, એનો છેદની પકિતઓ નહિ ચાલે એમાં જવતા કે
છીછરી છે”

પોતાની સાહિત્યિક કૃતિઓ વિષે એ જ્વલતે જ વાન કરતો ને
મરતો ત્યારે પણ ખચકાતાં ખચકાતાં ને એવા જ કૌમાર્યની

લગ્નગુતાનો જાવ તોહરતોવ વિષે વાત કરતાં તે અનુભવતો, એ તો હું અગાઉ કહી જ ગયો છું ધણી વાર, હિસાહના આવેમમા હસતાં હસતાં, પોતાની કોક વાર્તાનું કથા વસ્તુ વર્ણવી જતો મોટે ભાગે એ વિનોદ વાર્તા જ હોતી

‘તું સાબળે છે ?’ હું એક નિશાળની સિક્ષિકા વિષે વાર્તા લખવાનો છું પણ તે નાગ્નિક દરો—ડાર્વિનની શિખા, લોકોના પૂર્વગ્રહો ને અવગ્રહ સામે લડત આપવામા માનનાની પણ પોતે મધરાતે સ્નાનગૃહમાં જાય છે શેને માટે તો કહે એક કાળી નિવાડીને જીકળતા પાણીમાં નાખી, એના શરીરમાંથી માણસની કામના પૂર્ણ કરનારુ હાડકું મેળવના એક માણસના દિનમા પ્રેમ જગાડી, એને પોતાના તરફ આકર્ષવા માટે આવી જાનનું હાડકું હોય છે . નતે ખબર છે એની ?”

પોતાના નાટકોને પણ એ ‘વિનોદી’ તરીકે જ ઓળખાવતો, ને અતરથી માનતો પણ એમ જ કે પોતે ‘વિનોદી નાટકો’ લખ્યાં છે એટલે સાવા મોરોએવે જ્યારે આમહપૂર્વક એમ પુરવાર કરવા માંડ્યું કે, “એપોવનાં નાટકો તો ‘સુખાન્ત જાવનાટિકા (સિરિક્ષ કોમેડિઝ)’ તરીકે જ જાળવાવાં જોઈએ,” ત્યારે એ એપોવના શબ્દો જ ફાહગવી રહ્યો હતો એ નિસશય વત છે

પરંતુ સામાન્ય રીતે સાહિત્યની વાત આવતા એનું લક્ષ ‘નવોદિતો’ પ્રત્યે વિશેષ જરૂર એ એક હૃદયને રપર્શી જનાર વસ્તુ હતી યી લાઝા-રેન્કી, તેમ જ એન ઓલિગર ઉપરાંત ખીગય અનેક લેખકોનાં લાંબાં લખાણો એ પ્રશસનીય ધીરજપૂર્વક વાંચી જતો એ કહેતો - “આપણે ધણા વધુ લેખકોની જરૂર છે સાહિત્ય એ આપણા રોજ બરોજના જીવનમાં એક નવીન વસ્તુ છે, ‘સુશિક્ષિત’ ગણ્યાતા લોકો માટે પણ નોર્વેમાં બસો ને જીનીસ માણસે એક લેખક છે, ત્યારે આપણે ત્યાં દસ લાખે માત્ર એક લેખક !”

એના રોજને કારણે કોક વાર એના ચિત્ત પર વિપાદનો હિન્માદ

જવાઈ જતો તો કદીક માણસજાત પ્રત્યે ઘૃણાની લાગણીથી એનું મન કંટુ બની જતું તેવે વખતે એની જીમ અત્યંત કાનિન બની જતી ને એની સાથે નભાવવું મુશ્કેલ બની જતું.

એક દિવસ સોફા પર સૂતાં સૂતાં, લુખ્ખી ખાંસો ખાતાં ને ચરમોખીટર સાથે ગમત કરતાં કરતાં એવો કશું.

“ મરવા વાંકે જ જીવવું એમાં કશી રમૂજ નથી પણ મારા આયુષ્યની દોરી પૂરી થતાં પહેલાં જ એના પર કાપ મુકાઈ જવાનો છે, એની જાણકારી સાથે જીવવું એ ખરેખર ભેવફૂફી જ છે ”

બીજા એક સમયે, એક યુદ્ધની બારીના કરેડા પર બેસીને સમુદ્ર બંધી ભેઈ, દૂર દૂર નજર દોડાવતાં એમએક કંઈક ઓડિયાપણાથી એ બોલ્યો.

“ આપણે જીવે જઈએ છીએ સારી ઋતુની આશામાં, સારો પાક થવાની આશાએ નવા પ્રેમ સંનધ બધાવાની આશાએ પૈસાદાર મનવાની ને પોલીસ ઓફિસના વડાનો હોદ્દો મેળવવાની આશાએ — પણ મેં એક માણસ એવો નથી જોયો, જે વધારે શાણા બનવાની આશાએ જીવતો હોય આપણે આપણી જાતને આધ્યાત્મન આપીએ છીએ ‘ નવો હાર આપશે ત્યારે હું આજન્ના કરતાં સારી સ્થિતિ ભોગવતો હોઈશ. ને તે પછીનાં જસો વરસમાં તો એથીયે ચડતી સ્થિતિ આવવાની પણ આવતી હાલ સારી બને તે માટે તો કોઈ કશું કરવું નથી એકદમ આખી જિંદગી વધુ ને વધુ જટિલ બનતી જાય છે, ને મરજી ફાવે તેમ વહે જાય છે સોફા વધુ ને વધુ મુદ બનતા જાય છે, ને જાણે જીવનના પ્રવાહથી જ અગમ પડી જાય છે. ”

ધડીક થભીને વળી એવો કપાળમાં કરચલીઓ ચઢાવતાં કહેવા માંડ્યું

“ કેમ જાણે અપમ બીખમગાઓનું ધાર્મિક સરવસ ન હોય એમ સસારનો આ સમુદ્ર ચાલી ગયો છે ”

એ પોતે એક ડોક્ટર હતો. ને હંમેશાં ડોક્ટરની માંદગી એના દર્દીની માંદગી કરતાં ખરાબ હોય છે. દર્દીને તો માત્ર કંઈક અનુભવ થાય છે. પણ દાકતરને તો પોતાના બંધાસ્તુમાં ચાલી રહેલ વિનાશક અસરનો રજ રજ ખ્યાલ હોય છે. આવા ફિરસામાં જ્ઞાન એ મૃત્યુને નિકટ લાવનારી વસ્તુ બની રહે છે.

એની આખો અત્યંત સુંદર હતી, ને જ્યારે એ હસતો ત્યારે તો એમાં સ્ત્રીને જ સહજ એવી આદ્રતા ને સુક્રમણ મમતાનો ભાવ ડોકાતો ને એનું બહુતઃ નીરવ હાસ્ય, એમાં માણસના હૈયાને આકર્ષનારું કંઈક વિચિત્ર તત્ત્વ રહેતું હતું. હાસ્યમાંથી એ પોતાના મનની પ્રસન્નતા લૂંટતો. કોઈ એવું માણસ મને મળ્યું નથી જેનું મુખ એના જેવા ‘આધ્યાત્મિક’ હાસ્યે ખીલી જીકવું હોય.. (એના હાસ્ય માટે જો “આધ્યાત્મિક” એવો શબ્દ વાપરી શકાય તો હું જરૂર વાપરવા ઈચ્છું.)

ખીલતસ વાર્તાઓ એનામાં ઘડી હાસ્ય ટ્રેરી શકતી નહિ.

એક દિવસ એણે મને એના પ્રકુલ્લ, મમતાળુ સ્મિત સાથે કહ્યું :

“તને ખબર છે, તોલ્લેટોય તારી સાથેના વર્તનમાં આટલો અંચળ અસ્વસ્થ કેમ છે તે ? એને તારી ઈર્ષ્યા આવે છે, એને લાગે છે કે સુનર એના કરતાં તને વધારે ચાહે છે. ખરું કહું છું તને. એણે પોતે જ મને ગઈ કાલે કહેલું : ‘મને ખબર નથી, આવું કેમ થતું હશે ! કોણ જાણે કેમ પણ ગોર્કિની હાજરીમાં હું સ્વસ્થ ગઈ થકનો નથી. સુલર એની સાથે રહે એ મને પસંદ નથી. એ સુનર માટેય સારું નથી. ગોર્કિ’ એક દુગતમા છે. એ ધર્મસંસ્થાના વિદ્યાર્થી જેવો છે, જેની પાસે એ શાસ્ત્ર ભણતું પહેલાં પરાણે આશ્રમજીવનના સોગંદ લેવરાવાયા હોય, ને જેને સમગ્ર દુનિયા સામે ફતિવાદ હોય ! એનામાં જામસનો આત્મા છે. એ કોઈ અગમ્ય સ્થળેથી આ ભૂમિ પર આવ્યો છે. એ ચોખેર નજર દોડાવતો, મનમાં બધું નોંધી લે છે, કે જેથી પોતાના કોઈ દેવ પાસે

પાછા જઈ એને બધો અહેવાલ આપી સકાય ! ને એનો દેવ તો રાક્ષસ છે. વનવાસી વૈનાળ થા જલવાસી પિચાવ છે, જેનું નામ દેતાં આપણા ગામડાંના બેરો જાણી મરે છે—એવો.”

એખોવ આ વાત કહેતાં કહેતાં ખૂબ હસ્યો, આખરમાં પાણી આવી મધ્યાં ત્યાં સુધી હસ્યો. પછી આખો લૂછી નાખતાં વળી એણે આગળ ચલાવ્યું.

“મેં કહ્યું : ‘ગોઠિ’ તો બહુ સારો માણસ છે.’ ત્યારે કહે, ‘ના ના, મને તું એવી વાત કરશિ જ નહિ એને બતકની ચાંચ જેવું નાક છે, અઝાગિયા ને અજાજ મિજાજના લોકોને જ એવું નાક તો હોય. વળી સ્ત્રીઓને એ બિલકુલ ગમતો નથી. આ બાબતમાં સ્ત્રીઓમાં કૃતરા જેવી શોષક શક્તિ રહેલી હોય છે. એ હંમેશાં સારા માણસને ઓળખી કાઢે છે. સુવરની પાસે નિઃસ્પૃહ બાવે ચાહવાની અમૂલ્ય બક્ષિસ છે. એ રીતે જેઈએ તો એ માણસ એક વિભૂતિ જ છે ચાહવાની ક્ષમતા ધરાવનાર માણસ ગમે તે કરવાની શક્તિ ધરાવે છે...”

તે ધડીક અટકી પાછું એણે આગળ ચલાવ્યું. “હા, એ છુટ્ટાને ઈર્ષ્યા જ આવે છે ..અસ્તુ માણસ છે, નહિ !...”

ન્યારે ન્યારે એ તોલસનોય વિષે વાત કરતો, ત્યારે હંમશાં એના મુખ પર લગભગ અજોયર રિમ્મ દોડી આવતું. સુકોમળ લજ્જાના લાવે ભરી એની આંખો દસી રહેતી, ને ત્યારે કોઈ અનિ નાણુક ને રહસ્યમય વસ્તુ — જેને અત્યંત જાતનથી ને મમતાપૂર્વક સંચવવાની હોય એવી રીતે, ધીમા મદ્દ કંઠસ્વરે એના વિષે વાત કરતો.

એને હંમેશાં એ વાતનો અફસોસ રહેતો કે તોલસનોયની પડખે કોઈ એકરમાન જેવી વ્યક્તિ નથી, જે આ છુટ્ટા ત્રદપિના મુખમાંથી સરી પડતા અણધાર્યાં, ને ઘણી વાર તો પરસ્પર વિરોધી એવા, પણ પ્રત્યેક વક્તવ્યને ટપકાવી લે.

“ તારે એ કામ કવું જોઈએ,” એણે સુધરને આગ્રહ કરતાં કહેલું, “ તોફાનોયને તારા પર કેટલો બધો સ્નેહ છે, ને એ તારી આગળ કેટલુંય બોલ બોલ કર્યા કરે છે, જેમા એવી કેટલીય અદ્વિતીય વસ્તુઓ કહી નાખે છે ”

સુધર વિશે વાત કરતાં એમોવે મને એક દિવસ કહેલું .

“ એ બહુ શાણ્ડ બાળક છે ”

તદ્વન ઉપયુક્ત વસ્તુ એણે કહેવી.

એક વખત મેં તોફાનોયને મોઢે એમોવની એક વાર્તાનાં વખાણુ સંભળ્યા—કથાય—‘ ધી ડાલિંગ ’ (‘ મીઠડી ’) ની જ વાર્તા હતી એ

કહે, “ કેઈ શીલવતી કન્યકાએ હાથેં ગૂથેની ઝાલર જેવી છે એ વાર્તા જૂના વખતમા એવી ઝલર ગૂથનારી હોઠરીઓ હતી, જે જિંદગીભર પોતાનાં સુખનાં સપનાની બાતએ ઝાલરમાં ગૂથવાનું કામ કર્યા કરતી પોતાનાં મુઝ સ્નેહનાં સ્વપ્નનિ એ એમાં ગૂથતી એમના હાથની ગૂથેથી ઝાલર પ્રેમની અસ્પષ્ટ નિર્મળ આશાઆકાંક્ષાઓથી તરતર હોતી ” તોફાનોય એટલો લાગણીપૂર્વક આ બોલી રહ્યો કે, એની આખમાં આંસુ ચમકી રહ્યાં

પણ તે દિવસે એમોવના અગ્રમાં તાવ હતો મથુ હેંકુ ઢાળીને મૂગો મૂગો બેઠા જ રહ્યો એના માલ પર બાતબાતનાં ચાઠાં દેખાતાં હતાં પોતાનાં ફ્રેમ વિનાનાં અશ્મનિ સલામપૂર્વક લૂંટનાં, કંઈક અડવી રીતે, ધીમે સાદે એટલું જ કહ્યું :

“ એમાં મુદ્દણની કેટલીક જૂનો રહી ગઈ છે ”

એમોવ વિશે હજી ધણુ ધણુ લખી શકાય એમ છે તે માટે બહુ ચોકસાઈપૂર્વકનાં વર્ણનોની અપેક્ષા રહે છે ને એ મારી ફાવટની વસ્તુ નથી એને વિશે તો એવી રીતે લખવું જોઈએ, જે રીતે એણે

પોતાની 'ધ રેપી' નામની વર્તા લખી છે—એક યુશ્મોદાર, ખુદ્દી આબોદવાની, પૂરેપૂરી રુશિયન વર્તા : ચિંતનાત્મક, આરતમરી. નરો પોતાને જ માટેની વાર્તા.

એ એવો માણસ છે, જેનું રમણ કરવું એ પણ એક લક્ષ્ય છે. એકાએક ચિત્તને પ્રકુલ કરી દેનાર આહવાદના પગરણ જેવી એ વસ્તુ છે—જે જીવનના હેતુને ફરી એક વાર આપણી આગળ રખે કરી દેખાડે છે.

માનવી જ આ સચરાચર વિશ્વની ધરી છે.

ને એના કુર્બાનો !—તમે સવાલ કરી બેસો—એની કીધો ?

આપણે બધાં જ આપણા સદવાસી સાથીઓના પ્રેમના મુખ્યા જીવ છીએ. ને માણસ બૂખ્યો હોય છે, ત્યારે તો અધો કાચો ઉનારનો રોટલો પણ એને મીઠો લાગે છે.

વ્લાદિમિર કારોલેન્કોનો સમય

મેં માસની એક શુષ્ક પરાંટે પવનના હિડાળે ચઢેના દિવસે મેં ઝારત્સીન છોડ્યું, ત્યારે મને આથા હતી કે સપ્ટેમ્બર સુધીમાં તો હું નિઝની-નોવગોરોડ પહોંચી જઈશ.

પ્રવાસનો કેટલોક પથ મેં માલગાડીઓના ગાર્ડોની કૃપાથી બફર—આગળના પંખા પર બેસીને સુમાફરી કરી કાપી નાખ્યો, નાકીનો રસ્તો પગે ચાલીને, ગામડે ગામડે, યા દેવળના મઠોમાં કામ કરી, મારો રાંટસો રગતારી રગતારી કાપ્યો હોન પ્રદેશ વટાવીને તાત્કાલિક ને યાંત્રાન પરમણુમાં થઈ, ઓઝા નહીને કઠિ કઠિ પ્રવાસ કરતાં મેં મોસ્કોની દિશામાં વગાંક લઈ લીધો, ને સોધો તોલ્સતોયને મળી લેવા ખ્યામોગ્નિકી જિલ્લામાં પેઠો. ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે સોફિયા આન્દ્રયેવનાએ મને ખમર આપ્યા કે તોલ્સતોય તો ઓઈસન્જા-સર્ગિયેવસ્કાયાના મઠમાં ગયેના છે હું સોફિયાને વાડામાં, જ્યાં ચોપડીઓથી ઠસોઠસ ભરેલી એક છાપરી હતી તેના બાગણ આગળ, મગસો. ત્યાંથી તેઓ મને રસોડામાં લઈ ગયાં ને મમતાપૂર્વક એક કાફીનો પ્યાસો ને રાંટસો મારા મોં આગળ પીરસી વાતચાતમાં મને કહેવા લાગ્યાં કે ‘ધણ બધા શકારપદ રખડુઓ’ તોલ્સતોય સુધી પોતાનો રસ્તો કરતા પહોંચી જાય છે ને આપણા આ રશિયામાં એદીઓનો તો કઈ તોટો જ નથી આ વસ્તુ તો મેં મારી સગી આંખે જોયેલી હતી એટલે અપ્રમાણિકતાના રજમાન ભેગ વિના મેં મનથી સ્વીકારી લીધું કે, આ ચતુર સ્ત્રી પોતાના નિરીક્ષણમાં મિનકુલ સાચી હતી.

સપ્ટેમ્બરના અંતિમ દિવસો હશે શરદની વર્ષાના ધોધમાર આપટાંથી ધસ્તી લીંઝઈ રહી હતી ઠંડા પવને ગાંટવાદાર ખેતરો પર

હુડિયાદોડી મંડી દીધી હતી. જંગલની વનરાઈએ બાતબાતના રંગમેરંગો વાધા સજી લીધા હતા. એમ તો આ બહુ સુંદર મોસમ ગણાય પણ તે પગપાળા મુસાફરી કરનારને માટે, ને એમાં જ નેના જૂનામાં કાણાં પડી ગયાં હોય તેને માટે, તો નહિ જ.

માસ્કો રૈલવેના માલગાડીઓવાળા યાર્ડમાં મેં એક ગાર્ડને સમજાવ્યો, આઠ ચરકાસો સાંઢવાળા એક ઢોરોના ડબ્બામાં મુસાફરી કરવાની રજા મેગવો લીધી હતી એ આડેય સડિ ઠેક નિઝની-નેત્રગોરોદના કલવખાના સુધીના મુસાફર હતા. એમાંના પાંચ તો મારી સાથે બહુ સારી રીતે વર્ષાં પણ બાકીના ત્રણે, કોણુ જણે ગાય કાનણુથી, મારા પ્રત્યે કૃપા દેખાડી નહિ ને આખે રસ્તે મને પળવવા માટે એમનાથી થાય એટલું કરી છૂટયા ને ન્યારે ન્યારે એમને પોતાની છત થઈ એવું લાગ્યું ત્યારે ત્યારે, જોર જોરથી નસકોરાં બોલાવી યા બ્રામડીને, એમણે પોતાનો સ્તોત્ર પ્રકટ કર્યા હતા.

ને પેલા ધનુષપગા ને બરાવદાર મુછોવાળા દારૂડિયા ગાર્ડે મારા સહમવાસીઓને ખવડાવવાની ફરજ મારે માથે નાખી દીધી હતી. ન્યારે ન્યારે ટ્રેન કોઠ સ્ટેશન પર ચોભતી, ત્યારે એ બારણામાંથી ધાસનો પૂજા મારા ડબ્બામાં ફોજાળતો ને મને જમ મારી કહેતો;

“ હો, આ એમને પીગસ ! ”

પૂરા એત્રીસ કલાક મેં આ સાંઢિયાઓના સહવાસમાં ગાળ્યા, ને તે દરમિયાન બોળાબાવે માન્યા કમું કે જિંદગીમાં આથી વધુ ઝેરીલાં પ્રાણીનો ભેટા મને કદી ચવાનો નથી.

મારા ખનતામાં કવિતાઓથી ભરેલી એક આખી પોથી પડેલી હતી, ને એક સુદર ગદ્ય કાવ્ય હતું, જેનું શીર્ષક હતું : ‘ મરડા એક વક્તવું ગીત ’.

મારામાં આત્મવિશ્વાસનું વધણું હમેશાં જોણું રહ્યું છે. તેમાંય હજી એ વખતે તો હું લખવેવાંયે અર્ધજીવે જીવો હતો છતાં હું

અંતગ્રામી માનતો કે મેં એક અદ્ભુત કાવ્યનું સર્જન કર્યું છે. એ કાવ્યમાં મેં મારી વિવિધરંગી, કપરી જિંદગીનાં દસ વર્ષના ગાળામાં જે જે કંઈ જિર્મિઓ અનુભવેલી એનો નિયોડ ઠાલવ્યો હતો. ને મને ખાતરી હતી કે, કોઈ પણ વિદ્વાન માણસ પણ જે એક વાર મારું આ કાવ્ય વાંચશે તો એમાં રહેલી નવીનતાથી વિસ્મય થયા વિના નહિ રહે. ને મારા આ મહાકાવ્યમાંથી તરી આવતું સત્ય આ સમગ્ર પૃથ્વીના વસનારાઓની આખને ચમકાવી દેશે ને તેમ થતાં તત્કાલ આ ધરાનપટ પર બધે સચ્ચાઈથી ભરપૂર, પાવન, એફિકર જિંદગીનો આરંભ થઈ જશે—ને, મારે બસ આટલું જ તો કરવું હતું ।

નિઝની-નોવગોરોદમાં હું એન. વા. કોરોનિનને મળ્યો. અનેક વાર એને ઘેર ગયો. પરંતુ તેમ છતાં મારી આ ફિલસૂફીભરી કૃતિ એને ખતાડવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ એ ખીમાર નિષ્કાસાર્થ કોરોનિનને જોતાં એને પ્રત્યે મારા દિલમાં કરુણાની લાગણી પેદા થતી. એને જોઈને મારા સમગ્ર અંતરને છાઈ દેતા ભાવથી હું ભરાઈ જતો જણે, આ માણસ ભારે નિષ્ઠાપૂર્વક, અત્યંત કષ્ટ કરીને કાંઈ અતિમહત્વની વસ્તુનું ચિંતન કરી રહ્યો છે.

“એમ હોય પણ ખરું,” એ કહેતો ને પોતાનાં નસકોરાંમાંથી સિગારેટના ધુમાડાનાં વાદળ ઉડાડતો. વળી પાછો લામો દમ ખેંચતો, હજી હસીને એ વાક્ય પૂરું કરતાં એ કહેતો : “ને એમ ન પણ હોય”

એની સાથેનો વાર્તાનાપ મને ભારે વિસ્મયમાં નાખી દેતો. મને જોડે જોડે લાગ્યા કરતું કે, આ પીડિત આત્મા જરૂર કંઈક નિરાળી વાત કરવા, વધુ ચોક્કસપણે કંઈક કહેવા સરખાયેલો છે, આ ઉપરાંત, એને માટેની મારી લાગણીને કારણે એની સાથેના વ્યવહારમાં રખેને હું એની લાગણી દૂબવી ખેંચુ, એને દુઃખી કરું, એ ખીકે હું વધુ સાવચેત રહી વર્તવા લાગ્યો.

નિર્વાસનની સજા પૂરી કરી પાછો વળતાં એ થોડા દિવસ કઝાન ખાને રોકાયેલો ત્યારે હું એને મળેલો. એને જોઈને મારા મન પર

એના ત્રિષે એવી માઠ છાપ ઊઠી આવી હતી કે, જાણે આ માનવીને એની આખી જિંદગી એ સ્થિતિમાં જીવવું પડ્યું છે, જે સ્થિતિમાં જીવવાની એને નિષ્ક્રિય ઇચ્છા ન હતી.

“ તો હું અહીંયાં આવ્યો જ શાને માટે ? ” — આ શબ્દો, હાથનારીવાળાઓના મદદ વાડામાં આવેલી ધરમશાળાની અડોઅડ અવેલી એક મેડી પરની ધુમાડિયા ઓગડીમાં હું એને પહેલવહેલો મગજા મળ્યો ત્યારે, મારા કાને અચ્ચાપેલા, ઝોરકીની વચ્ચોવચ્ચ એક સમયે પનતો ઢોળા ખજાવાળો માણસ વિચારપૂર્વક એના હાથ પરની એક મોની કાંડા ધડિયાળના ડાબલ ભણી તાકતો ઊભો હતો. એના બીજા હાથની આંગળીઓ વચ્ચે એણે સિમરેટ પકડેલી હતી ધર માનિક એસ. જી સોમોવના સવાલોના ટૂંકા જવાબ આપતો એ ઝોરકાની વચ્ચોવચ્ચ આંટા મારી રહ્યો હતો. એની ટૂંકી દૃષ્ટિવાળી નિર્મળ, બાળક જેવી આંખો કંઈક કનાન્ત ને વ્યથા લાગતી હતી. એના માલ ને દાદી લાંબા ટૂંકા સોનેરી વાળથી છવાયેલાં હતાં એની ચોખ્ખીયા ખોપરી પર જીવાન પાદરી જેવા સીધા ને લાંબા રક્ષ વાળ ઊગેલા હતા. પોતાનો કામો હાથ એના કરચ્છિયાળા પાટલૂનના ગળવામાં ખોસી અદર પડેલા તાંબાના સિક્કાને રમકડી રહ્યો હતો. એના જમણા હાથમાં પકડેલી સિમરેટને એ કડકગરના હાથની લાકડીની જેમ આમથી તેમ દલાવી રહ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે એ સિમરેટનો દમ ખેંચતો રહેતો, વારવાર સૂકી ઉધ ઝાખતો, ધડિયાળમાં જોઈ સમયની નોંધ લેતો, ને હેઠ વડે અસોસના કિસકારા ખોલાવતો હતો. એના હાડપિંજર જેવા અડવા માધાના દેહની હિલચાલ જોતાં મનમાં ચતુ કે જાણે મરણતોલ થાક ચડી ગયેલો કાઈ માણસ હોય તો તે આ જ ઝોરડો ધીરે ધીરે ભારેખમ મુખમુદ્રાવાળા અડધાએક કુડી વિદ્યાર્થીઓ, એક લાકિયારો ને વાસણને કનાઈ ચડાવનારા એક કાર્મરથી ભરાઈ ગયે.

કારોનિને ક્ષયપીડિત માણસના ધોધરા સાદે પોતાના નિર્વાસનની પરાક્રમગ્રાયા એમની આગળ બચાવ કરી ને રાજકીય નિર્વાસિતો.

અત્યારે કેવા પ્રકારનું વલણ ધરાવી રહ્યા છે, એ બાબત એમને વાત કરી કાઢીનીય સામે જોયા વિના એ બોલ્યે જતો હતો. કેમ જાણે પોતાની જાત સાથે જ વાત કરતો હોય. વયમાં વયમાં એ ધડીક અટકી જતો, ને પોતાની આસપાસ અવજન નજર દોડાવતો, બારીની પાળ પર બેસી જતો એના માથા ઉપરના ભાગમાં ઝાપરામાં એક બાકારું હિઠાકું રાખવામાં આવ્યું હતું. એમાં ચર્મ કંડો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો હતો, જેમાં ઇશ્યુ ને ઘોડાના મૂતરની ડુર્ગંધ બેસી હતી. એ પવનથી કારોનિનના માથા પરના વાળ ઊડતા હતા. ઊડતા વાળને એના હાથની લાંબી લાંબી આંગળીઓ વડે સરખા કરતો એ, લોકોના સચાલોના જવાબ આપી રહ્યો હતો,

“ એવ શક્ય તો ખરું જ. પણ પરિસ્થિતિ એવી જ છે, એની મને ખાતરી નથી...હું નથી જાણતો...હું કહી શકતો નથી...”

જીવાનિયાઓને કારોનિન ગમ્યો નહિ. એ લોકો હુમેશાં એવા માણસને સાંભળવા ટેવાયેલા હતા જે બહુ જ જાણતો હોય, જે સારી રીતે બોલી શકતો હોય. આથી કારોનિનના સાવચેતીભર્યા ઉદ્દેશોની આલોચના કરતાં એમના મુખમાંથી બ્યંબલયો કટાક્ષ સરી પડ્યો; “ બીધેલ સસકું છે ! ”

પણ મારા સાથી ક્લાઈવાળાએ કહ્યું કે, કારોનિનની વિચારપૂર્ણ બાળક જેવી સરળ દૃષ્ટિ ને એના વક્તવ્યમાં વારંવાર ટપકી પડતા ‘ હું નથી જાણતો ’ વાક્યને બોળ જ પ્રકારના લય લેએ ગણાવી શકાય; ને તે એ કે, જીવનની જટિલતાથી સુપરિચિત એવો આ માણસ પોતાને સાંભળવા ટોળે વળેલ મુઠ્ઠા મીતાવર્મને પોતે પ્રામાણિક રીતે ખાતરી-પૂર્વક માનતો હોય એથી વધારે પડતું કંઈક કહીને જીંધે માર્ગે દોરવા તૈયાર નથી. જીવનના સીધા પરિચયમાં આવેલા—આનાતોલી ને મારા જેવા તો—પુરતકિયા યાન ધરાવનારા લોકો તરફ જરા સંશયથી જ જોવાનું પસંદ કરનારા. આથી નિઃશબ્દિયા છાકરાઓને તો અંબે બહુ

સારી રીતે જાણના, તે અમે જોયું કે અત્યારે એ લોકો વધારે પડતા મંબીર હોવાનો ડાળ કરી રહ્યા હતા.

મધરાત વીતતાં કારોનિને અચાનક અધવચ્ચે જ પોતાનો વાર્તાલાપ થભાવી દીધો ને ઝોરડાની વચ્ચેવચ્ચે આવી સિગરેટના ધુમાડા ફાટતો જિભો રહ્યો પછી બેઠે હાથની હથેળી વડે ખૂબ જોર જોગથી એણે પોતાનો અરેરા ધસ્યો, કેમ જાણે અદૃશ્ય પાણી વડે મોં ન ધોતો હોય. તે પછી પોતાના પદ્મમાંથી ધડિયાળ જદાગ જેમ્મી ફાઢી, પોતાના નાક જેટલી નજદીક આણી જોઈ રહેતાં એણે ઉતાવળા ઉતાવળા કહ્યું,

‘વારુ, તો હવે, મારે જવું જોઈશે મારી દીકરી ખીમાર છે બહુ ખીમાર છે નમસ્તે.’

ને એના જણી લખાવાયેલા હાથોને પોતાના ગરમ ગરમ હાથની હથેળીમાં સઈ, બાર દઈ દનાવતાં હસ્તપૂનન કરી, શરીર ડોલાવતી ચાલે એ ઝોરડા બહાર નીકળી ગયો. ને તે પછી આવા વાતાવાપોના પરિણામરૂપ દુભેસનો — અનિવાર્ય એવો આતંકિ વિવાદ અમારી વચ્ચે શરૂ થઈ ગયો.

નિઝની-નોવગોરોદના છુદિજીઓમાં તે સમયે પ્રસરી રહેલ તોલ્સટોયવાદી દિલચાલ પ્રત્યે કારોનિન બહુ આદરતાપૂર્વક નજર રાખી રહ્યો હતો. સિમ્નિયરકં પરગણામાં તો તોલ્સટોય વસાહતોની યોજનાને ઝડપભર વૃત્તિ પડતી એણે જોઈ ‘એસ્સેલાયા ફેલોની નામની પોતાની વાર્તામાં એણે એ પરિસ્થિતિનું ચિત્ર પણ આલેખ્યું છે.

‘જેહુની ભૂમિકા પર પાછા ચાલ્યા જવા કાશિસ તો કર,’ એણે મને સલાહ આપતા કહેલું. “ત્યાં કદાચ તને વધારે ગોઠી જાય’

પરંતુ આત્મ-પ્રતારણાના આત્મધાતી પ્રયોગમાં હવે મને રસ રહ્યો નહોતો. તે ઉપરાંત તોલ્સટોયવાદી સિદ્ધાંતોના આજ પુરસ્કર્તાઓમાંના એક બાઈ એમ. નોવોરયોલીવ, જેમણે ત્વેર તેમજ સ્પેસેન્સમાં સધો (અપારટેસ) રચાયેલાં તેઓ જ પાછળથી લિયો તોલ્સટોયના કદા

દુશ્મન તરીકે જાહેર પડી ‘ઝોરોલેન્કોસ ચ્યર્ચ’ રિચ્યુ નામના સામયિકમાં જોડાઈ ગયેલા એમની બધી વાતો મારી આંખો સામે હતી.

આ ભાઈ પણ એક લાંબા ચોડા પાછદ દેહના આદમી હતા. શારીરિક શક્તિ ધરાવતા. જડાગો હાંકવાની જાગતમાં તો આદિ પ્રકૃતિના માણસ કદી સ્થાય તેવા એમના વાણી ને વર્તનમાંથી નીતગતી અશ્વિષ્ટતાની તો વાત જ કરવાની નહિ એમની અશ્વિષ્ટતાના ૫૩ હેઠળ ખુપાવેલી લાસસા ને મહત્વાકાંક્ષાને હું પામી ગયો હતો. ‘સરકૃતિ’ને તો એમણે જરૂરપણે નકારી કાઢી હતી. એ વસ્તુએ મને જહુ જ નાગજ કરેલો કાગળ મારે મન સરકૃતિ-સરકાસ્તિ એક એવું ક્ષેત્ર હતું, જેના તરફ હું અનેક કષ્ટ સહીને, મારા માર્ગમાં આવના અસખ્ય અતરાયોને વટાવતો, મારી યાત્રા ચાલુ રાખી રહ્યો હતો.

નેચાયેવિસ્ટ ઝોરોલેવને ઘેર મારે એની સાથે ઝાળખાણ થયેલી. ઝોરોલેવ લીઝોપાર્ગો ને ફોલોવર્ટના અનુવાદક હતા તથા “સમર્થ સાહિત્યકૃતિઓ”ના પ્રકાશનની એક સરસ શ્રેણી પ્રગટ કરતા હતા એને ત્યાં બેસીને પેના શુદ્ધિમાન, અતિ સરકારી શુદ્ધ માણસે એક આખી સાંજ “તોલ્સ્ટોયવાદ”ની ઠેકઠી કરવામાં, ને એનાં છાનરા ઉખાડવામાં જ ગાળેની તે દિવસોમાં મને એ સિદ્ધાંતો પ્રત્યે કંઈક આકર્ષણ હતું અવજત મારે મન એનું સ્થાન કામચલાઉ નિવૃત્તિ માટેના એક શાંત સૌમ્ય સ્થળ સમુ હતું, કે જ્યાં બેસી હું ધડીક વિસામો લાઈ શકું; ને મારા જીવનમાં જે કંઈ વીતી ગયું હતું એનું ચિતવન કરી શકું.

હું જાણતો હતો કે, વી જી કેરોલેન્કો નિઝની-નોવજોરોદમાં જ રહે છે. મે એની વાર્તા—‘માકાનું સ્વપ્ન’—વાંચેલી જોડે મને કંઈ એ ખાસ ગમેલી નહિ.

એક દિવસ વરસતા વ સાદમાં હું મારા એક મિત્ર સાથે રસ્તા પર નીકળ્યો હતો પેલાએ જાણમાં જોયું ને દંભું

‘કેરોલેન્કો’

એક મજબૂત, પહોળા ખભાવાળો માણસ રૂઝડાવાળો આવરકોટ પહેરીને લાંબા મક્રમ ડગતાં ભરતો, પથ્થર ટાંક્યા રસ્તા પર થઈ ચાલ્યો જતો હતો. પાણીચૂતી છત્રી હેઠળ ઢકાયેલું, વાકડિયા વાળવાળું એનું માથું મારી નજરે પડ્યું. એને જોતાં મને ઢોરનો વેપાર કરનારા તાંબોવવાસી સંભરી આવ્યા. એ જાનને ધિક્કારવા માટે મારી પાસે પૂરતાં કાચુ હતાં ને કોરોલે-કોરોલે જોતાવિત મને એની જોડે જાળખાણ કરવાની ધમ્મિકા ન થઈ પોલીસના જનરલને મોઢેયી એનું નામ સાબળી, પરિચય માટેના કહેવા એમના આડકતરા સૂચન છતાં—રૂઝિયામાં માણસના જીવન સાથે જે રમૂજ ખેનાતી એનો આ એક દાખલો હોવા છતાં—મારા મનમાં એના પરિચય માટેની ઉત્સુકતા સળવળી સુધ્ધાં નહિ.

મારી ધરખંડ કરીને પોલીસે મને ચાર મિનારાવાળી નિઝની-નોવજોરોદની જેલમાં પૂરી દીધો હતો. મારી વર્ણનાકાર કોટડીમાં રસ પડે એવું કશું જ હતું નહિ કેવળ એનાં લોખંડની પટ્ટીઓમાં મઢેલ ખારણા પર એક સૂત્ર કોતરેલું હતું :

“સમગ્ર જીવન બિંદુ કોષ(CELL)માંથી પ્રકટે છે”

લાંબા સમય સુધી આ જબ્દોનો અર્થ શોધતું મારું મન ગૂંચવાયા ક્યું અને ખમાલ જ ન આવ્યો કે આ તો જીવજાતનું એક સૂત્ર છે. મારા મને નક્કી ક્યું કે, જરૂર આ કોઈ વિનોદી જીવના બેનમિયાની નીકળેલો તુફો છે.

મને જનરલ પોઝનાન્સ્કી પાસે પૂછપરછ ને ઉત્કટ તપસ માટે લઈ જવામાં આવ્યો.

જનરલે મારા હાથમાંનાં કાગળિયાં લઈ, એની લરાવદાર લાલ લાલ હથેળી વડે ચામડતાં ગૂંચવ્યાં અવાજે કહ્યું :

“આ કાગળિયાંમાં તારી કેટનીકે સારી કવિતાઓ રહી ગઈ છે .. મને તેમ હોય પણ મેં લખવાનું છોડ્યું નહિ! સુદર કવિતા વાંચવા મળે એવું એક મોટું આનંદ છે”

ને ખરે જ મારા માટે પણ આ એક આનંદની જ વાત હતી કે જનરલના હૃદય સુધી પણ અમુક સત્યો પહોંચાડી શકાય કવિતાની આગળ વપરાયેલો ‘મુદર’ શબ્દ ખાસ મારી જ કવિતા માટે વપરાયો હશે, એમ મેં ન માન્યું. ને એ દિવસોમાં તો એવા ભુદિબ્જી માણસ બહુ ઓછા હતા, જે જનરલની કાવ્ય મુલવણી જોડે સંમત થઈ શકે.

આઈ. આઈ. રવેદેન્ત્સોવ—પોતે લેખક, ગાડોનો ઓફિસર, ને એક વખત તો નિર્વાસનની સજા ભોગવી આવેલ માણસ હતો, તે ગ્લાનિશ્કરી ‘આહ! આહ!’ વાળી વાર્તાઓ લખતો, ને ‘નારોડનાયા વોસ્મા’ (લોક સંકલ્પ) નામના સમાજ વિષે, ખાસ કરીને વેરા ક્વિગનર વિષે, બહુ મમતાળુ હોયે વાત કરતો. એની આગળ મેં ફ્રાન્સ-નોવના કાવ્યની બે પંક્તિઓ વાંચી :

તમે શું બોલ્યાં તે તો મેં કંઈ સાંભળ્યું નહિ
પણ મને લાગે છે કે તમે કંઈક નાનુક..

આ સાંભળી નસોઠારા કુલાવર્ના, ગુસ્સો બ્યક્ત કરનાં એણે કહ્યું :
“નકામો બકવાસ! કદાચ એને એણે ધડિયાળનો સમય જ પૂછ્યો હશે, ને ત્યાં તો એ ફિદા થઈ ગયો...! બેવકૂફનો સરદાર નહિ તો!”

આ જનરલ ખૂબ ભારે બદનનો, જૂખરા રંગનો, તૂટેલાં બટનવાળો કોટ ને હાથડા વગરનું જૂખરું પાટલન પહેરેલો માણસ હતો. આઈ, નિસ્તેજ આંખોની હિંદાસ દર્શિ વડે જોઈ રહેતો. એના ચોયરવાળા ચહેરા પર બેઠે લમણે પાકેલા વાળની ઝાંટ, ને રાતી નસોની જાળ જાપસી આવેલ દેખાતી હતી. કેમ જાણે કોઈ તરછોડાઈ ગયેલ માણસ હોય—એના અંતે કરુણા જાગે એવો. મને તો એ સાવ ન ગમે એવો માણસ ન લાગ્યો. એને જોઈ ને મને ખતવાન કૂતરો યાદ આવ્યો, જે ખૂબ યાદેલો ને ધરડો હોવાને કારણે બસવાની તાકાત પણ ગુમાવી બેઠો હોય

એ. એફ. કોનીનાં બાપજોનો સમગ્ર વાંચનાં મને આ જનગણના જીવનની કસ્ટોડિયન બન્યાં આવેલો અને ખગર હતી કે એની એક દીકરી કુશળ પિયાનિસ્ટ કલાકાર છે, ને આ જનગણ પોતે અફીયુને બધાણી છે. નિઝની-નોવગોરોદમાં સ્થપાયેલ 'ટેકનિકલ સોસાયટી' નો એ સ્થાપક તેમજ પ્રમુખ હતો, ને પોતાની સોસાયટીની સભાઓમાં હુમર ને ગૃહલોકોગોને હિનારી પાડવા છતાં, એણે પોતે આખા પરગણામાં બનતી આવી વસ્તુઓના વેચાણ માટે ચહેરના મુખ્ય લક્ષણો એક દુકાન ખોલ્યો હતો ને એ જ પોતે પોતાના જ દેશગણોની—કોરોલેન્કો ને ગવર્નર બારાનોવની—નિન્દા કરતા અહેવાલ પિટસબર્ગ મોકલતો.

જનગણની આસપાસની પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપેક્ષા ને અવગણના કરતી કરચલી વગી ગયેલ ગિછાના પરનાં વસ્ત્રો ચામડાના સોફા પર જેમ તેમ પડ્યાં હતાં એની હેઠળથી એક મદો જોડો ને ટેટલાય બારે વજનનો આવાનાઝર પથ્થર ડોક ઈ રહ્યો હતો. આફ્રિકન, એશિયન, ને યુરોપિયન નામનાં પછી બારીની વચ્ચેવચ્ચે લટકતા પીંજરામાં આમથી તેમ ફૂંદાફૂંદ કરતાં હતાં એના અબ્યાસખડના ખૂણામાં પડેલા એક મોટા ટેમલ પર ફીઝિક્સનું એપેરેટસ જેમતેમ પડેલું હતું. મારી સામેના ટેમલ પર 'ચીવરી ઓફ ઇલેક્ટ્રીસિટી' નામનું ફેચ બાજામાં લખેલું એક જાડું થોડું ને સેચેનોવનું લખેલું 'ફિઝિકલ્સ એન્ડ ઇલેમેન્ટલ હેમિરફીઅર' નામનું પુસ્તક પડ્યાં હતાં.

શુદ્ધો આખો વખત એ જાડી ટૂંકી સિગરેટમાંથી દમ ખેંચ્યા કરતો હતો. તે ધુમાડાના ગોટગોટ કાઢતો ઓગડાને લારી રહ્યો હતો. એની તમાકુમાં ફાટ્ય અફીયુ તો નહિ બેઠેલું હોય, એવો મુખામીમથો બધાં મારા મગજમાં ચમકી જતાં, એ ધુમાડાએ અને કઈક અસ્વસ્થ બનાવી મૂક્યો હતો.

"તું ક્યા પ્રકારનો કાર્તિકારી છે?" એણે, ખીજ ઉતારતો હોય એમ મને સવાલ કર્યો. તું નથી ચઢી, કે નથી પોચેડો. તું લખે છે સારું—પણ એથી શું? આમ જો, હું તને છોડી મૂકું, તે પછી તારું

લખાણ તું કોરોલેન્કોને બતાવજે—એને જાણવે છે તું ? નથી જાણ-
ખતો ? એ ગંભીર લેખક છે—તુજે નેવ જવો જ...”

એક ભારે, દમ ઘૂટી નાખે એવી વાસ જનરલની આસપાસ ફેનાઈ રહી હતી. ના છૂટે, પરાણે એક પછી એક શબ્દને ટસડીને લાવતો હોય, એમ પ્રયાસપૂર્વક એ બોલતો હતો એને સાંભળનાં બહુ
કટાણો આવતો હતો. મે એના ટેમલની માજુમાં પડેલી એક શેા કેસમાં
નજર નાખી એમાં ગોઠવેલ ધાતુની ટીકીઓ જોવા માંડી.

મારી આંખની દૃષ્ટિ નોંધતાં જનરલ, એની ખુરશીમાં જરા ટંકા
થઈ ને ખેસતાં બોલ્યો : “તને એમાં રસ છે ?”

પોતાની ખુરશી ખેચીને શેા કેસની નજીક લાવી, એનું ઢાંકણું
ઉઘાડનાં વળી એણે કહ્યું :

“ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ને વ્યક્તિઓની સ્મૃતિમાં તૈયાર કરેલા
ચદ્રકો છે એ બધા આ બેરટાઈનનો કિસ્સો લીધો તે વેળાનો પ્રસંગ
—આ વળી અમુકિરમાં નેક્સનને વિજય મળ્યો તેનું સ્મરણ—ક્રેંચ
ઈતિહાસ વાંચ્યો છે તે ? આ સ્વિગ્ઝવેન્ડનું યુનિયન મન્યુ તેની યાદ,
ને આ છે તે નામાંકિત ગાલવાનીનું સ્મરણ — જો તો ખરો, કટલી
સુદર કારીગરી છે ! આ કુવિયર. . . જોકે એ એટલો બધો સરસ નથી. ”

એના રાતા ચોળ નાકની દાંડી પર અટકાવી રાખેન એનાં ક્રેમ
વિનાનાં ચરમાં યાદી બેઠ્યાં, એની આંખો આંખો કંઈક વધુ જીવંત બની,
ને એ ચદ્રકોને પોતાની જાડી જાડી આંગળીઓ વચ્ચે ખૂબ કાળજી
પૂર્વક, એવી રીતે રમાડી રહ્યો, કેમ જાણે એ તાંબાની ધાતુના નહિ
પણ કાચના બનેલા હોય

“ સું ર, કલામય ! ” એ બગડ્યો ને હાસ્યજનક રીતે હેઠ લખાવી,
કેક મારી એણે ચદ્રકો પરની ધૂળ હટાડી.

મને પણ ખરેખર આ ધાતુના ચદ્રકોની કારીગરી ખૂબ ગમી

મઈ હતી. ને હું જોઈ ચાક્યો કે એ જુડો માણસ પણ ખૂબ મમતા-પૂર્વક એ બધાને ચાહતો હતા.

શેા કેસનું ઢાંકણું વાસી દેતાં એક વિશ્વાસ નાખી એણે મને સલાહ કર્યો : “ તને ગીત ગાનાં પ ખી મમે છે ? ” એ એક એવું ક્ષેત્ર હતું જેમાં મારે પમ બહુ સંધર હતો. જનરલ કરતાં પણ એ વાત મને વધારે મારી પોતાની ક્ષમતા હતી. ને પછી તો અમારી વચ્ચે પ ખીઓ વિષે સ્ફૂર્તિદાયક વાર્તાવાપ ચાલુ થઈ ગયો.

જુડાએ મને જેવમાં પાછો મોકલ્યો દેવા માટે પોલીસ બોલાવો મંગાવો હતી. સ્થૂગ દેહી કેપોર્ટલ આવી, બારણા વચ્ચે કીમો રહી, એના સાહેબને સનામી આપી એના હુકમ માટે તત્તર થઈ કીમો હતો. પણ એનો વડો તો હજી મારી સાથે જીમના ચટકાગ બોલાવતો પ ખીઓની વાતો કરી ચ્હો હતો.

કહે : “ હું ઘણું ઘણું મચ્યો, પણ હજી એક માર્ટિન મારા હાથમાં આચ્છુ નથી. બહુ મુંદર પ ખી છે. મમે તેમ કહેા, પણ પ ખીઓની જાન જ અદ્ભુત ! ખરુ કે નહિ ? વારુ, હવે, વિદાય થા અહીંથી ! ઓહ .હા ” ને એણે ઉમેર્યું, “ તારે જખનાં તો શીખવું જ જોઈએ. પણ ■ આતુ બધું નહિ...થુ સમજ્યો ? ”

થોડા દિવસ પછી મારે વળી પાછા એ જ જનરલ સામે બેસવાનું બન્યું. ત્યારે એ શરસામાં આવી બગડતો હતો :

“ અવમત, સોમોવ ક્યાં ગયો તે તું બરાબર જાણ્યો હતો તારે મને પહેલેથી કહી દેવું જોઈતું હતું. તો મે તને તરન છોડી મૂક્યો હોત. અને તારી જોરઠીની તનાયી લેનાર ઓરિસરની તારે મજાક ઉડાવવી નહોતી ..ને...વળી...”

પણ બોવનાં બોવતાં જ એકએક માગ તરફ દગીને, દગવા દિસે એણે મજાક કરતાં કયું :

“ એટલે કે તે હવે પ ખી પકવાનાં બધ ક્યાં છે ? ”

એ જનરલ સાથેની આ રસભરી મુલાકાત પછી જરામર દસ વર્ષે ફરી પાછા પોલીસને હાથ પકડાઈને હું નિઝની-નોવગોરોદના પોલીસ સ્ટેશનને પહોંચી મારી પૂછપરછ ને કલતપાસ લેવાય એની રાહ જોતો જોતો હતો. એક જુવાન એઈડ-ડી-કેમ્પ મારી નજદીક આવ્યો, ને મને પૂછવા લાગ્યો :

“ તમને જનરલ પોઝનાન્સ્કી યાદ છે ? એ મારા પિતા. ટોન્સ્ક ખાતે તેઓનો દેહાંત થઈ ગયો, તમારા જીવનમાં એમને ખૂબ રસ હતો. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંની તમારી પ્રગતિ અને સિદ્ધિથી તેઓ જાણકાર રહેતા. તમારી પ્રતિભાને પિછાણનાર સૌથી પહેલા એ જ હતા. મૃત્યુ પહેલાં એમણે મને કહેલું કે ‘ આ ચંદ્રકો તેમને (ગોર્કીને) બહુ ગમેલા, એ તું એમને આપી દેજે—’ અર્થાત્ કે તમે જો એનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર હો તો...”

હું ગળગળો થઈ ગયો; ને જેલમાંથી છૂટ્યો ત્યારે એ ચંદ્રકો બધા મે સ્વીકારી લીધા. ને પાછળથી નિઝની-નોવગોરોદના સત્રહ-સ્થાનમાં બેઠા આપી દીધા.

*

મને લશ્કરી નોકરીમાં જોડાવા માટે માન્યતા નહોતી મળી એક રપૂગકાય આનંદી દાકતર — આમ તો કસાઈ જેવો દેખાતો હતો — એ સૈનિકોને એવા રીતે વીણી વીણી નોખા કાઢી રહ્યો હતો, જાણે કતલખાના માટે આખલા તપાસી તપાસીને જુદા કાઢતો હોય ! એણે મારું શરીર તપાસી લીધા પછી કહ્યું : “ તારા ફેફસામાં કાણુ છે. ને પગની નસો પણ સુજેલી છે...તું નકામો છે.”

આ અપેક્ષાએ મને ચિંતામાં નાખી દીધા. હું એક લશ્કરી બૂનિરીસક (ટોપોગ્રાફર)ને જોગબતો હતો. એનું નામ હતું પાસ્કીન યા તો પાકખાલોવ.

એણે કુશાની લગાઈમાં લાગ લીધેલો, ને અફઘાનિસ્તાનની

સગદોનાં મુંદર રસપ્રદ વર્ણનો આપેલાં. આ વસતમાં એને પામીરના પર્વતો પર રક્ષિત સગદોની સર્વે કળા જવાનું થાય એવી વર્ણવેલી. જોયો, જોપસી આવેલી નસોવાળો, તંત્ર લાગણી પ્રધાન પ્રકૃતિનો એ માણસ, એની ઘરફરી જિંદગીનાં મુંદર તૈયારગો ચિત્રો પણ એણે દોરેલાં — ફેરોતે વની પ્રાણાતીનાં—દિવને ખુશ કરી દે તેવાં એનામાં હું દરેક વિસંવાદી તત્ત્વ જોઈ ગયો હતો. આતંત્રિક સંધર્ષ જેવું કંઈક ..ને એ કંઈકને જ દુઃખેલાં ‘અસાધારણ’ તર્કિક ઓળખવામાં આવે છે એણે મને સમજાવવા માંડ્યું કે, ‘હું સર્વે યુનિટમાં જોડાઈ ગયું.’

“હું તને પામીર લઈ જઈશ.” એણે કહ્યું “હુનિયાનું સર્વોત્તમ દૃશ્ય તને ત્યાં જોવા મળે — રણ. આ પદારો એટલે તો અંધાધૂંધી, અરાજકના, પણ રણમાં એક પ્રકારની સવાલિના છે.”

ને એની મોટી મોટી જૂખરી, વિચિત્ર રખડુ જેવી લાગતી આખોતે ઝીણી કરી, મધુ પ્યાર કરતો હોય એવા હળવા સદે, રહસ્યજરી રીતે એણે રણના સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા માંડ્યું હું પ્રશંસાપૂર્વક એની વાતો સાંભળી રહ્યો — નરી વેરાન ચન્નના, કેવળ રેનોતે એ અનંત વિસ્તાર, એની અભગ નીરવતા, એની આજ કરતી ગરમી, ને ચાતનામય તૃષા આ ખર્વાની આટની મન લોભાવનારી રીતે કોઈ વાત કરી શકે, એ જ મારે મન આશ્વર્ષની વાત હતી

લરકરની સેવા માટે મને નાપસદ કળવામાં આવ્યો છે, એવી વાત જાણ્યા પછી એણે મને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “એતો કંઈ વધી નહિ ..હું એક વિનંતીપત્ર લખી નાખ, કે હું સર્વે—યુનિટમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવા માગુ છું ને એને માટે જરૂરી પરીક્ષાઓમાંથી પસાર થવા રાગ છું — એટલે ગસ. ખાકીનું જંધુ હું ગેઠવી લઈશ”

મેં વિનંતીપત્ર લખીને આપી પણ દીધું; ને કંઈક બ્યગ મને હું એના પરિણામની રાહ જોવા લાગ્યો થોડા દિવસ પછી પારકાવે આવી કંઈક અચકાતાં અચકાતાં મને કહ્યું,

“એમ લાગે છે કે તુ રાજકીય રીતે બરોસાપાત્ર માણસ નથી, એટલે હવે માનથી એ બાગત ઠઈ કરી સકારો નહિ”

તે એણે પોતાની દૃષ્ટિ બોલ બણી ઢાળી ઈઈ, મૃદુ સ્વરે ઉમેયું :

“મને દુ ખ છે એ વાતનું કે, તે મારાથી અત્યાર લગી એ વાત છુપાવી કેમ ?”

મે કહ્યું કે, “તારી આ વાત તો મારે માટે પણ એક તાજ સમાચાર જેવી જ છે” પરતુ મને નથી લાગતું કે એને મારા બોલ પર વિશ્વાસ બેઠો હોય તે પછી થેડા જ વખતમાં એ શહેર છોડી ચાલ્યો ગયો. તે ક્રિસ્ટમસમાં તો મે એક છાપામાં વચ્ચું કે, સાવજનિક સ્નાનગૃહમાં રેઝરથી ગળાની નસ કાપી નાખી એણે આત્મહત્યા કરી છે !

મારી જિંદગી તો એ જ કષ્ટદાયક કપરો માર્ગ વટાવતી રહી હતી મે એક દારૂના ગોદામમાં એના પીપ મગડાવી બેઝરગા બેયગમાં ગોઠવવાની ને બાટલીઓ ભરી એને બૂચ લગાડવાની નોકરી લીધી આ કામમાં મારો અ ખો દિવસ ચાલ્યો ગયો સાંજે મે દારૂના બટ્ટની આશિસમાં પત્ર મુક્યો. પણ પહેને જ દિવસે કારખાનાના મેનેજરની પત્નીના પાગેલા સિકારી કૂતરાએ મારા પગ હુમલો કર્યો, એની ખોપરી પર મારા પબનો એક મુઠ્ઠો પડતો એ ત્યાનો ત્યાં ઢગતો થઈ પડ્યો. તત્ત ને તત્ત બીજી જ ઘડાએ મને નોકરી પરથી પાણીચુ મળી ગયું

એક દિવસ ખરાબ મોસમને ટાળે, મે મન સાથે નક્કી કર્યું કે મારે મારાં કાગ્યો વી. જી કેરોલેન્કોને દેખાડવા તથા ત્વિસથી બરફનું તોફાન કૂક ઈ રહ્યું હતું, રસ્તાઓ પર બધે મગફળા ઢગતા વળી ગયા હતા ધરનાં છાપાં બરફની પોર્જાવાળી ટોપી પહેરીને બેઠાં હતાં, બજે રૂરી કાનગોપી પહેરેલાં પખીધર ન હોય બારીઓના કાચ દિમના પડતાથી ઢમઈ ગયા હતા, આકાશમાં ફિક્કો અ ખોને અંબતો, સ્પષ્ટ હલકટ રીતે તપી ત્થો હતો વ્હાદિમિર ગાતાકનીઓનોવિચ કેરો-

લેન્ડો સફેરને છેડે, એ મળવાવાળા એક લાકડાના મકાનમાં રહેના હતા એમની ઓસરીની સામેના પથ્થરજડ્યા રસ્તા પર એક પાછડ બાધાનો આદમી વિચિત્ર જેવી રૂપાંગીદાર ટોપીમાં, કાન મફલરમાં વોટાળી, ઘેગના ચામડાનું બેઠણ, ઘૂટણ લગી પહોંચતું જેકેટ પહેરી, ઘૂટણ લગીના બ્યાલકા ફેસ્ટના બોડા પગમાં નાખી, કુશળ હાથે એક કારે વજનનાર પાવડો ચલાવતો બરફ ખસેડવા મડી પડ્યો હતો.

રસ્તા પર વહી આવતા દિબરાજિને કાપતો હું એ ઓસરી નજીક પહોંચ્યો.

“ તારે ડોનું કામ છે બાઈ ? ”

“ ફોરોલેન્ડોનું ”

“ હું જ ફોરોલેન્ડો ”

જેના પર દિબરજી વગસી વરસી ઠરેલાં હતાં તેવી બરાવદર, વાંઝિયા વાળવાળી ફાડીથી શોભતો ચહેરો મારા બધી જિંદગી ધર્યો. ને એ ચહેરામાંની બદનાથી બરેની એ જૂબરી આંખોએ મારી સામે દૃષ્ટિ માંડી મેં એને એકદમ ઝાળખ્યો નહિ. તે દિવસે રસ્તે મળેલા ત્યારે મેં એનો ચહેરો જરામર જોયેતો નહિ. પોતાના પાવાના ફાંડાનો ટોકા લઈ જીભ જીભા એણે શાંતિથી મારી વાત સાંભળી ભીંધી. મેં એને મારા આમમનનું પ્રયોજન કર્યું. તે પછી કંઈક યાદ હતો હું એમ આંખો ઝીણી કરતાં એણે કર્યું.

‘ નામ તો તારું સંભળેલું લાગે છે તું એ જ માથુસ તો નહિ જેને વિશે મિશ્કાઈલો એ-ટોનોવિચ મોખાસે એક વાગ મને લખેતું — આ ધગધગ જે માસ પહેલાંની વાત ! ’

પઠી મને લઈને ઓસરીનાં પગથિયાં તરફ જઈ ગયાં એણે પૂછ્યું

“ તને ટાલ નથી પાતી ? કપડાં તો ડેટલાં ઓઝાં પહેવાં છે તે ! ”

તે હળવા સાદે એણે ઉમેયું, જાણે પોતાની જાનને જ કહેતો હોય એમ “હારે ખડતલ માણસ — રોમાસ હોથિયાર *એણે લ કાને ખખર આજે કયાં હશે એ?”

એક નાનો, ખૂણામાંના બગીચા તરફ પડતા બારણાવાળો એ રોડે રાચરચીનાથી ખીચોખીચ બરાચેલો હતો — એ દાગિયાં મેજ, ચોપડી-એના ઘોડા, તથા ખુરસી — એ ઓરડામાં અમે બેઠાં એણે હાથરમાલ લઈ પોતાની દાઢી લૂછતા લૂછતાં, મારા લખાણની દસ્તખતનાં પાનાં હિથલાવવા માંડ્યાં

‘હું આ વાંચી જઈશ તારા હસ્તાક્ષર કેવા વિચિત્ર છે! તદ્દન સાદાસીધા ને ચોખ્ખા — છતાં વાંચવા જરા મુશ્કેલ લાગે છે”

મારી દસ્તખત એના ઘૂંટણ પર પડી હતી, ને એ ત્રાંસી નજરે ધડીક એનાં પાનાં બણી તો ધડીક મારા બણી જોતો મને કઈંક બમ્મ બનાવી રહ્યો પછી કહે ‘તે આમાં એક જગાએ ‘ઝિગઝેગ’ શબ્દ વાપર્યો છે એમા તારી કઈંક ચૂક છે — ખરો શબ્દ ‘ઝિગઝેગ’ હોવો જોઈએ’

ચૂક’ છે, એમ કહેવા પહેલાં એણે જે થોડી વાર લગાડી, એ ઉપરથી મને લાગ્યું કે પડોશીનું સ્વમાન ન બચાય એવી રીતે કેમ વર્તણું તે કોરોલેન્કોને આવડે છે

“રોમાસે મને લખેલું કે, ખેડૂતો તો એને દારૂગોળો દાગીને લેડાડી મૂકવાના હતા ને એક વખત તો એને સળગાવેલો પણ ખરો — ખરી વાત છે”

આ વાત કરતાં કરતાં દસ્તખતનાં પાનાં હિથલાવવાનું તો એનું ચાલુ જ હતું

મને કહે • “પરબાણાના શબ્દો આપણે નાછૂટકે જ વાપરવા

‘ જોઈએ. બાકી એને બાકાત રાખવાનો નિયમ જ બરાબર છે આપણી રચિત બાપા પૂરતી સમૃદ્ધ છે સદ્ગુણો સદ્ગુણ લાગણીઓ, બાવ ને અર્થભાષાઓ બધા કરવા પૂરતી શબ્દસામગ્રી એમાં પડેલી છે ”

સામાન્ય ભાવે વાત કરતો હોય એમ, રોમાસ વિષે ને ગામગામી દાક્ષિણ વિષે પૂછપરછ કરતાં એણે કહી નાખ્યું :

“ ડેવો સયમી ને કોર ઉમનાભયો ચહેરો છે, તારો ! ” ને હસતાં હસતાં ઉમેર્યું, “ તારું જીવન બદ્ધ કપડું છે, નહિ ! ”

એની સુબનતા ભરી વાણીમાં ક્યાંય વોલ્ગા પ્રદેશની કઈંશન નહોતી. પણ તેમ જતાં મેં એનામાં વોલ્ગાના પાલસોટ સાથેનું એક વિચિત્ર સામ્ય પણ જોયું — ને તે કેવળ બેરી ફડીના, પડોળાં ઢાલી-વાળા એના બાધામાં ને તંદિલ દરિયાં જ નહિ, પરંતુ એના ભક્ષમનસ ઈશિયાં સૌમ્ય ચાતિઓમાં — જો, રેતાળ પટવાળી યા ખડકાળ કાંઠાવાળી, વાંકીચૂકી ગતિ કરનાર નદીને કંઠે વસનારા લોભામાં, હમેશાં જોવા મળે છે

“ તું ધણી વાર અશિષ્ટ શબ્દોનો ઉપયોગ પણ કરે છે — મને એમ લાગે છે તું એને બદ્ધ જોરદાર માને છે લોકો ધણી વાર એમ માનતા હોય છે

મેં એને કહ્યું : “ હું જાણું છું કે આરાં વખાણમાં અશિષ્ટતા તરફ કઈંક ઓક રહસો હોય છે પણ શિષ્ટ સૌમ્ય શબ્દો ને લાગણીના પરિચયમાં હું ભાગે જ આવેયો છું. ને આજ સુધી મને ક્યાંય એવું કામ પણ મળ્યું નથી કે જ્યાંયો હું એના પરિચય આપતો પ્રયત્ન પણ કરી શકું ”

એક શોધક દષ્ટિ આરા તરફ ફેંકતાં એણે મમતાજીમાં સાદે વગી દેહેવા મીઠું :

“ તું લખે છે કે, હું આ દુનિયામાં વિરોધ યુદ્ધ કરવા આવ્યો છું ને એમ હોવાને કારણે... ”. અહીં ‘ એમ હોવાને કારણે ’ વાળી

રચના નહિ ચાલે. લાપામાં એથી બેઠેલા વળાંક આવી જાય છે. તને પોતાને નથી લાગતું ? ”

આ બધું મારે માટે નવીન હતું. પણ મને પોતાને તત્કાલ આ દીકરાનું તત્વ સમજાઈ ગયું.

આગળ ચાલનાં, મારા એક કાગ્યમાં, કોઈ એક જણ દેવળનાં ખડિયેર પર “ મરુડની જેમ ” બેઠેલા હોવાની વાત આવી...

“ આવી રીતે બેસવા માટે એ કંઈ બહુ યોગ્ય સ્થળ તો ન જ કહેવાય ને એ બેઠેલું ફૂકું લાગે છે, એટલું જાણ્યું તો લાગતું નથી જ. ” કોરોલેન્કોએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

ને પછી તો એણે એક પછી એક મારી ‘ ચૂક ’ વીણી વીણીને આપવા માંડી. એની સંખ્યા જોઈને જ હું તો સમજામ આસિવાણો પડી ગયો. મારા માલ તો સગમતા અંગારાની માફક તગતગવા લાગ્યા. મારી માનસિક સ્થિતિ જોઈને કોરોલેન્કોએ હસનાં હસનાં મને ગ્લેમ ઉન્ગેનિરકની કેટલીક ભૂતેની વાત કરી. એ તો વળાં એથીય વધારાતી હતી. પણ હવે હું એવી સ્થિતિએ પહોંચી ગયો હતો કે મારા કાન કશું જ મદજુ કરી શકના નહોતા, ચિત્ત કશું જ સમજી શકતું ન હતું ને મને સમજના માર્યા હવે તો ક્યાંક નાસી છૂટવાતું જ મન થતું હતું, ને એ તો જાણીતી વાત છે કે, લેખકો ને અભિનેતાઓ બધા, રુવાંટીદાર ફૂનરા જેવા, આજી ચામડીના હોય છે.

એને મળીને ધેર ગયા પછી થોડા દિવસ તો હું હિદાસીનના ને હતાશામાં ફૂંબેલો રહ્યો.

પણ મને લાગ્યું કે, આ લેખક કંઈક નિરાળો જ હતો. એ કોરોલેન્કો જેવો બગ્નહૃદય કે તરત સામાનું દિલ જીતી લે તેવો તો નહોતો જ — કે રુવાંટીદાર જેવો અજાન માણસ પણ નહોતો. સદા હિદાસ એવા સ્વેદોન્તસોલે-ઈમનોવિચ જેડેય એને સરખાવી શકાય એમ નહોતો. એ સ્વેદોન્તસોલે મને એક વાર કહેલું,

“ વાર્તા તો એવી હોવી જોઈએ, જે વાંચનાર ચિત્ત પર સીધો આધાત કરે એ એક લાક્ષણિકતા હોવી જોઈએ કે જેના વડે વાચકને જતારી સકાય કે, એ કેવો પશુ છે ! ”

એના શબ્દોમાં મારી ચિત્તચ્ચિત્તો કંઈક પ્રવેશ પડતો હતો કેરો લેન્ડો પડતો જ લેખક હતો જેણે મારી સાથે વળનદાર શબ્દોમાં, માનવીય શબ્દોના અર્થ ને આકારની — પદના સૌંદર્યની વાન કરી હતી. એના વક્તવ્યમાંથી સ્ફુટ થતા સ્વરણ ને સુગમ સત્વે અને આંજી નાખ્યો હતો. દૈવામાં એક રંગ મે અનુભવ્યું કે, લખવું એ કંઈ એટલી સુગમ વસ્તુ નથી મે એની સાથે બે કલાક માળ્યા હશે. એણે મારી સાથે ધણી ધણી વાતો કરેલી, પરંતુ એમાં મારા કાંઈના વસ્તુ વિશે, યા એના મર્મ વિશે, એક શબ્દ એ બોલેતો નહિ. હું સમજી મયો કે આની પાસેથી એ વિશે કશું જ સાડું હું સાંભળવા પામવ નો નથી.

પખવાડિયા પછી, રાતા વાગવાનો એક ક્ષણે ને આનંદી માણસ એન. આર્થ દ્વિયામીન અને મારા લખાણની હસ્તાક્ષર પાછી આપવા આવ્યો એણે કહ્યું :

‘ કેરોલેન્ડોને એમ લાગ્યું કે એણે તને બહુ ગિવાની દીધી છે એ કહે છે કે તારી પાસે લેખનની બક્ષિષ છે પણ માણસે કેઈ કશા તત્ત્વજ્ઞાનનો એપ ચકાસ્યા વિના વાસ્તવિકતાને જ નજર સામે ગંખી લખવું જોઈએ એ કહે છે કે તારી પાસે વિનોદની શક્તિ છે, જોકે એ જરા જરજટ છે છતાં, એ બહુ સારી વસ્તુ છે, ને એણે કહ્યું કે તારા કાળોમાં ઉકુચન છે ’

હસ્તાક્ષરના પૂઠા પર પેનસિલ વડે ખૂબા ખૂબાવાગા હસ્તાક્ષરમાં લખેલું હતું

“ તારા ગીતો પરથી તારી કાવ્યશક્તિનું માપ કાઢવું જરા અશક્ય છે, છતાં તારી પાસે કંઈ-શક્તિ છે, એમ મને લાગે છે તારા જીવનમાં તે જે કંઈ અનુભવ્યું છે, તે વિશે તું કંઈક લખ ને એ મને જતાવજો

કાવ્યની મુલવણી કરવાની શક્તિ તો મારી પાસે નથી, છતાં, મને લાગે છે કે, તારાં કાવ્ય સમજવાં જરા મુશ્કેલ લાગે તેવાં છે. જોકે એમાંની કોંક કોંક એકબદોક્ષ પદ્ધતિઓ લણી જ ચોટદાર ને અદ્ભુત છે—વી. કે."

હસ્તપ્રતમાંના લખાણ ને એના વસ્તુ વિષે એક અપ્પે નહિ ? આ વિચિત્ર માણસને એમાં શું જોવા મળ્યું હશે ?

હસ્તપ્રતના બંડલમાંથી બે કાગળિયાં સરી પડ્યાં. એક કાગળ પર 'પર્વતારોહકને ઉદ્દેશી પર્વતની ઉક્તિ' નામે કાવ્ય હતું, બીજા પર 'શેતાને પૈડાને શું કહ્યું?' અને આજે માદ નથી કે શેતાને પૈડા સાથેની ચર્ચામાં ચોક્કસ શું કહેયું, યા 'પર્વતની ઉક્તિ'માં શું હતું તેં એ આખી હસ્તપ્રતના ફાંદીને લીરેલીરા ઉઝાડી એને મારા ચૂપામાં નાખી દીધી ને લખાણના મર્મ વિષે, મેં મારા જીવનમાં જે કંઈ અનુભવ્યું હતું એના પરના ચિંતનમાં હું ડૂબી ગયાં.

મારા કાવ્યમાં મેં જે બધું લખ્યું હતું તે મારા જીવનમાં અનુભવેલી વાત જ હતી. ને પેલી કવિતાઓ! એ તો કાંઈ બહરમાતથી જ એના ભેગી મુકાઈ ગયેલી. એ તો મારા એક શુભ રહસ્યસભી હતી. મેં કદી કાંઈ ને આજ લગી એ જતાવેલી નહિ ને હું પોતે પણ એમાં લખેલી વસ્તુને આગળે જ સમજતો હતો.

મારા સાથીઓમાં હતો એક મોરોકો આમડાની ખાંધણીવાળો કાવ્યમય તૈર્મી ક્રાંસિસ કેપે, જીન રિયોપિન, થોમસ હુડ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક કવિઓનાં કાવ્યોના, બારિકાવા ને સિખાઓવે કરેલાં, અનુવાદ હતા. મારે મન, ફ્રાંકોનોવનાં કરુણ ગીતિ-કાવ્યો તો શું પણ, પુરિકન કરતાં પણ એનું મૂલ્ય જિત્યું હતું.

પેલા જીવાન માણસે નાડસનનાં લખાણ દર્શાં. પણ જૂની પેઢી તો નાડસનને પણ નીચી નજરે જોતી.

સન્માનનીય વ્યક્તિઓ કે જોખતો હું અંતરથી આદર કરતો, એ લોકો મને એક ગંભીર વ્યક્તિ લેખતા, અઠવાડિયામાં બે વખત મારી

સાથે " મૃદુદયોગોના મદત્ત વિષે, જનતાની જરૂરિયાતો ને બુદ્ધિજીવી-ઓના કર્તવ્ય વિષે", ને જે કદી — કાઈ કાળે બેઠોતોમાં પગદોડો જમાવી શકશે નહિ તેવો મૂડીવાદનો સડો તથા સોશિયાલિસ્ટ રૂંચના વજેરે બાબત ચર્ચા કરતા. ને હવે એ બધા લોકો બાણી બશે, કે હું તો તરંગી કાબો લખું છું ! મને એ લોકોની દયા આવી, જેમને મિયારાને મારે વિષે પોતાનું મમતાબધું, ગંભીર વલણ બદલવું પડવાનું હતું !

તે મેં નિષ્કંપ કર્યો કે હવેથી કદી હું કાબો તો શું પણ મધ પણ લખવાનો નથી. ને ખરેખર જ, નિઝની-નોવજોરોદમાં રહ્યો ત્યાં મુધી — લગભગ એ વરસ લગી — મેં કશું જ લખ્યું પણ નહિ જોકે ઠાક વાર મને કંઈક લખવાની અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવતી ખરી.

પરંતુ અત્યંત ઝાનિ સાથે હું મારા એ પ્રહારણને સર્વપાપહારા અગ્નિદેવને સમર્પણ કરી દેતા.

*

વી. છ. કોરોલીનો ઉદામ બુદ્ધિજીવીઓના જૂથથી કંઈક અજાત રહેતા ત્યારે હું એમની વચ્ચે જંગલી કામગાઓના પરિવારથી ધેરાયેલા ચક્રલા જેવી લાગણી અનુભવતો હતો.

આ લોકો જેના આસ પ્રશ્ન સહ હતા તેવો લેખક એન એન. ઝાતોવારકી. એના વિષે બાલતાં એ લોકો કહેતા કે, " ઝાતોવારકી માણસના આત્માનો મેન ધોઈ નાખી, એને ઉત્તમ બનાવે છે "

યુવાનોને તાલીમ આપનારા એક કાર્યકર્તાએ આ લેખકની કૃતિ-ઓના વાચનની બમ્બામણ કરતાં કહ્યું કે " ઝાતોવારકી જરૂર વાંચો, હું એને અગત રીતે જોઈશું છું, બહુ પ્રામાણિક માણસ છે. "

એક ઉરચેન્ડકી ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક વંચાતો, તેમ છતાં એના વિષે એ સંશયવાદી હોવાનો ભય સેવાતો. ને પ્રામવિસ્તારને માટે તો એનું આ વલણ અદમ્ય જ ગણાતું એ લોકો કેશાનન, માચનેન ને

ઝાસોદિમ્સ્કી વાંચતા, પોતાપેન્કોનાં લખાણ પર પણ ઊડતી નજર ફેરવી જતા : જાણે, ‘લાજે છે તો ઠીક...’ એવા ભાવથી.

મામિન-સિનિચાક એમનો માનીતો લેખક હતો, જોકે એના વિષે એમ પણ કહેવાતું કે, ‘એનું વલણ’ કંઈક ‘અરપટ્ટ’ ‘ધૂધળું’ ખરું.

તુર્જેનેવ, દોસ્તોયેવ્સ્કી, ને સ્લિયો તોલ્સ્ટોય વગરે — આ બધા એમની ગણનામાંથી બાકાત રહી જનારા લેખકો. સ્લિયો તોલ્સ્ટોય તો ધાર્મિક પયમગ્ગર ગણાય એમને વિષેના, આ લોકોનાં મનતબ્બનો સાર એ હતો કે, “એ તો એવકૂફનો પાઠ બજવી રહેલ છે.”

મારા મિત્રો કોરોલેન્કો વિષેનો મારો અભિપ્રાય જણાતા નહોતા. એ નિર્વાસનની સજા કાપી આવ્યો હતો, ને એણે ‘માકારનું સ્વપ્ન’ નામની વાર્તા લખી હતી. આ બંને વસ્તુઓ એવી હતી જે બારપૂર્વક એને એમની દૃષ્ટિએ પણ માન્ય કરવા પ્રેરી રહે. પરંતુ તેઓના મતે, એની વાર્તાઓમાં કંઈક એવું અકારણક તત્વ હતું જે, સાહિત્યના રસિયા લોકોમાં આમવિસ્તાર વિષે ખોટો ખ્યાલ બંધાવતું હતું. ને એટલે જોનાથી ખિલકુલ ટેવાયેલા નહોતા.

કોરોલેન્કો વિષે અભિપ્રાય આપતાં તેઓ કહેતા : “એ માણસ કેવળ પોતાના મરતકથી લાજે છે; ત્યારે, ખરી રીતે લોકોને સમજવા હોય તો તે માટે, માણસે પોતાના અંતરથી મથવું પડે.”

‘ઈન ધી નાઈટ’ નામની લેખકની એક સુંદર વાર્તામાં લેખકના ‘આધ્યાત્મિક વલણ’ના બીજાણુ જડી આવવાને કારણે જ એ ખાસ અગ્ગાને પાત્ર કરેલા લેખકનું આધ્યાત્મિક વલણ જ એમની દૃષ્ટિએ એક અપરાધ હતું હતું. કોરોલેન્કોના વર્તુળના જ એક સભ્ય — ધણું કરીને એ આઈ. બોગ્ડાનોવિચે જ — એ વાર્તાની મગ્ગક હાથવવાના હિદ્દેશથી જ, કટાક્ષથી બરપૂર ને સ્પષ્ટ રીતે દંડ દાખવતી, એક પ્રતિ-વાર્તા પણ લખી હતી.

“તદન કમરો !” એસ. જી. સોમોવ, જે કંઈક અંશે પોતાની

ખાસિયતવાળા માણસ હતા ને યુવાનો પર જેઓ સારી એવી અમર ધરાવતા એમણે એ વાતો વિષે પોતાનો યુક્તિ આપતા હતા નાખેલું :
 “જન્મ આપવાના સારીરિક કાર્યનું વર્ણન તે કંઈ લલિત સાહિત્યનો વિષય ન હોઈ શકે — ને એમાં વળી કાળો બીટલ્સ (એક પ્રકારનાં જીવડાં) જે ખેંચી લાવવાની થી જરૂર દેતી? એ...એ...તોલ્સતોયની નકલ કરવા જાય છે. કોરોલેન્કો એમ કરે જ છે.”

પણ એ સમયે, કોરોલેન્કોનું નામ શહેરને ખૂણે ખૂણે...તમામ વર્તુળોમાં યુગલું થઈ મધુ હતું. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે એ એક મહત્વની બક્તિ બની ગઈ હતી, જે લોકચુંગકની માફક સૌનું આકર્ષણ કરી સહાનુભૂતિ તેમજ વિદેશ બને જાગ્રત કરતી હતી.

જેમને એના વિષે બીજું કંઈ જ કહેવા જેવું સજવું નહિ તેઓ કહેતા : “એ લોકપ્રિય થવા મથી રહ્યો છે.”

એ દિવસોમાં એક સ્થાનિક બંકર્મા મોટી ચોરી થવાનો કિસ્સો બહાર પડેલો. આ એક તદ્દન સામાન્ય બીના હતી છતાં તેના અત્યંત નાટકીય પરિણામો આવેલાં. અનેહું એવું કે ચોરીના કિસ્સામાં જે મુખ્ય ગુનેગાર પકડાયેલો તે, આખા પ્રાંતમાં “હૃદયના છુટ્ટા ભોલાવનારા સિંહ” તરીકે ઓળખાતો; ને તે જેલમાં મરી ગયેલો તે પછી એની પત્નીએ હાઈકોર્ટનોરાઈડ એસિડમાં તાંબાની ધાતુનું દ્રાવણ પી આત્મ-હત્યા કરેલી. એ બાઈને રમજાને લઈ ગયા તે પછી તરત એના પ્રેમીએ એની કબર આગળ જઈ, બંદૂકની જાળીથી આત્મહત્યા કરેલી. ઉપરાંત, આ કેસમાં સંડોવાયેલા બીજા પણ એ જણનાં વારસદારી મોત થયેલાં. અફવા એવી હતી કે, આ બધાંએ પણ આત્મહત્યા કરી છે.

‘વોલ્ગા હેરલ્ડ’ નામના છાપામાં કોરોલેન્કોના લેખ છપાતા. આ બેંકવાળા બનાવ વિષે એમણે લખેલા લેખો છપાયા તો જ વખતે આ બધી ટુચુણજનક ઘટનાઓ બની આળી લાગણીવાળા લોકોએ તો કહેવા માંડ્યું કે, “સમાચારપત્રમાં લેખ લખીને” કોરોલેન્કોએ “માણસોની કનઠ ચવાવી” પરદુ મારા વડીલ સદાચક્ર એ. આઈ.

લેનિને ઉત્કટતાપૂર્વક દલીલો કરીને બધાને સમજાવ્યું કે, " દુનિયાની કાઈ ઘટના કલાકારને માટે પરાધી — અજાણી નથી "

પણ સૌને એ વાતની ખબર હતી કે, બીજાને બદનામ કરવા જેવું સહેલું કામ બીજું નથી, ને સંકુચિત વૃત્તિવાળા લોકોએ કેરોલેન્કો પર તરેહ તરેહના આક્ષેપોના વરસાદ વરસાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ.

એ મદમતિએ સરતાં વર્ષોમાં જીવનનું ચક્ર બહુ ધીમું ફરતું, કાઈ એક અદશ્ય કમાન પર સવાર થઈ, એવા જ અદશ્ય હેતુ યા સક્ષ્ય બાણી મતિ કરતું ને બી કમાનના ચક્રાવે ચઢેલા એ બાધી દડોનો બારે કરીસ્વાળો માણસ પણ પેલા પાછોટની જેમ વધુ વધુ આંખે ચઢતો થઈ ગયો હતો. રોકોપ્તીને* કેસ અદાલતમાં ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે કેરોલેન્કો જાહેર જનતાને માટે અલાયદી રાખવામાં આવેલો એકદમની એક એક પર આસન જમાવી આરોપીના મૃત્યુ-સમાચારનાં રેખાચિત્રો પોતાની નોટ બુકમાં આંકી રહ્યો હતો એમ્તવે! એસેમ્બલીના હોલમાં પણ એનો ભોગ થઈ જતો ને ધાર્મિક સરખસો નીકળતાં ત્યાં, એની હાજરી હોય જ — નહિ જેવું મહત્ત્વ ધરાવતી પ્રત્યેક ઘટના એના કાંત સૌમ્ય ચિત્તનું આકર્ષણ ક્યાં વિના રહેતી નહિ.

જુદી જુદી રીતે પણ ઉલ્લેખનીય એવા કેટલાક લોકોનું એક સાતુ એવું વર્તુળ એને ઘેરીને રહેવા લાગ્યું હતું એમાં હતા — એન. એફ આનેસ્કી — જે એક ઉત્કટ સ્ફુર્તિવાળા મનના માણસ હતા, એસ વાઈ પેસ્પાત્સેવ્સ્કી — જે પોતે એક કોંકર ને લેખક બને હતા, ને સ્વભાવે બહુ બલો, આનદી, ને દૃઢ માનવતાપ્રેમી માણસ હતા . તથા એ-જલ એ ઓગ્દાનોવિચ — એક સારો વિચારક ને જરા રૂઢ કડપવાળો આદમી, જેને " ક્રાન્તિકારી સદ્ગૃહસ્થ " તરીકે સૌ ઓળખતા, એ આઈ ઇવાન્સીન પિસારેવ, એ એ સાવેસ્તાવ — જે એમ્તવે!

ખોડનો ચેરમેન હતો, અપોલોન કારેલન — જે એક ટુંકામં ટુંકા, પરંતુ એક જ્વલંત એવા જાહેનામાનો લેખક હતો, જેના જેવું એક લખાણ મેં આજ સુધી જોયું નથી. આ લખાણ હતું — ખધાન્સની માગણી કરો. (ડિમાન્ડ એ કોન્સ્ટીટ્યૂશન !) આ તથુ જ સ્ટ્રાંડો લખેલાં ચોપાનિયાં. ૧૮૮૧ની સાલમાં, એણે નિઝની-નોવગોરોદ સહેરની દીરાયે પર ચિટકાવી દીધેલાં.

કોરોલેન્કોનો આ સમાજ મળકમાં ‘સોસાયટી ઓફ મોનર ફ્રિલોસે ફક્સ’ (‘સ્વસ્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો સમાજ’) તરીકે ઓળખાતો. એ સમાજના સભ્યો દૈનિક સુંદર વ્યાખ્યાનો પણ આપના. કોરોલેન્કો સેપ્ટેમ્બર-૧૮૮૬ પર ને યેકાતેરેકાએ ‘નવી કવિતા’ વિશે આપેલાં વ્યાખ્યાનો તો મને જગમગ યાદ છે એ દિવસોમાં દેશનોવ, કુંન, કોગિન્સ્કી, મેડવેડસ્કી, મિન્સ્કી, મેરજકોવ્સ્કીની કાવ્યકૃતિઓ એ જ પ્રકાશમાં વસાતી. એમરલોના આકાશચાત્રના નિબંધો એન આર્થ. દ્રિયામીન, કિસ્મ્યાકોવ, એમ. એ. પ્લોત્નીકોવ, કોન્સ્ટાન્તિનેવ, રિમ્મન, ને ખીલ દેટમાક, રશિયન આમવિસ્તારનો મંબીગપણે અભ્યાસ કરી ગ્રહેલા લોકો, આ ‘સાણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સમાજ’ના ગણના.

આમાંની પ્રત્યેક બક્તિ ખેડૂનના સમગ્ર જીવનને સમગ્રવા મટેના અભ્યાસ પર ઘણી જીડી અસર પાડી ગયેલ છે. વળી આ બક્તિઓ પોતે જ મામડાની ગદરમમ્ય ભિંદગોમાં જીડો ગસ ધગવનાર એવા ખીલ અનેક લોકોના આકર્ષણનું કેન્દ્રિંગિંદુ અનેલી હતી. દરેકની પાસેથી કંઈક ને કંઈક ચીખવા મળે એવું હતું.

મામડાના જીવન પ્રત્યેનું આ મંબીર છતાં સમગ્રપણે તત્ત્વ જોવું વલણ મને પોતાને ઘણું જ ઉપયોગી લાગતું. આ રીતે કોરોલેન્કોના વર્તુળની અસર વધી રહી હતી — ને તે સમાજના એવા વિશાળોમાં કે જે, આજ પૂર્વે, સાંસ્કૃતિક અસત્યની નિલકુચ કોરા નદી ગયેલા ગણાતા હતા.

મારો એક મિત્ર હતો — પિમેન વ્લોસ્થેવ. એ મત્સ્ય ઉદ્યોગના

ધનરદાર જેવા દેખત નાહોવને ત્યાં વાડના ચોકીદાર તરીકે કામ કરતો. જેનો શરીરનો બાધો ધધિરે કંઈક હિતાવળે અડવા હાથે ધડી નાખેવ હોય એવા એક સામાન્ય બુધિયા નાકવાળા ખેડૂત જવો તે લાગતો. એક દિવસ એના માલિકની ગેરકાનૂની દાનત વિષે વાત કરતાં એણે મને ધીમા, કંઈક ળાની વાત કરતો હોય એવા, સાદે કહ્યું :

“એ જરૂર એમ કરવાનો...મને ખાતરી છે. પણ એ બાપડો કોરોલેન્કોથી બહુ ખીએ છે. આ કોરોલેન્કો...એક અબજ માણસ છે. પિટસબર્ગથી અહીં આવીને રહેલો છે. એ પરદેશના રાજાનો ભણેજ થાય એ લેકા એને પરદેશથી પગાર આપીને બધી વાતની દેખરેખ રાખવા અહીં લઈ આવ્યા છે — એમના મનર પર પણ એમને વિશ્વાસ નથી તો ! ને આ પેલા કોરોલેન્કોએ તો કાશુ જાણે શું કયું છે-આખી ઉમરાવોની જમાતમાં જમાવાનનો દાન બેસાડી દીધો છે !”

પિમેન એક અબજ માણસ હતો, પણ જનરો સ્વપ્નશીલ. એને પ્રભુ પ્રત્યે કોઈ અસાધારણ પ્રકૃષ્ટતાભરી શ્રદ્ધા હતી ને એ આસ્થાપૂર્વક નજીકના જ ભવિષ્યમાં દુનિયાના “તમામ જુઠ્ઠાણાઓ”નો અંત આવી જવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો.

“તું તારે બેફિકર રહેજે, વહાલા દોગ્ત ! થોડા જ વખતમાં આ બધાં જુઠ્ઠાણાનો અંત આવી જવાનો છે એક પછી એક એ જુઠ્ઠાણાં પોતાની જાતે જ એકબીજાને મળી જઈ, એનો સમૂહગો અંત આણી દેવાનાં છે.” આ સુખે બેલતાં એની લુખખી, ભૂખરી અંખો અદ્ભુત રીતે ધનનીલ બની કોઈ અનેરા આનંદથી ચમકી ઊઠી ને જાણે

* એસ એલ્યાન્કો નામના લેખકે તો છાપીને નહોર કરેલ કે, વી. જી. કોરોલેન્કો ‘એન્લીસ્ટ્રા પ્રિન્સ’ — ‘ઇચ્છેડનો રાજકુમાર’ છે, એની વાત બુદ્ધિજીવીઓએ ફેલાવેલી છે. એ એને લખેલું કે, એ વાત તદ્દન ખોટી છે. એ દવાયા નિઝની-નોવગોરોદયો આવેલી જ ને મારા મતે એ વાત બનાવનાર પિમેન વંદારસેવ છે. ને એ ૧૯૦૩માં વ્હાદિમિરનાં ખાતે બાલાખના મુયારને એએ સાબળેલી.

એમાંથી વડી રહેવ ધનનીવ દિગ્ગો દમણાં કીલગઈ જશે, એલું
લાગવા માંડ્યું.

એ કનિવારે અમે જાને જણા સાર્વજનિક સ્નાનગૃહમાં ગયા,
ને ત્યાંથી એક કૃપાહારગૃહમાં ચા પીવા ચાલ્યા ગયા. અચાનક પિમેન
એની મમતાભરી દષ્ટિ મારા મોં જણી માંડી કહેવા લાગ્યા :

“એક...પગવાર ..ચોથી જ જરા”

એના હાથમાં પકડેલી ચાની રકામી સહેજ મૂંઝાં જરી એણે
રકામી જાગવીને ટેમલ પર મૂકી દોધી, ને હાથ વડે પોતાની ડાબી
પર ફૂંસતું નિશાન કરી, એ કેમ જાણે કંઈ સાંભળતો હેય એમ ઠાન
માંડી રહ્યો.

“થુ હવું, પિમેન ?”

“તને ખજર છે, મારા દોસ્ત! એક દિવસ વિચાર દમણાં જ
મારા આત્માને સ્પર્શ કરી ગયો. ને એનો અર્થ એ કે, ભગવાન મને
ધોડા જ વખતમાં પોતાની પાસે બોલાવી લેશે...”

“જા જા, હવે...એવી વાતો જવા દે. તું...આવે! સત્ત
તદુરસ્ત માણસ.”

“ચુપ ..!” એણે મલીતાપૂર્વક પણ પ્રસન્નચિત્તે કહ્યું, ‘ એક
શબ્દ બોલીશ નહિ—એ હું જાણુ છું ”

ખીજ જ ગુરુવારે એક ધોડા પરથી પડીને એ મરી ગયો.

*

૧૮૮૬ થી ૧૮૯૬નાં દસ વર્ષને—નિઝની નોવજોરોદ માટે
જગત અતિસંયોજિત વિના ટકી શકાય કે, એ ‘કેસોસેન્ડો યુમ’ હતો.
પણ આ વસ્તુ મુદ્દખર્ચ અને વખત પ્રગટ થઈ ચૂકેલી છે

એ એ ઝારુમિન—એક રુગવળા ક્રમ્હાનો માલિક ને સહેરનો
એક ‘સાદસિક દેવાગિયો’, ને એક નામચીન પાત્ર એણે એના અનિમ

દિવસો, ચુસ્ત તોલ્સતોલ્સવાદી તરીકે, ચરાખનો ત્યાગ કરવાનો પ્રચાર કઠ્ઠાં વિતાવેલા. એણે ૧૯૦૧ની સાલમાં મને કહેલું :

“કોરોલેન્કોના સમય દરમિયાન જ મને સમજાયું કે મારે જીવવું જોઈએ એ રીતે હું જીવતો નથી”

પોતાના જીવનપરિવર્તનની ખાખતમાં એ કંઈક મોડો જાગેલો. — “કોરોલેન્કોના સમય દરમિયાન” એની ઉંમર પચાસ વટાવી ચૂકેલી પણ તેમ જાતાં એણે જીવનમાં પત્તો લાવવાની ખાખતમાં ઉપેક્ષા સેવી નહિ, અર્થાત્ પુરાણી રૂઢ પ્રણાલીનો એણે અંત આણી દીધો. — રશિયનની રીતે

“હું બહુ માદા રહેતો,” એણે મને કહેવા માંડ્યું : “મારા ભત્રીજા સેમ્યોન મને જોવા માટે આવેલો. આજે તો એ નિર્વાસનની સજા ભોગવી રહ્યો છે — છુ જણે જ છે ત્યારે એ વિદ્યાર્થી હતો. એક દિવસ એણે મને કહ્યું, ‘તમને કંઈક વાંચી સહજાવું’ ને એણે જે ચોપડી મારી પાસે વાંચી લેવું નામ હતું — ‘માહારનું રવન’, એ વાર્તાએ મને રમવા દીધો ટેટલી સુંદર એ વાર્તા ! તો, એક માણસ ખીજ પર દયા લાવી શકે છે...એમ ને ?’ બસ, એ વાર્તા સાંભળી તે ધડીથી હું બદલાઈ ગયો. મેં મારા એક સાગમાં સારા મિત્રને યોલાવી મંગાવ્યો. ને એને કહ્યું, ‘આમ જો...એ...ના બચ્યા ! આ વાંચ તો ખરો !’ એ વાંચી ગયો...ને કહે ‘આ નરી નિદા છે’ હું એકદમ ચિડાઈ ગયો એના પર. ને એને માટે હું થું માનું છું, તે એના મોં પર કહી આપ્યું મેં કહ્યું : ‘તું બદલાય છે’ ને તે દિવસથી અમે કદા દુશ્મન બની ગયા હું એનો કરજદાર હતો. એણે મને કનડવા માંડ્યો પણ મેં તો એની પરવા જ કરી નહિ. મેં મારો ધંધો બંધ કરી દીધો હવે મારા આત્માનો એની સાથે મેળ બેસી શકે એમ જ નહોતો મને દેવાળિયો જાહેર કરવામાં આવ્યો, ને એ માટે ત્રણ વર્ષ જેલમાં ગૂંચી આવ્યો જેલમાંથી હું મારી જાતને કહેતો : ‘આજ સગી બહુ બેવફાઈ બન્યો. હવે બસ,’ ને જેવો

જેવમથી છૂટ્યો કે હું પહોંચ્યો કોરોસેન્ડા પાસે એમ કહેવા કે 'બસ હવે તું મારો ચુરુ બન ને મને કંઈક શીખવ' પણ તે વખતે કોરોસેન્ડા શરેરમાં નહોતો. એટલે હું મથો આપણા લિપો તોમ્સનોય પાસે મે એને કહ્યું કે, બાઈ આમની વાત આમ છે એણે કહ્યું 'બહુ સારી વાત છે તદ્દન સાચી વાત છે' ને બસ તે દિવસનો પકડેલો આ રસ્તો / ને ગાંધિજીની સાન દેકાણે કેમ આવી તે જાણે છે? એનું જ કારણ કોરોસેન્ડા ને એવા તો બીજા કેટલાય જણા બતવું તને, જેની વાત હું જાણું છું — જેઓ કેવળ પોતાના આત્માનો અવાજ સાંભળીને જ જીવ્યા છે અને અમે વેપારી હોઈએ, ને અમારા આત્માની આસપાસ બહુ જીવ્યો જીવ્યો દીવાનો ચણાઈ મઈ હમે જનાં એ દીવાનો ઓગમીનેય સત્ય અમા : હમી પહોંચે છે ખરું "

આ પ્રકારનાં વર્ણનો મારે મન અતિ મૂલ્યવાન છે એ મનાવે છે કે કેવા નિરનિરાળા મારે ધર્મ મંમુતિની સુમધ જગતી જાનિઓના જીવનમાં ને એમનાં નૈતિક મૂલ્યોમાં પોતાનું રચાત જમાવી લે છે ।

જારુમિન, ઘરાવદાર સફેદ દાદીરાળો માણસ — ઝીંઘી ઝીંઘી, સહેજ રનાશ પડતી, નિસ્તેજ આંખો ને નકશીતાર ચુરેખ ચહેરો. એની આંખની કાઠી કેળી અમંગ, કંઈક અમંગ ધસી આવેલી, મજુકા જેવી દેખાતી. એની આંખને કાગળે મેનો દેખાવ કંઈક જઝોપણના બ વચાળો. એણે 'કાવદાના રમેલાન' તરીકેની કાનિ જમાવી લીધેલી. કાઈ પોલીસે કાઈ એક માણસ પાસેથી બોલી રીતે એકાદ કારો પડાવી લીધેલો. એની સ મે જારુમિને પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવેલી ને કાર્ટોએ એની ફરિયાદને પાયા વચગતી કદી કદી નાખી તો એ છુટ્ટો પોતાના કાગળિયાં લઈને છેક પિંચસમઈ પહોંચી ગયેલો ને એનેટ સુધી લડેલો, ને પોલીસે નાગરિકો પાસેથી પૈસા લેવા નહિ, એ જાનને મનાઈ દુકમ કરારી વિજ્ઞાનોની જમ નિઝની નોંધવોગદ પાડે કરેલો તે પડી ફતેલો સર્વ ને એ પહેલો 'નિઝની-નોંધવોગદ પાડે છુટેટિન'ની અ ફિમમાં તરીકે કહે, 'હા, આ દુકમ હાથે' પણ સેન્સર, ગવર્નમેન્ટ દુકમની,

એ આઈરને છપાઈને બહાર પડતાં અગાઉ ટૂંકમાંથી જ રદ કરાવી નાખ્યો. તો ઝારુમિન પહોંચ્યો મવનર પાસે. કહે, ‘તું કાનૂનને નથી માનતો શું, મારા મિત્ર ?’ (એ લગભગ બધાંને તું કહીને જ સંમોધતો) આખરે એ આઈર છપાયા, ત્યારે એને જંપ વળ્યો.

લાખો કાળો ડગલો પહેરીને એ શહેરના રસ્તાઓ પર ફર્યા કરતો. એના રૂપેરી વાળનાં જુવકાંને ઠાકતી એક વિચિત્ર હેટ માથા પર મૂકતો, પગમાં ઘૂંટણ લગીના મખમલની પટ્ટીથી મઢેલા જોડા હોય. અગમમાં કામળિયાથી ફાટું-ફાટું ચામડાનું મોટું પાકોટ હોય, જેમાં ‘નશ્વાળોરી નિયમન સમાજ’ના નિયમોને લગતાં કામળિયાં, ને તે ઉપરાંત શહેરી-ઓની થોડકબધ ફરિયાદો નોંધેલી હોય. એ પોલીસોને માળામાળા કરતાં રોકતો, મળીય બાપા નહિ વાપરવા સમજાવતો. ચોરે ને ચોરે જે કાઈ અપડા મારામારી થાય, એમાં વચ્ચે પડી બધાંના મન કારવાનું કામ કરતો — ખાસ કરીને સગાં ઘોડેસવાર પોલીસના વર્તન પર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરતો ને પોતાના એ કાર્પને નામ આપેલું એણે ‘સાવની સાધના’.

એ દિવસોમાં એક ખ્યાતનામ પાદરી ઈયોન કોન્સ્ટાન્સ્કી નિઝની-નોવગોરોદ આવેલો. એના પ્રશંસકોનાં જૂથનાં જૂથ રથાનિક દેવગની આસપાસ ઊભરાઈ રહ્યા હતાં. ઝારુમિને એમની નજદીક જઈ પૂછ્યું : “અહીં આટલા બધા ભેગા થયા છે, વાત શી છે ?”

એક જણે જવાબ આપ્યો : “એ બધા ઈવાન કોન્સ્ટાન્સ્કી બહાર આવે, એની રાહ જોતા ઊભા છે.”

“ઓહ ! પેલો શાહી દેવગનો નટ કે ...? ... મૂર્ખાઓ... !”

પણ કાઈએ ઝારુમિનને અગિયો સરખી અડાડી નહિ. એક થકાળુ માણસે એને બાંધ જેમીને બાજુએ બેસાવી લીધો ને ચિતાવું બાવે કહ્યું,

“ ઝટ...તમારા પગ જીપડે એટલી ઝડપથી ચઢીથી દૂર જતા રહો, બમવાનની ખાતર, એલેક્ઝાન્ડર એલેક્ઝાન્ડ્રોવિચ ”

ઘહેરની સર્વસાધારણ પ્રજા આદરભર્યા કુવુદલથી એની સાથે વર્તતી, ત્યારે કેટલાક એવાય દના, જે એને ‘એવકૂફ’ કહેતા. બહુમતી આ છુદ્દાને પોતાના ‘રખેવાળ’ તરીકે યાદની, ને એની પાસેથી તરેહ-તરેહના ચમત્કારોની આશા સેવતી એ ચમત્કારો પછી બહેને ગમે તે પ્રકારના હોય — માત્ર સુધરાઈના સત્તાવાળાઓને અલ્પમના હેમ એટલું એમને યસ હતું

૧૯૦૧માં વળી મારે જેલ જવાનું આગ્યુ. ઝારુગિન તે વખતે તો મને આજખતો પશુ નહિ; છતાં એણે સરકારી વકીલ ઉત્તિન પાસે જઈ મારી મુલાકાતની માગણી કરી

“તું કેહોનો કઈ સજો થાય છે?” ઉત્તિને એને પૂછ્યું.

“ના, મેં એને કહી નોંધેલ્ય નથી; ને એ કેવો હશે એની કલ્પનાય નથી.”

“તો એની મુલાકાત તને નાહ આપી ચકાવ”

“પશુ તે ઈસાના ધર્મનો નવો કરાર વાચેતો છે? એમાં શું કહેલું છે? ને બધા માણસ, જે તું એ ‘નવો કરાર’ જાણતો જ ન હોય તો પછી લોકો પર કેસ શી રીતે ચલાવે છે?”

પશુ સરકારી વકીલ પાસે તો એનો પોતાનો આગવો કરાર હતો, ને એ કરારની રૂએ એણે એ છુદ્દાની વિચિત્ર માગણી તદ્દન નકારી ઠાઠી

ઝારુગિન, જે કે, પેલા અજ્ઞાન રશિયનોમનિ જ એક હતો — જેઓ પોતાના જટિલ જીવનને અતે, ત્યારે એમને કશું જ ગુમાવવાનો કંઈ ન રહ્યો હોય ત્યારે, ‘સત્યના ચાહક’ જની મહેતા છે ને ખરેખર ધૂની સિવાય ખીલું એમને કહી પશુ શું ચકાવ?

ખીજે એક વેપારી — એન. એ યુગ્રાવ. એના શબ્દો તો વળી અત્યંત સૂચક છે — એટલું જ નહિ વધુ સાર્થક પણ ખરા એક લખપતિ, માનવદયાવાદી, ‘ઓલ્ડ બિગિવર’ પંથનો, ને બધી રીતે કાબેય માણસ. નિઝની-નોવગોરોદમાં એ સાર્વભૌમ રાજની જેવે દરજ્જે ભોગવતો. એક વખત કાવ્યમય ઊર્મિવશનાની શેઠમાં આવી જઈ એણે ફરિયાદ કરી :

“આપણે વેપારીઓ — નહિ એવા સણ્યા, નહિ બળવાન કે નહિ કાબેય. આપણી ઉમરાવચાહી હજી આપણે ખંખેરી કાઢી નથી, ત્યાં તો ખીજ આપણા પછુ ડુઆગ ઝાંટી રહ્યા છે. દા. ત. આ તમ ગ એમ્સ્તેવોના સભ્યો, ને આ કોરોલેન્કો જેવા ભરવાડો. કોરોલેન્કો તો ખાસ કરીને ભારે અણગમો પેદા કરે એવો ગૃહસ્થ છે. દેખાવે જોયો હોય તો સાવ સાદોસીધો મણસ. પણ સૌ એને ઝોળખે, જ્યાં જુઓ ત્યાં એ તમને પેઠેલો દેખાશે...”

આ અભિપ્રાય મેં લગભગ ૧૮૯૩ની વસંતમાં સાંભળ્યો હતો. જ્યારે હું આખા રશિયાનો ને કોકેસસનો ખૂબ લાંબો પ્રવાસ ખેડી નિઝની-નોવગોરોદ પાછો ફરેલો ત્યારે. આ સમય દરમિયાન — લગભગ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં — કોરોલેન્કોની જાહેર વ્યક્તિ તેમજ લેખક તરીકેની ગણના ધણી જીતી હતી. દુષ્કાળ સામે એણે આપેલી લડન, માયાભારે ગવર્નર બારાનોવ સામે એણે ઝીલેલી ટક્કર, ને ‘એમ્સ્તેવોની કાર્યવાહી પર એની અસર’ને કારણે એની ખ્યાતિ દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી હું માનું છું કે, એની ‘હંત્રી ઈવર’ (‘જૂખ્યુ વરસ’) નામની કૃતિ આ દરમિયાન બહાર પડી ચૂકેલી.

નિઝની-નોવગોરોદના એક વતનીએ — તદ્દન મૌલિક આગ્રય ધરાવનાર માણસે — આપેય કોરોલેન્કો વિષેનો ચુકાદો મને ખરાબર યાદ રહી ગયો છે :

“કાઈ સંસ્કારી દેશમાં હોત તો, ખગ્ગજામાં સત્તાધારીઓ સામે ,

વિરોધપક્ષના નેતાનું કામ કરી રહેલ આવા માણસે ‘સાહવેશન આમી’-
 (‘મુક્તિ ફોજ’) થા ‘રેડ કોસ’ જેવી કાંઈ અટ્ટિતિનું સચાસન કયું
 હોત — થા તો એથીય મહત્વનું, કાંઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિક કાર્ય
 કરી દેખાડયું હોત. પણ આ રશિયાની અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં તો
 કદાચ એની શક્તિ ઝીણી ઝીણી ઘુસી જાયતો પાછળ વેડફાઈ જશે
 અફસોસની વાત છે કે કુદરતની આવી અમૂલ્ય બક્ષિસ આપણા જેવા
 લિખારીઓના હાથમાં આવી પડી છે તદ્દન મૌલિક, સાવ નવીન
 ઘટના છે — એના જેવા ખીખ કે ઈને તો હું વિચારજ કરી શકતો
 નથી અર્થાત્ આપણા ઇતિહાસમાં એનો સમાવડો થાય મને તો કાંઈ જ
 જડતો નથી.”

“એની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા વિષે તારુ શું માનવું છે?”

“મને લાગે છે કે, એને પોતાની શક્તિ વિષે પૂરા જરોસો નથી
 — ખરેખર એ સારું નથી જ. મન ને હૃદયનાં તમામ લક્ષણોથી એ
 એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સમાજસુધારક છે પરંતુ મને લાગે છે કે, આ વસ્તુ
 જ એને પોતાની કથાવંત તરીકેની બક્ષિસની કદર કરતાં રોકે છે, અન-
 ખત, જો એ સમાજસુધારક તરીકેની પોતાની કામેલિયતને મેળ એની
 સાહિત્યિક પ્રતિભા સાથે સાધી શકે તો એના આત્મવિશ્વાસ અને દિગ્મત
 ઓર વધી જાય એમ છે. મને લાગે છે કે એ પોતાની જાતને લેખક
 તરીકે ‘અનેક વસ્તુઓમાંની એક’ તરીકે ગણે છે. ‘સૌથી પહેલી ને
 પ્રથમ..’ તરીકે નહિ.”

આ શબ્દો ઓયોરીકિનની ‘ઓન ધી ડિક્સ ઇન’ (‘પડતીને
 કાળ’) વાર્તાના પાત્રના જેવા જિદ્દગીથી દતાશ, અસમી, છતાં અત્યંત
 સરહારી ને કામેલ માણસને મોટેથી હચ્ચારાયેના દના જો કે એ
 મજસૂજત અત્યે ઘૂંચાના’ જાવથી જોનારો હોતો એને મોટેથી કહી
 કાંઈનું સારું સાંભળવા મળતું નહિ એટલું જ નહિ, સૌના પ્રત્યે એની
 અસહિષ્ણુતા જ પ્રકટ થતી જોવા મળતી આવા માણસને મોટે
 દેશને-કો વિષે આવા શબ્દો નીકળે એનું મૂલ્ય ઓર મન ધણું હવું

પણ હવે આપણે ૧૮૮૯-૧૮૯૦ નાં વર્ષોમાં પાઠા કરીએ.

હું તમને આગળ કહી ગયો છું તે મુજબ, 'હવેથી કશું જ લખવું નથી' એવી મન સાથે મઠિ વાળી લીધી હોવાથી, હું કોરોલેન્કોને મળવા પણ ગયેનો નહિ કોઈ વાર એકાદ ક્ષણને માટે રસ્તે ચાલતાં અમારો ભેટો થઈ જતો, અથવા તો કોક મિત્રને ત્યાં ભેળી થયેલ મડળીમાં અમે મળી જતા. ત્યાં તો એ ચૂપચાપ શાંતિથી લોકોના ઝંખડા સાંભળતો હોય. એની આ સાંનિ કોણ જાણે કેમ મને મુંઝવનારી લાગતી. કેમ જાણે મારા પગ હેડગની ધરતી કપી ન રહી હોય, ને હું જ્યાં જતો ત્યાં — હું જોઈ શકતો કે — એની આસપાસ એક પ્રકારનો કોઈ જોડાઈ રહેતો. બધા ઉશ્કેરાટમાં આવી, વાદવિવાદ કરના પૂછના : 'આ માણસ પાસે એનાં તે ક્યાં કાચો છે? — ક્યો આધાર છે?' હું હિંમત ભેગી કરી, કહી એના મુઠ્ઠી પડોચી જઈ, એને સવાસ કરી શક્યો નહિ કે, એવું થુ છે જે તને આટલી શાંતિ અને સ્વસ્થતા બક્ષે છે ?

મારા મિત્રો નવાં પુસ્તકો લઈ આવ્યા. એમાં હના રેડકિનના મોટા ગ્રંથો ને એથીયે બારે થોડાં : રથેગ્રોલે લખેલ હિસ્ટરી ઓફ સોશયલ સિસ્ટીમ્સ ('સમાજપદ્ધતિઓનો ઇતિહાસ'), માર્કમનું 'કેપિટલ', લોખવિત્કોનું રાજ્યધારણ પરનું એક પુસ્તક, ને તે ઉપરાંત વી. કલુચેત્કી, કોરકુનોવ, સર્ગેચેવિચ ઇત્યાદિ લોકોનાં નિધામ્રાદ્યી ડાપેનાં વ્યાખ્યાનો.

અમારી સાથેના યુવાનોનો એક વિભાગ માર્ક્સના લોખંડી તર્ક પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષિત થયેલો હતો એમાંના મોટા જામના લોકો યોરજોતની 'ધી ડિસાઈપલ' નામની નવલકથા બહુ ઉત્સુકતાપૂર્વક વાંચના. શેન્કવિચની 'વિધાકુટ ડોગ્મા', ક્રેલોવની 'સાશેન્કા' ને 'નૂતન માનવી' ત્રિષેની વાર્તાઓ વાંચતા. આ બધા લોકોમાં નવું કંઈ હોય તો વ્યક્તિવાદ પ્રત્યેની એમની આકર્ષણો પ્રત્યેનું એમનું સ્પષ્ટવક્તાપણું આ નવું વવણ ખૂબ જ લોકપ્રિય હતું : ને જુરાનિયા તો એના અમલ માટે અંધીરા જતી જતા, ને સામાજિક સવાસો

ઉકેનવા અંગેની જવાબદારી બુદ્ધિશીલોની છે — એ વાતને ઠેર ઠેર સંબોધાં વખોડી કાઢી, એની ઠેકડી હડાડવા લાગતા

આ 'નૂતન'ના વાધા સંજેન લોકોમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓએ માર્ક્સની વિચારપદ્ધતિમાં રહેલ નિયમિતતામાં પોતાનો આધાર શોધી લીધો

એ એક ત્રોષલ્પ એક સારો વક્તા ને ઉમ વાદવિવાદ કરનાર માણસ હતો. યારેરસાચ એકતેસીઆરટીમ્ન મૂલ્ય (ધાર્મિક પાઠશાળા)માં તે બણી આગેા હતો ને પાછથી તેણે ક્રાસમાં જઈ પોતાના દાક્તરી ધધાને આગલ કરી દીધેનો એણે કહેતુ

"ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા પણ આખરે તો દેવને શીખવેલ નિયમિ જેવી જ રહસ્યમય ને ગૂ. છે એ પણ નસીમની માન્યતા જેટલી જ એનકૂદીબરી ને એટલી જ કષ્ટદાયક છે ભૌતિકવાદ એ ચિત્તના દેવાણિયાપણાની પેદાશ છે આવા ચિત્ત માટે જીવનના અનેકવિધ પાસાંઓને આત્મસાત્ કરવાનું અશક્ય હોય છે આથી તે બધી વિવિધતાઓને એકમાત્ર અને સર્ગમાં સર્જ હેતુમાં જેમ તેમ ધરાવા દે છે બધુ અનિ સ જ બનાવોને જોવાની વૃત્તિ પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ મટે તદ્દન પરાચી ને વિરોધી છે સર્ગમાંથી જગિન તરફ ત્રિ કરવી એ જ એના વિકાસક્રમનો નિયમ છે મધુ સર્ગ કરીને સમગ્રવા-સમગ્રવવાની મામણી એ આપણી જાતિજ્ઞાનો રોગ છે એ જનાવે છે કે હજી આપણી ચિત્તશક્તિ ક્રમજેર છે આ સૃષ્ટિની અરાજમ્નાબરી ધટનામાંથી કાંઈ એક સવાદી હેતુ શોધી કાઢવા અશક્ય છે

કેટલાક એવાય હતા, જેમને એડમ સ્મિથના 'ઈગી' પરતેના સૂત્રનો ટેકા હતો. આ સિદ્ધાન્તમાંથી આધાર મળી રહેનાં તેઓ ખુશ હતા અને વિચારસરણી એમને મન નિલકુલ સતોષકારક હતી આમાં માનનારા લોકો સામાન્ય રીતે, સંબંધના સાધારણ ગ્રન્થ અર્થમાં જેને 'ભૌતિકવાદી' કહી શકાય તેવા બની ગયા 'એમાંના મોટા ભાગના લોકો સાવ બોલે બાવે એવી દલીલ કરતા કે—

"માનવીને પ્રગતિને પંચે દોરી જનાર ઐતિહાસિક આવશ્યકતા જેવું કંઈક હશે, તે પછી બધું જ આપોઆપ આપણાથી સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ પામશે."

ને હિપેક્ષાના ભાવે મોઢેથી સિસોટી વગાડતા તેઓ ખેડ હાથ પોતાના મજવામાં ખોસી દેતા. અને વર્તમાનમાં ખેલાઈ રહેલ વામ્યુકોના કેવળ દર્શકો તરીકે તેઓ જે થાય તે જોયા કરતા — તારની વાડ પર ખેસી ફૂકડાઓની બચકર સાઠમારી નીરખી રહેલ કાગડાઓની જેમ. એ જુવાનિયાઓ "શૌર્યોન્નવલ જૂનકાળના રક્ષકો — નયોતિર્ધર" પ્રત્યે ઉપહાસ પ્રકટ કરતા ઉદ્વનાઈપૂર્વક હસતા. ઉપહાસભર્યા આ હાસ્ય માટેના પ્રસંગો હિતરોત્તર વધતા જ જતા.

મારી લાગણી તો આ "નયોતિર્ધર" પ્રત્યે આદરથી ખૂંચી રહેતી. બલેને તેઓ ધૂની ગણાતા હોય તેપણુ અંતરથી તેઓ અસાધારણ પવિત્ર આત્માઓ હતા. 'બહુજન' પ્રત્યેના એમના હિમગદાને કારણે એમને હું એક પ્રકારે સંતની કાટિના પુરુષ ગણતો. 'બહુજનસમાજ', 'લોકો' — એ જ એમના પ્રેમ, કાળજી ને પુરુષાર્થનાં લક્ષ્ય હતાં એમનામાં રહેલ વીરતાનું તત્ત્વ શું હતું, ને હાસ્યારુપક તત્ત્વ શું હતું, તે હું જાણતો હતો. પરંતુ તેમ છતાં તેમની તરંમશીલતા, અથવા તો કહો કે તેમનો સામાજિક આદર્શવાદ મને ગમતો. હું જોઈ શકેનો કે, એમણે લોકો વિષે બહુ રગભરી છાંયી દોરેલી. હું એ પણ જાણતો કે એમણે જે લોકોની છાંયી દોરેલી હતી, તેવા લોકો આ પૃથ્વી પર હસ્તી જ ધરાવતા નહોતા. આ પૃથ્વી તો ધીરજવાળા, ખધા, ટૂંકી દૃષ્ટિના સ્વાર્થો ખેડૂતાથી વસેલી છે, જેઓને પોતાનાં દિન સિવાયની ખીજ કાઈ વસ્તુ સ ચે કંઈ જ લેવાદેવા નથી, જેઓ પોતાનાં દિન સિવાયની પ્રત્યેક વસ્તુને કંઈક સંસ્કય ને દેખી શકે તેવી નિદાજે છે. ઉપરાંત, આવા ખેડૂતા કરતંબ વધુ વહેમીલા ને દેખીલા પૂર્વમહો ધરાવનાર ધૃષ્ટ માનવદ્રોહીઓથી આ પૃથ્વી વસેલી છે. એ ઉપરાંત આ પૃથ્વી પર રુવંદીદાર પડખંદ દેહવાળા વેપારીઓ પણ વગે છે, જેઓ ખાઈ પીને મસ્ત રહી શકાય

એવી, આત્મહુણિભરી પાશ્વની જિંદગી જીવી રહ્યા છે.

પરસ્પર વિરોધી મતોના દિનબદિન વધુ ને વધુ દેખીવા બનના જતા અરાજક સંઘર્ષમાંથી, હૃદય ને છુલ્લિના જ મર્માંથી પ્રકટ થતું સત્ય પણ, મળે ખડિન સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. મતમતાંતરોના આ ધોષાટમાં મારા હૃદયે માટે 'નિકટનું ને પ્યારું' એવું કશું જ મને હાથ લાગતું ન હતું.

આવા પ્રત્યેક ઝંઝાવાત પછી ધૈર પાછો ફરીને હું, સ્વરૂપ થા તો વિચારને કારણે મારા મન પર આઘાત કરી રહ્યો પેશ કરનાર સૂત્રોનું, દાંત્યણું કરી લેતો.

એના વક્તાનો અહોશબ્દોરો, એના હાવભાવ, દિવયાસ ને એની આખોની ચમક સુધ્ધાં એ નોંધમાં લઈ લેતો આ લોકો પોતાના વિરોધી પર, વાહમાણો દ્વારા, તેના મર્મસ્થાને ફટકો લગાવનામાં સફળ થતા ત્યારે ને આનંદ અનુભવતા તે જોઈ ને, હમેશાં મને વિચિત્ર પ્રકારની રમૂજ થતી કિંવ ને સૌંદર્યની, માનવતા ને ન્યાયની વાતો કરનારા આ જ લોકોને હું જ્યારે છલભામી ક્ષણભેર વાર્તાલાપમાં સરી પડી, એકમીગ્નના સ્વમાન પર થા કરતા ને વારવાર એકમીગ્નને ઊનારી પાલવાની જ પેરવીઓ રચના, નિગૂઢ હૃદયોરાટ ને દેખતો ભોમ બનેલા જોતો ત્યારે મને બહુ વિચિત્ર લાગતું

વિચારને બ્યક્ત કરવા માટે જરૂરી એવી સિસ્ટ થા દહો કે પદ્ધતિ, જે નિશાળની ડેઝવણીથી મળે છે તે, મારી પાસે હતી નહિ. અને મેં જે સામગ્રી ભેગી કરી હતી તેને માટે જબીર પ્રયત્નિ આવશ્યક હતી, અને તેના જ અનુસધાનમાં એટલી નિરૂત્તિ મળતી પણ જરૂરી હતી — આ બંને (આવશ્યક ડેઝવણી અને આવશ્યક નિરૂત્તિ) મારી પાસે ન હતી. પુરતો — કે જેમાં મને અખુટ જલ્લા હતી, અને જીવન — કે જેને વિશે હું સારી એવી જાણકારી ધરાવનાનો કાવો કરી શકું એમ હતો, તે બંને વચ્ચેનો વિરોધાભાસ મારા મનને વિચલિત કરી મૂકતો.

હું જોઈ શકતો હતો કે મારામાં શાશ્વત્વ આવી રહ્યું હતું, પરંતુ સાથે સાથે એમ પણ લાગતું હતું કે, આ જ વસ્તુ મને બગાડી રહી છે. જેમ તેમ ઠાંસી ઠાંસીને વસ્તુઓ બરી દીધી હોય, એવા વાસણની માફક મારી પાસે ધણી ગંધી વીગતો હતી. મને મારો આગવો સૂરીયો કંઈ હતો છતાં અમારા સમૂહગીતના એકતાનમાં રખેને ભંગ પડે તેની મને ખૂબ ચિંતા રહેતી તેથી, શક્ય એટલી કાશિશ કરી — બીજા અનેકની જેમ — હું પણ મારા સંવત સુરે એમાં તાન પુરાગ્યે સંખતો. જો કે આ મને બહુ આકર્ષ લાગતું. પોતાની આસપાસનાને રાજી રાખવાની મમતાભરી ઇચ્છાથી વર્તવા જતાં હું મારી જાત પ્રત્યે જ ખોટો વ્યવહાર કરનાર માણસની બેહદી સ્થિતિમાં મુકાઈ જતો.

જેમ કેજાનમાં, બોરિસોગ્લેબસ્કમાં, ઝારિત્સિનમાં — તે જ પ્રમાણે અહીં પણ — શુદ્ધિજીવીઓનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં મારું મન હોબ ને ચિંતાથી ભરાઈ જતું. મોટા બાગના સુશિક્ષિત લોકોને પોતાના ગુજરાન પૂરતી કમાણી કરવા માટે દીનહીન દશમાં જીવન ટકાવનાં પોતાની કીમતી શક્તિઓને વેડફી નાખવી પડતી. એમની આસપાસ બૌદ્ધિક વેરાન રજુવિરનાર પથરાયેલો રહેતો. મને બમ્મ બનાવી મૂકનાર સૌથી મોટી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આ જ હતી. હું જોઈ રહ્યો હતો કે નિરનિરાળા શક્તિઓની બક્ષિસ લઈને આવેલા આ લોકો પણ એમના પોતાના જ પ્રદેશમાં એટલા બધા પરાયા હતા કે ન પૂછો વાત; એટલું જ નહિ, તેઓ તદ્દન આશંકા ને તિરસ્કારથી ભરપૂર એવા વિદેશીઓ વાતાવરણમાં શ્વાસ લેતા જીવી રહ્યા હતા ને એમને ચોમેરથી ઘેરીને રહેનારું આ કાદવિયા કમળ જેવું વાતાવરણ જીવનની શાપિત “બેવફૂદીકરી” સુદ્રતાઓથી માઠ બનેલું રહેતું.

ને હું મનમાં મનમાં ગૂંચાયા કન્તો કે આણું જીવન જીવનારા શુદ્ધિ-જીવીઓ લોકોના આમસમૂહમાં બળી જઈ, એને જીવે લાવવા માટેના પુરુષાર્થ શું કામ નહિ ખેડતા હોય ? જેમનાં સ્વન જીવન મને તદ્દન નિરર્થક લાગતાં હતાં, એમના આત્માની દરિદ્રતા, એમના જીવનનો વિચિત્ર

ધસાઓરા, ને એ સૌને માથે એમની એકમીજ પ્રત્યેની ઉપેક્ષાભરી નિષ્કુરતા મારા મનને પીડનારી બની જતી.

મેં જાણે જ પરિશ્રમપૂર્વક વિગલ એવા મુશ્કેલીવાળા દુઃકાઓ સંઘર્ષ કર્યા હતા — જે અપૂર્વ હતા, માયાળુ, નિરપદ ને સુંદર હતા. ને દલ આળે પણ માણસમાં રહેલી માનવતાનાં એ ઉદાત્ત લક્ષણો મારી સ્મૃતિમાં તાજા યદ્દિ આવે છે પરંતુ હું તો આધ્યાત્મિક રીતે જુખ્યો માણસ હતો, જૂઝગાવી નાખે એવાં પુસ્તકોના વિષમાત્રથી મારા આત્માની તૃષ્ણા છીએ એમ નહોતી. મારે શુદ્ધિને સંતૃપ્ત કરે એવી કૃતિઓનો — શૈવ, સાદસમર્થા પરાક્રમે ને જડોને અપ હતા.

મારા આવા કાળ દરમિયાન મારે એક વાર કેરોલેન્ડો સાથે ચિગરમરણીય એવો વાર્તાલાપ થયેલો.

એક ઉનાળાની ગરમ, હું વોલ્ટા કઠિની જાતી પાલે આટોસ વિમારના એક બાકડા પર બેઠો બેઠો, વોલ્ટા પ્રદેશનાં વેરાન ખેતરે ને ને કાંઠા પર ઊભેલાં જ્યોતી કાળીઓ વચ્ચે યદ્દિ નદીના વહેજને નીરખી રહ્યો હતો. ત્યાં એકાએક મારી નજરે પડ્યા વિના, પોતાના પગરવથી પણ મારું જરા સન્ધુ ધ્યાન પોતાના જણી દોર્લા વિના, કેરોલેન્ડો આવીને મારી પાંખે, બાકડા પર બેસી ગયા હતા ને એમણે પોતાનો ખમો આડી મને સહેજ ટટોળ્યો ને કહ્યું કે, “તું તો વિચારમાં મારે લીન હતો! મને તારી ટોપી ઉપાડી લેવાનું મન થયું. પણ પછી મને થયું કે, એમ કંઈ જાતનાં તું નાહકનો ચમકો જરો.” એમના આ કબજાએ જ મારું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચ્યું.

એ તો જાણે દૂર રહેતા હતા, એક સહેજને બીજે હોડે. તે વખતે રાતના એ વાચાનો સમય હતો દેખીતી રીતે જ તેઓ ખુબ ચાકેલા હતા. બાકડા પર બેસી, એમણે ઢેટ કાઢી નાખી, પોતાનું વાંકિયાં જુલ્હાવાળું માથું ખુલ્લું કર્યું ને પોતાના હાથમાલ વડે આંખો ચહેરા લૂછી નાખ્યાં.

‘ તું બહુ મોડા સુધી બહાર રહે છે ’ એમણે પૂછ્યું

“ તમે પોતે પણ .”

“ હા, બાઈ, ખરી રીતે મારે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે આપણે બહુ મોડા સુધી બહાર રહીએ છીએ. ખરું ને ? ”

એ માર આડી તેડી સામાન્ય વાતો પછી એમણે મને પૂછ્યું :
“ લોકો કહે છે તું સ્વેચ્છાતંત્રતાવાદી વર્તુળમાં છે કેવો છે એ માણસ ? ”

પી. એન સ્વેચ્છાતંત્રતા એ દિવસોમાં માડખંવાદી વિચારસરણીનો એક ઉત્તમ વ્યાખ્યાતા હતો એણે ‘ કેપિટલ ’ સિવાય બીજી કશું વાંચ્યું નહોતું ને પોતે ‘ કેપિટલ ’ વાંચ્યાનું એને બહુ ગૌરવ હતું પી. બી સ્ટુવેનો ‘ ક્રિટિકલ નોટસ ’ નામનો લેખ પ્રકટ થયો તે પૂર્વે એ વર્ષ અમાઉ, એણે વકીલ રહેઓવાના દીવાનખાનામાં બેસીને સ્ટુવેએ રજૂ કરેલ સિદ્ધાંતોના જ પાયા પર વ્યાખ્યાન આપેલું. ને મને બરાબર માલ છે કે, એનું એ વક્તવ્ય સ્ટુવે કરતાં પણ સચોટ ને જોરદાર હતું. આ લેખ પછી સ્વેચ્છાતંત્રતાવાદી ગણના એક નાસ્તિક બડખોર તરીકે થવા લાગી પરંતુ એથી એની આસપાસ રચાઈ રહેલ યુવાનોના વર્તુળને કંઈ વિધ નડ્યું નહોતું. પાછળથી આ વર્તુળમાં બેગા થનારા યુવકોમાંના કેટલાય લોકોએ સોસાયલ ઉમેકેટિક પાર્ટીના સંયોજનનમાં ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવેનો સાચા સખ્તોમાં કહીએ તો સ્વેચ્છાતંત્રતાવાદ ‘ આ દુનિયાનો માણસ ’ જ નહોતો એ એક તપસ્વી હતો ઉનાળો હોય કે શિયાળો, એક પાતળો એવો કોટ ને ધસાઈ ગયેલા જોડાબેર એ રખડતો હોય આડું ભૂખમરાતું જીવન જીવતો — સતત પોતાની ‘ જરૂરિયાતોમાં ધટાડો ’ કરતા જવાના પુરુષાર્થમાં મચ્યો રહેનારો — એ અઠવાડિયાના કેવળ ખાંડ ફાકીને કાઢી નાખતો ને આ ખાંડનું પ્રમાણ પણ આખા દિવસમાં ૭ ઓંસ જ નક્કી એમાં તનમાર વધારેય નહિ કે ઓછુંય નહિ ખોરાકના આ અખતરાઓ હેડળ એના શરીરનું બધારણ ટકર ઝીલો શક્ય નહિ ને આખરે કિડનીની ગંભીર બીમારીમાં એ પટકાઈ પડેલો.

ને નીચા જાંઘાનો ને દેખાવમાં તદ્દન સામાન્ય લાગે એવો માણસ હતો, પરંતુ એની નીચી આંખોમાં જે તેજ ચમકતું ને એના મુખ પર જે સ્મિત ખીલી ઊઠતું, તે પરથી ખ્યાલ આવતો કે આ એક એવો સફળાગી માણસ છે, જેની આગળ સત્યે પોતાની જાતને પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રકટ કરી દીધી છે—ને ખીજ કાઈની સક્તિ નથી કે એના સુધી પહોંચી શકે પોતાના મતથી જુદા પાડનાર દરેક પ્રત્યે એ કંઈક હળવા તિરસ્કારપૂર્વક વર્તે. એને એમની કંઈક દયા આવતી, પરંતુ એના વર્તનમાં આક્રમક તત્ત્વ નહોતું. સરતી તમાકુમાંથી જાતે જ વાજેલી બીડી સિગરેટને સોળ ઇંચ લાંબી વાંસની નળીમાં નાખીને એ ફૂંકતો, ને સિગરેટ ન પીતો હોય ત્યારે એ નળી એના પાટલના પટ્ટામાં, કિરપાણની જેમ ખોસેલી રહેતી.

પાવેલ નિકોલાયેવિચ રુકોવોર્સોવને મે વિદ્યાર્થીઓના એક ટોળા વચ્ચે ધેરાયેલો જોયેલો આ વિદ્યાર્થીઓ એકી સાથે એક આગવુંક—
 ૧ અનુપમ સુદરી બણી ધસી રહ્યા હતા. રુકોવોર્સોવ આ છેતમટાકે જીવાનિયાઓ જોડે સ્પર્ધા કરતો ને પેલી યુવતીનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા મથતો, એના સિગરેટ હોલર સાથે દૃઢજામરી રીતે હારપરપદ લામતો, ગૂંગળાવો નાખે એવા ભૂખરા હુમાણના વાદળ વચ્ચે આંખો ભૂખરો લામતો જોએલો હતો. ઓરડાને એક ખૂણે જોએલી એની આકૃતિ બહીના સફેદ ટાઈલ્સની પથ્થાદખૂમાં પોતાની જાણ અકિતી, એના પાંડિત્યનાં શાંત કિરણ ફેંકતી હતી. પુરાણધર્મપંથીની ભાષામાં વગ્નદાર શબ્દોના ધોધ વરસાવી, કાવ્ય, સંગીત, નાટ્ય, નૃત્યનો છન્દાર કરતો, અને પેલી સુદર યુવતીને હુમાણના વાદળ વડે આવરી લેતો જોએલો હતો.

સોફીસ્ટો, ધર્મી વર્ષો પૂર્વે કહેલું કે, આનંદપ્રભોદ એ હાનિકારક વસ્તુ છે," એણે જંદનમાં આવી દલીલ કરી.

પેલી જાજરમાન, અખરોટના લાકડા જેવા રમના વાગવાળી, પાતળા કપડાં સફેદ બ્લાઝિઝ પહેરેલી યુવતી, બ્યાખ્યાતાને સાંભળતી,

સુંદર આંખોની દૃષ્ટિ વડે અકકડ વિનયપૂર્વક, આ તપસ્વી પ્રત્યે મીઠ માંડી જોઈ રહી હતી — એથેન્સની સુંદરીઓ ટીચિયા નાકવાળા સોક્રેટીસ બધી જોઈ રહેતી એવી જ દૃષ્ટિએ કેમ જાણે એની મૌન છતાં પ્રકટ એવી દૃષ્ટિ એને પૂછતી હતી :

“ પણ તું હવે ક્યારે અટકીશ ? તું ક્યારે અહીંથી જઈશ ? ”

સ્ક્યોર્પિયોસે એ યુવતી આગળ પુરવાર કરી આપ્યું કે કોરોલેન્કો એક ગમ્મત આદર્શવાદી ને અધ્યાત્મવાદી છે, ને સાહિત્ય — કે જે એ કદી વાંચતો જ નહિ — એ તો ‘ નારોદિઝમ ’ (લોકપંથી દળો) ના સદી ગયેલા શબ્દને જીવત બનાવવા માટેનો પ્રયાસ માત્ર છે.

આખરે સિગારેટ-હોલરને પોતાના પટ્ટામા ખોસી દઈ, એણે ત્યાંથી વિદાય લીધી. પોતાની આંખો વડે એને વળાવતી પેલી યુવતીએ યાદના માર્ગો, સોફા પર — અત્યંત નાજુકતાપૂર્વક ‘ હાથ ’ કરતાં લંબાથી દેતાં, એના પ્રત્યે કરુણાનો શાવ વ્યક્ત કરતી હોય એમ ઉદ્ગાર કાઢ્યા :

“ બહા ભગવાન ! આ તે કઈ માથુસ છે ! ના ના, ધુમ્મસિયો દિવસ જ જુઓ ! ”

કોરોલેન્કો હરખા, પણ મારી વાતને એમણે ઉકે સુધી શાંતિથી ઝીણી આંખે નહી બધી જોઈ રહેતાં, સાંભળ્યા કરી. અંતે મૃદુ સ્વરે આશ્વાસન આપતા હોય એવા કંઠે કહે :

“ તારા શ્રદ્ધેમંત્રી પસંદગી બાબત બહુ ઉતાવળો ન થતો, કારણ મને લાગે છે કે આજકાલ લોકો ખ્યેય સુધી પહોંચવા માટે જે પ્રયાસ કરવા જોઈએ તે કરતા નથી, પરંતુ બસ મન ફાવે તે એકાદાની વરણી કરી લે છે. તું જુએ છે ને કે, આ ભૌતિકવાદ, એની સરળતાને કારણે એટલો મન લોભાવનારો લાગે છે કે આજે ફેશન બની રહ્યો છે ! ખાસ કરીને, જે લોકો પોતાને માટે વિચાર કરવાના પણ એટલો છે એવા લોકોને તે પોતાના તરફ આકર્ષા રહ્યો છે. છેલ્લટાકિ જુવાનિયા

એનો અનિ હિસાબપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે એ તો નવીનતા માનના આશય છે એમના સ્વભાવ સાથે, એમની આશાઆકાંક્ષાઓ સાથે એનો મેળ એસે કે ન એસે, તોય ”

ખૂન વિચારપૂર્વક તેઓ બોલી રહ્યા હતા કેમ જાણે, પોતે પોતાની જાન સાથે વાત કરતા હોય વચમાં વચમાં બોલવાતું જ મ્હ કરી તેઓ નદી કિનારાના નીચેના ભાગમાં પરાણ બહાર કાઢતી પાઈપનો ઉચ્છ્વાસ સાંભળતા કાન માંડી રહેતા, યા નીમીથી જીકેનો સાઈરન પકડીને અવાજ સાંજળ્યા કરતા

એમણે કહ્યું કે, “આ જીવનની ચટનાને સમજાવવા માટેનો સુદ્ધિ પૂર્વકનો પ્રત્યેક પ્રયાસ આપણી સ્થિતિ ને આધરને પાત્ર કરે છે પરંતુ સાથે સાથે આપણે એય યાદ રાખવું જોઈએ કે, ‘આ જીવન અમંખ્ય ને અદ્ભુત રીતે જટિલ એવા વળકાઠેલું’ બનેલું છે ને એથી જ એને તકેના ચોખ્ખીયા ચોક્કામાં ગોઠવવા મથવું એ અનિ કપરું કામ છે”

‘આ વળકાઠેને, એકબીજાને છેલ્લે હાડી જતી માનવની કાર્યરેખાઓને ને એમના મનધોને બ્યવસ્થાનો સ્પર્શ પણ કરાની શકે એ રીતે ગોઠવી આપવા મુશ્કેલ છે’

આટલું બોલી એમણે એક જીડો શ્વાસ લીધો, ને પછી પોતાની હેટ વડે વીંઝણો ઢોળવા લાગ્યા

મને એમના વક્તવ્યની સરળતા ને એમનો મુશ્કેલીભર્યો ચિંતાનાત્મક સૂર ગમ્યો પરંતુ ખાસ કરીને માહસૂંવાદ વિષે એમણે જે કંઈ કહ્યું તે, જો કે બીજા જગદોમાં, મારા માટે જાણીતું હતું એક પણ માટે એ બોલના અટક્યા ત્યારે મેં એમને ઉતાવળા ઉતાવળા પૂછી નાખ્યું ‘તમારા મનને આવું ચાંત, સ્વચ્છ ને સમતોલ બનાવનાર એવી તે કંઈ વસ્તુ છે તમારી પાસે?’

એમણે હેટ માથા પર ગોઠવી મારા મુખ સામે દષ્ટિ માંડી રિમન કરનાં કહ્યું

“મારે શું કરવું તે હું જાણું છું, ને હું જે કરું છું છું, તેની ઉપયોગિતામાં મને વિશ્વાસ છે. પણ તેં મને આવા સવાલ આપી પૂછ્યો !”

તે પછી એ એમની આત્મગત મારા મનની વ્યાકુળતાઓ ને ચિંતાઓનું મમાન આપવું શરૂ કર્યું. એ મારાથી સહેજ આધા, આત્મગત સરકીને બેઠા, જેથી સહેજ ઝૂકીને બેસતાં તેઓ મારું મોં સારી રીતે જોઈ શકે. ને પછી ખૂબ ખ્યાનપૂર્વક મૂગા મૂગા અધુ સંભળવા લાગ્યા.

તે પછી એમણે મૃદુ સ્વરે કહ્યું :

“તું જે કહે છે, એમાં અપાર સત્ય ભરેલું છે. તારી નિરીક્ષણ-શક્તિ બહુ સારી છે”

ને સહેજ હસીને પોતાનો હાથ મારા ખભા પર મૂકતાં કહે :

મને કલ્પનાય નહોતી કે આવા સવાલ તને મુઝવતા હશે મને તો તારા વિષે જુદો જ ખ્યાન આપવામાં આવેલો.....લોકો તને એક આનંદી, ખરબટ જુવાન તરીકે ને શુદ્ધિશીલો પ્રત્યે વિદેશ ધરાવનાર માણસ તરીકે ઓળખે છે...”

ને એમણે શુદ્ધિશીલો વિષે બહુ કઠક ભાષામાં આલોચના શરૂ કરી. કહે : “હમેશાં, લગભગ બધે ઠેકાણે, તેઓ લોકોથી અગમ પડી ગયેલા છે પરંતુ એનું કારણ એ છે કે, તેઓ હમેશાં આગલી દરોળમાં રહેતા આવ્યા છે — કદાચ એ તેઓનું ઐતિહાસિક કર્તવ્ય છે.”

‘ તમામ લોક અદિલનમાં તેઓ મેળવણું (આયાનું) કામ કરી રહ્યા છે તમામ નવી સ્થાપનામાં તેઓ પાયાના પથ્થર સમાન છે સોફીસ, ગિયાડિના, ઝુનો, ગેલેવિયો, રોમેસ્પીઅરી, આપણા પોતાના ડિસેમ્પરિસ્ટો, થેરોન્સ્કાયા, એત્યામોવ — ને નિર્વાસનની સખ કાપતા આજે ભૂખમરો વેઠી રહ્યા છે તે બધા. ઉપરાંત આજની આ કાળી રોતેય, પીઠ વાળી ચોપડી પર ઝૂકી, આજો ખેતતા, ન્યાય માટેની લડત કાળે જોડો પોતાની જાનને તૈયાર કરી રહ્યા છે, — અલગત, સૌથી

પહેલાં તો જમને જોઈ જ જોવાનો છે — એ તમામ સોફા સૌથી વધુ ક્રિયાત્મક એવી જીવનશક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારા છે. તેઓ સૌથી વધુ સામ્યપ્રીતીને જીવનશક્તિના હાથમાંના પાણીદાર સહજ જેવા છે...”

ઉત્તરનામાં એ પોત ની બેઠક પરથી ઊભા થઈ મધા, ને બાકીની સામે જ આમથી તેમ ચાંટા મારતાં એમણે આમળ ચલાવ્યું :

“પૃથ્વીના પટ પર પ્રથમ સુદ્ધિવાદીએ દેખા દીધી, તે ધડીથી માણસખતે પોતાનો ઈતિહાસ ધાવતું કામ પોતાને દસ્તક લીધેલું છે. પ્રોમેથ્યુઅસની દંતકથા એટલે અમ્મ પેદા કેમ કરવો એ શોધી કાઢનાર માણસની કથા. આ રીતે એકો જાટકે એણે માણસને પૃથ્વી જુદો પાડી દીધો. તે સુદ્ધિજીવીઓની જે જીજ્ઞાસા બતાવી તે બધી સાચી છે — એમનું પુસ્તકિયાપણું — જીવન સાથેનો વિચ્છેદ — પરંતુ સવાલ એ છે કે, આને આપણે જીજ્ઞાસા મા જૂનો કવીરુ કે આજુ કઈ ?

“કોઈ વાર સાચી વસ્તુને જોવા માટે સૌથી દૃષ્ટિ મીઝવી એ જરૂરી હોય છે નહીં આવડું એટલું જરૂરી નથી હોતું સહેજ દૂર સડીને ઊભા રહેવું જરૂરી હોય છે. ને તારાથી હામરવાન ને કંઈક અનુભવી તરીકે હું તને સલાહ આપું છું કે, દોષો કરતાં સારા ગુણો પ્રત્યે વધુ લક્ષ્ય આપવું, એવ એક મોની વસ્તુ છે આપણે બધા જ દોષો ખોળી કાઢવા તરફ વધુ પ્રવૃત્ત રહેનારા છીએ, કારણ એ બધું સહેલું કામ છે; ને કદાચ આપણામાંના દરેકને એથી કંઈક ને કંઈક લાભ પણ મળી રહેતો હશે. પણ વોલ્ટર એક મેધાવાન પુરૂષ હોવા છતાં બધું ખરાબ માણસ હતો તેમ છતાં ખોટી રીતે દોષિત કરાવેલા માણસનો ખયાલ કરીને એણે એક મદાન કાપ્યું હતું, એમ જરૂર કહી શકાય. એણે કાળમુખા વહેમોનો ઉચ્છેદ કર્યો. પણ એની વાત હું અહીં નથી કરતો હું એની વસ્તુ તરફ ઈશ્વરો કરી રહ્યો છું જેને માટે ગોઈ આશા નહોતી એવા હેતુનો એણે મક્કમતાપૂર્વક ખયાલ કર્યો — એ એક દુર્ગમ સાહસનું જ કામ તો છે !”

“એરો માન્યુ માલ્સનું” સૌ પ્રથમ કર્તવ્ય કાઈ હોય તો તે અનુમ્પારીના માનવી બનવાનું. ન્યાય આસરયક ખરો ઝીણા ઝીણા તણખામાંથી એ જ્યારે બાકો બનશે ત્યારે, ધરતીના પટ પર પથરાઈ રહેલા મદવાડને, જુઠ્ઠાણુને એ સાફ કરી નાખશે ને ત્યારે જ જીવન એતો આ ગોકમય, દમનકારી પરિવેષ મદમને દરતાપૂર્વક, પોતાની જાનની યા પીજાની પરના કયાં વિના, તમામ વસ્તુ માનુષ્યે મૂકીને પહેલા ન્યાયની જીવનમાં સ્થાપના કરે — આપણે જો કઈ દરવાનું હોય તો તે આ જ છે”

દુખીતી રીતે એ યાકી મયે ॥ લાગના દતા ખૂબ લાંબો વખત એમણે સતત મોઢ્યા ઠયું હતું પાછા પોતાની બેઠક પર આવી બેસી જતાં આકાશ બણી દરિ ફેકતાં એમણે કહ્યું

“બહુ મોડું થઈ મયુ — અથવા તો એમ કહેને કે, વહેલી પરાઈ થઈ ગઈ — જો તો ખરો, કેટલું બધું અજવાળું લાગે છે । ને મને લાગે છે કે વરસાદ પણ પડનાનો થઈ જવાનો વખત થયેા કહેવાય ”

મારુ રહેઠાણુ તો નજીક જ હતું પરંતુ એમને માર્શન ને માર્શિ છે જવાનું હતું ને કહ્યું “આલો હું તમારી સાથે આવું છું” ને એમ કહી ઊઘે ધોરતા શહેરના ગરતા પર થઈ, ધનધોર વાદળાં છાયેન આકાશ હેઠળ અમે માર્ગ કાપવા માંડ્યો

“વારુ, તો હમણાં તું કઈ લખે છે ?”

“ના”

“કેમ કશું લખતો નથી તું ?”

“મને લખન જ નથી મળતો”

“એ તો બહુ ખોટું કહેવાય તારે જો લખવું જ હોય તો સમય તો તને મળી જ રહેવાનો હું પ્રામાણિક રીતે માનું છું — મને લાગે છે

કે — તારામાં એ શક્તિ છે પણ ખરું કહું તો, સાહેબ ! તમરુ ચિત્ત ઢેકાયું નથી "

તે એમણે બેચેન જીવના ક્ષેત્રે હિરણ્યકશીની વાત કરવા માંડી, પણ એટલામાં તો એ હિનાળામાંય ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો તે એણે આખા શહેરને રૂપેરી જાળમાં ઢાળી દીધું અને થોડીક વાર ખડકોના દરવાજાની ઓથ સર્થ જિભા રહી ગયા, પણ જોડું કે વરસાદ તો કંઈ એમ ધરીમાં યંત્રે એવો લાગતો નથી, એટલે એકમીનની વિદાય સર્થ વિખૂટા પડ્યા.

લાલિમિર કોરોલેન્કો

તું તિફીસથી નિઝની-નોવોરોસ્ક પાછો ફર્યો, તે વખતે બી.
૯૭. કોરોલેન્કો પિટસનગ' ગયેલા

એ વખતે મારા હાથમાં બીજું કંઈ કામ ન હતું મેં થોડીક
વાર્તાઓ લખી નાખી ને રેઈનહાર્ટ'ના વોલ્ફ્ટા વેસ્ટનિકમાં મોકલી
આપી કોરોલેન્કોનાં લખાણોને લીધે આ સામયિક, ઠીક ઠીક નામ
જમાવી, આખા વોલ્ગા પ્રદેશમાં સૌથી વધુ લાગવગ ધરાવતું પત્ર
બની ગયેલું

મારી વાર્તાઓ હેઠળ મેં દસ્તાવેજ કરેલા — 'એમ ૯૭.' યા તો
'૯૭ વાર્ષ' એ વાર્તાઓ તન છપાઈ પણ ગઈ રેઈનહાર્ટ' મારી
પ્રશાંસન કરતો એક લાંબો પત્ર ને સાથે ધણા બધા પૈસા — લગભગ
ત્રીસેક રૂબલ — પણ મને મોકલી આપ્યા અમુક હા ઝોસર — જે
વિશે આજે મને કશું જ યાદ નથી નથી — મેં વાર્તાઓ લખ્યાની ને
છપાવ્યાની વાત મારા નિકટમાં નિકટના એન એઃ વાસિલ્યેવ તેમ
જ એ અપાર્ષ લાનિનથી પણ એક 'યુસ્ટ ગ્લસ'ની જેમ, બહુ
ચીવટપૂર્વક છુપાવી રાખેલી, આ વાર્તાઓને મેં પોતે ખાસ એવું
મહત્વ આપેલું નહિ, ને એથી જ મને કદી કંપનાય આવેલી નહિ
કે આ વાર્તાઓ માત્ર નસીબ ધડનારી બની જશે પણ રેઈનહાર્ટ'
કોરોલેન્કો આગળ લેખકની ઝોળખ છતી કરી દીધેલી, એટલે કોરો
લેન્કો પિટસનગ'થી પાછા આવ્યા તે પછી એમણે મને સદેશો કહાવા
મોકલ્યો કે, "મારે તને મળવું છે" હજી તેઓ, લેખક નામના
રથપતિએ શહેરને છેડે ગાંધી આપેલ, લાકડાના મકાનમાં જ રહેતા હતા.
રસ્તા પર પડતા એક ઝોરડામાં તેઓ આ પીતા બેઠા હતા એ

ઝોરડાની ખારીની પાળી પર ને ખૂણે ખૂણે જધે ફૂવ મૂકેલાં હતાં —
ત્યાં ત્યાં જાપાં ને ચોપડીઓ વેરાયેના હતા.

ઝેમનાં પત્ની ને માળકો આ પીડાનું પતાવી, બહાર ફેરા
જઈ રહ્યાં હતાં આ વખતે એ મને કઈક વધારે તદુરસ્ત, વધારે
આત્મવિશ્વાસભર્યા ને વાંકડિયાં જીનફાગા લાગ્યા.

“ઝમે તારી વાર્તા જ વાંચતાં હતાં—‘ ધી સિસ્ટીન ’—વારુ,
તો તે હવે સુદૃઘના ખીનામાં દેખા દેવા માંડી ખરી. મારા અભિનંદન
તને! ને હું જોઉં છું કે તું બહુ જીવનપૂર્વક રૂપકોનો ઉપયોગ કરી રહ્યો
છે અનખત, રૂપક પણ સારી વસ્તુ છે, પરંતુ એવું જો વિવેકવૃત્તિનો
પૂરો ઉપયોગ કરીને ધડધું હોય તો, ને જીવ—એ પણ કઈ કઈ
ખરાબ લક્ષણ તો નથી જ’

ને માગે સામે ઝીણી આંખે જોતાં, ઝેમણે થોડાક વધુ મમતાના
શબ્દો વાપર્યાં હતાં. તાપે ઝેમની મરદન ને કપાળ પરની ત્વચાને
થોડો રંગ આપી કમાની આપી હતી ઝેમની ઘડીને રંગ ચઢાવેતો
હતો જૂના સુતરાઉ કપડાના ખમીસ ને દાળા પાટનું પર ચામડાનો
પટ્ટો ને ઘૂટીથી ઉપરના જોડામાં એ એવા લાગતા હતા જાણે કોઈ
ફૂનો પ્રવાસી હોય, ને હમણાં જ અદ્યોત્તી ય જીવડી જવાનો હોય.
ઝેમની શાણપણજારી સૌમ્ય આંખોમાં આંતરિક પ્રસન્નતાનો ચમકાર
વર્તાતો હતો.

મેં ઝેમને કહ્યું કે, “મેં ખીજી પણ ટેલવીઝ વાર્તાઓ લખી છે
ને એમાંની એક તો ‘કાવકાઝ’ (કોલેસસ) નામના જાપાની જપાઈ
પણ મઈ છે”

“તું તારી સાથે લેતો નથી આવ્યો એકઠો! ..જલ્દી જોડું કંઈ
તે! તારું કામ બહુ મૌલિકતાવાળું છે તું જે કઈ સખે છે, એમાં
બધાનો મેળ સારીને લખાયેલું નથી હોતું. લખાણ કઈક અખડ
ખખડિયું કહેવાય, પણ એ બધું સમજ તો છે જ લોકો કહે છે કે તું

ભારે રઝડુ માણસ છે હું પણ એવો જ છું. આખો ઉનાળો વોલ્ગાના પ્રદેશમાં પગે કરીને ગળાડા કપડું છે મેં, હું છેક કેંગેનેટસ ને વોલુગા સુની જઈ આવ્યો. તું ક્યાં ફરો છે ? ”

ને જ્યારે મેં માગ ગળાપાટના અફેવાનની રૂપરેખા એમની સામે દોરી આપી ત્યારે, મથુ ધુણાવનાં એ મોની ગોઠ્યા :

“ ઓદરો ! ત્યારે તું તો ઘણી બધી ધરની પગ તળે કાઢી આવ્યો ! એટલે જ તો આટલા વખતમાં — કેટલા વર્ષ થયાં ? હું પણ વરસમાં — તું આટલો નધા ધડાઈ ગયો છે ને એથી તારી રક્તિ પણ ઘણી જ વધી હશે ”

મેં દંછ દંઘણાં જ એમની એ વાર્તા વાંચેલી — ‘ ધી સિવર પ્લેઝ ’ નામની એ વાર્તા વાંચીને એનાં વર્ષોનાં આદર્શ પીનાં મને ખૂબ જ આનંદ થયેલો એ વાંચી મને એના લેખક પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી થયેલી મેં ઉત્સાહમાં આની એ વાર્તાની વાત કરવા માંડી :

“ હું માનું છું કે માછીમાર ત્યુવિનમાં તમે જન્મના સત્યને અદ્ભુત કુશળતા વડે પ્રગટ કરેલું છે — ‘ એક ધડીના વીગ યુરુષ’ના સ્વભાવનાળા પેતા એકુ-પાત્રના આવેખનમાં તમે કમાત કરી છે. એ પાત્ર એવું છે જે ધડીના છટા ભાગમાં એક ભગ્ય રીતે ઉમદા એવું વીગતાભર્યું સાદસ પણ કરી દેખાડે, ને એનો એ બીજી ધડીએ પોતાની પત્નીને માર મારી અવગ્રહ કરી નાખનાં કે પોતાના પડોશીનું માથું દડા વડે ભાગતય, પાછું વળી જોવા જીભો ન નહે એના કૃપાળુ સિમન વડે ને વિવેકભર્યા — જાણે રગરગના જીવડાં કૂચ હોય એવા — સખ્તોનો ધોષ ચલાવી તમારું દિલ જીતી લેતય વાર નહિ, ને તે પછી તગત, અચાનક, કથા જ કારણ વિના, મદા જોડા વડે તમારા મોં પર લપડાક ચોડી દેતય અચકા નહિ કોઝમાં મિનીનની માફક એક પળે એ મોટો લોકઅદાલતનો નેતા પણ બની જાય ને પછી એક દારૂડિયાની જગ દીગીને જિદગી વેઝી પણ નાખે ’

કોરોલેન્ડો મારા અરપણ વક્તાવ્યને વચમાં રજમાત્ર દખત કર્યા વિના ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ગયા, ને એમણે આખો વખત મારી સામે નજર માંડી જોયા કર્યું — હું મુંઝાઈ જાઉં એટલી દરે. વચમાં વચમાં આખો મોંઘી દર્ષ દેખણ પર હાથ વડે ટકારા માર્યા કરતા થોડી વારે પોતાની બેઠક પરથી ઊભા થઈ જઈ, બોલતે અઢેની ઊભા રહેતાં, ધીમું ધીમું હસતાં, વિનોદભર્યા સ્વરે એમણે કહ્યું :

“તું બહુ અતિશયોક્તિ કરે છે પણ એટલું કહી શકાય કે વાનાં સારી છે એથી વધારે કશું જ નહિ ને હું કહી દઉં કે મને પોતાને ય એ મને છે પરંતુ એક તરીકે સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ એ પાત્ર કેવું છે, યા ત્યુસિન કોના જેવો છે — એ વિષે હું કંઈ જ જણાવતો નથી. પણ તું એ બધું બહુ સરસ રીતે કહે છે. તું બહુ સ્પષ્ટ ને અદ્દશ્ય રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે તારી ભાષા બહુ જોરદાર છે એ વાર્તાનાં તારાં વખાણમાંથી, હું જે સમજ્યો તે આ, મેં કહ્યું તે .ને તારી વાતો સાંભળતાં માણ્યમને લાગે કે તે ખૂબ ખૂબ જોયેલું છે ખૂબ ખૂબ વિચારેલું છે ને એ બદલ હું તને અભિનંદન આપું છું — મારા અતઃકરણપૂર્વક .. મારા આત્માનાં ઊડાણમાંથી .”

એમણે પોતાનો ખરબચડો — કુદાડી ચતારી ને હવેસાં મારી મારી આંટણ પડી મચેલો — હાથ મારી બાણી લખાવી દીધો, એમને લાકડાં ચીરવાના ને એવા તમામ પ્રકારના શારીરિક શ્રમમાં બહુ આનંદ આવતો.

“ચાવ, તો હવે મને કહે કે, તે શું શું જોયું ?”

મેં એમને તરેહ તરેહના સત્યગોષ્ઠકોની વાત કરી — મારી યાત્રા દગમિયાન, જેમની સાથે મારો ભેટો થઈ ગયેલો ને જેઓ સોકોની સખ્યામાં એક સહેરથી બીજો સહેર, એક મઠથી બીજો મઠ રમિયાના ચકરાવા લેતા માર્ગોની ધૂળ ખૂદતા બાટકી રજા દત્તા.

મારી બહાર રરતા પર નજર માંડતાં કોરોલેન્ડોએ કહ્યું

“પણ એ બધા મોટે ભાગે રખડેલ જ હોય છે. જિંદગીમાં અસફળ નીવડેલા સાદસિકો, તિરસ્કાર જનમે એવી હદે પોતાની જાનના આસક્ત લોકો અને, તારું ધ્યાન એવાયું છે ખરું કે એ બધા જ સગભમ ખરામ મિત્રજના હોય છે? એમના મોટા ભાગના લોકો એવા હોય છે જેમને ‘પવિત્ર સત્ય’ની કંઈ પડી જ નથી હોતી આરામખયું જીવન ને કાક ને કોકના મળે પડવાનો મોકો એ શોધના હરે છે.”

આટલી ક્ષાંતિપૂર્વક બોધાયેલા એ શબ્દો મારા હૃદયે ગ્યુફા જમાવી ગયા, ને તત્ક્ષણ એણે મારા મનમાં, હું જે એક અસ્પષ્ટ ભાવની ડાયા અતુભવી રહ્યો હતો, તે સત્યને મારી આમળાં ઊત્તુ થયું.

કોરોલેન્કોએ આગળ ચલાવ્યું : “એમાંના કટલાકને તો ઝીણું કાંતવાની એવી સગસ આવડત હોય છે! એમની પાસે તમને બાપાનું પ્રાપ્ત્ય જોવા મળે એમની બધી વાતોમાં એવો મુલાવમ રેશમ જેવો વણાટ હોય!”

‘સત્યના શોધકો’ આ જ તો બધા ‘નારોદનિરટ’ લોક-સાદિત્ય માટેના ચરિત્ર પૂરાં પાડનારાં પાત્રો હતાં, ને કોરોલેન્કો એ બધાને ‘રખડેલ કઠી વખોડી રહ્યા હતા ને એમને ‘વૃક્ષમિત્રજ’ કઠી ભાંડ્યા તે વધારામાં! આ તો લગભગ નિંદા જેવું લાગે, પરંતુ કોરોલેન્કોની જીમે હિચ્ચાગયેલા આ શબ્દોમાં વજન હતું, એની પાછળ અતુભૂતિનું બળ હતું ને એમના આ શબ્દોએ, એમના ચિત્તની આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા માટે, મારા મનમાં જે ખ્યાલ બંધાયો હતો તેને મજબૂત બનાવ્યો.

“તું કદી વોલ્ફીનિયા અથવા તો પેરોસ્કા મળે છે? અત્યંત સુદર રચના!”

મેં જ્યારે એમને ઓઆન કોન્સ્ટાન્ટિની સાથેના, માથે આવી પડેલા, વાર્તાલાપની વાત કરી ત્યારે એમણે હિત્સુકતાપૂર્વક મને પૂછ્યું :

“તું એના વિશે શું માને છે? કેવા પ્રકારનો માણસ છે એ!”

“એ માણસ સાચી આંતરિક શ્રદ્ધાથી ભરેલો માણસ છે— આપણા મામડાના પાદરીઓ જેમ બધા બોગા પ્રામાણિક બાવે શ્રદ્ધા ધરાવનારા હોય છે, તેવો. મને તો એવું લાગે છે જાણે પોતાની લોકપ્રિયતાથી એ પોતે જ બડકેલો છે. એ એનાથી જરૂરથી એવી વસ્તુ નથી. એને જોતાં તમને એવી લાગણી યાદ કે જાણે એની માનનમાં બધું જ જેમ તેમ વેગવિખેજ છે...કેમ જાણે પોતાની ઇચ્છાથી એ કશું કરતો નથી. જાણે આખો વખત એ ડગલે ને પગલે પોતાના ભગવાનને પૂછ્યા કરતો હોય : ‘આ બરાબર છે?’ તે આખો વખત એક પ્રકારનો ડર એના મનમાં રહ્યા કરતો હોય, જાણે, ના, આ તો નહિ.”

“આ તારી વાત કાનને કંઈક વિચિત્ર લાગે છે.” કોરાલેન્કોએ કહ્યું.

તે પછી એમણે મને લોકોચાનોવના ખેડૂતો ને ફેરઝેનેટના મનથી જુદા પડેલા લોકો સાથે પોતાને થયેલી વાતો કહેવા માંડી. બાપાની સૂક્ષ્મતા ને હાજગલબૂર વિનોદવૃત્તિનો ઉપયોગ કરતાં એમણે મને એ લોકોના અચાનકી, ને એમની બાપા વાપગવાની ચતુરાઈની વાત કરતાં કુતેહપૂર્વક સચચ્ચ કે, ખેડૂતની હવાસક ને અનુભવા માણસો વિશે અવિશ્વાસ છતાં એની સિદ્ધતા — એ એ જમરી વસ્તુઓ છે : અને પછી ઉમેર્યું : “મને કાંઈ વાર લાગે છે કે, રશિયા જેવું આદતી બધી વિવિધતાવાળું આધ્યાત્મિક જીવન દેવાય બીજે કયાંય નહિ હોય. જો કે આમ કહેવું એ કંઈક વધારે ખડતું મણાય. પરંતુ એટલું તો રિના ખચકાયે કહી શકાય કે, વિચાર ને શ્રદ્ધાની બાબતમાં અનંત વિવિધતા ધરાવનાર ચર્ચિત્ર આ આપણા દેશ જેટલી સંખ્યામાં બીજે કયાંય નહિ હોય.”

ને એમણે આમ વિસ્તરના આધ્યાત્મિક જીવનનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકતાં કહ્યું : “માનવજાતિના સાચાનો

અભ્યાસ કરનારઓથી આ કામ પનવાનું નથી. આમલે તદ્દન જુદી રીતે વંતુ નિકટતાથી, ઊગાળમાં ઊતરીને એ વિષયને સ્પર્શવો પડશે. જે ગામડું — જે આપણા જેવા તમામની જન્મભૂમિ છે, એમાં ધણું મ એવું નકામું ધાસ પણ ઊગી નીકળેલું હોય છે. આ ભૂમિમાં ખીજની વાવણી માટે જોટલી મહેનતની જરૂર છે તેટલી જ સાવધતા ને કાગળ પણ જરૂરી છે જ. આ ઉનાળામાં જ મારે એક જુવાનિયા સાથે વાતચીત થઈ એ કંઈ ભેરફૂર કહેવાય એવો તો નહોતો જ. એણે પૂરી ગળીગતાપૂર્વક અને કંટુ કે, ‘ગામડાંઓમાં કુવકોને (શ્રીમત ખેડૂતોને) વિકાસ એ એક પ્રગતિની નિશાની છે, કાગળ કુરકો મૂડી જખારી રણા છે, ને રશિયાને એક ડીરાદી દેવ ખનવા માટે મૂડીનો ખપ છે આજે. ને આ જાનને પ્રચાર જે ગામડાં મુધી ફેનાઈ જાય...”

આટલું બોલી એ દસવા લાગ્યા.

મને ખારણા સુધી વગાવવા આવનાં એમલે વળી પાછી માગ ઊજળા શાવિ માટેની પોતાની શુભેચ્છા પ્રકટ કરી

મે એમને સવાય કર્યો : “તમને શુ લાગે છે . હું લખી શરીશ ખરો ?”

“અયમત, તું લખી શકશે જ તો !” એમણે ઉદગાર કાઢ્યા ને કંઈક વિગમય પ્રગટ કર્યા બોલ્યા . “કેમ વળી ? તું તો અત્યારેય લખે જ છે ને તારું લખાણ છપાવે છેય ખરો — એથી વધારે શું જોઈએ ? તારે કંઈ સત્તાદ સૂચનની જરૂર હોય તો બેનાશક લખાણ લઈને આવજો — આપણે એની ચર્ચા કરીશું”

એમની પાસેથી વિદાય લેતાં હું સંપૂર્ણ તાજગી અનુભવી રહ્યો હતો — ધામજર્મી દિવસનો યાદચોપાક્યો માણસ કોઈ વનપ્રદેશના ઝરણામાં ફૂનકી મારીને બહાર નીકળ્યો હોય એવો !

કોરોલેન્કો પ્રત્યે મારા હૃદયમાં પુષ્કળ આદરની લાગણી જાગી હતી, તેમ જનાં કાણુ જાણે કેમ હું એમની સાથે નિકટતા અનુભવી

સકતો નહિ એ વાત મારા મનને ઉદ્વેગ કરાવનારી હતી. અલગત, આનું કારણ કદાચ એક જ હતું, ને તે એ કે, હું એ વખતે શિક્ષકો ને સલાહકારોથી કંઈક યાડેલો હતો, ને એમનાથી મારું મન વિશ્રાંતિ ઝખી રહ્યું હતું. કેવળ સમસાવ ભર્યા મિત્ર સાથે, મારા અંતરને ઠારી રહેલ બાળતો વિષે, સાદીસીધી વાતો કહ્યા તવસી રહ્યું હતું. પણ જોવા હું મારા મન પર પડેલી છાંયો લઈને મારા શિક્ષકો પાસે જતો તેવા જ તેઓ એને કાપી કૂપી, જોડ સાંધા કરી, તે વખતની દૃઢ મુગ્ધતા તેઓ પોતે રાજકીય-ફિલસૂફીની જે દુકાનના દગ્ગ હોય તે પ્રમાણે — એમાંથી ધાટ ધડવા બેસી જતા ને હું એ વસ્તુ પણ ભેઈ ચકનો હતો કે, એ સિવાય બીજી કોઈ રીતનો ધાટ ધડવાની ક્ષમતા જ એ મિયાગઓમાં ન હતી ને મને લાગતું કે આ લોકો મારા માલને બગાડી રહ્યા છે

પદરેક દિવસ પછી હું મારી એક પરીક્ષા ને એક વાર્તા લઈને કોરોલેન્ડો પાસે મયો. પરીક્ષા હતી — ‘માછીમાર ને પરી’ ને વાર્તા હતી — ‘બુટ્ટો ઈઝરગીન’ — જે મેં ત જ જ લખેલી હતી. કોરોલેન્ડો ધેર ન મળ્યા, એટલે મારા લખાણની હસ્તપ્રત એમને ત્યાં મૂકીને હું પાછો વળી ગયેલો. બીજે દિવસે મારા પર એમની ચિઠ્ઠી આવી : “આજે સાંજે આવજે થોડી વાતો કરીશું”

હું મયો ત્યારે એ મને પચ્ચિસાં પર જ, દાયર્માં કુદાડી સાથે, જોવા ગયા. મને કહે “એમ નહિ માનતો કે વિવેચન માટેનું મારું સાધન આ છે” ને દાયર્માંની કુદાડી સુધાવતાં એમણે કહ્યું “આ તો માત્ર શંકારિયામાં એક અજાઈ નાખવાની હતી, તેને માટે .. હા, પણ તારે માટેય સખ તો તૈયાર જ છે ..”

એમની આંખોમાં ડીખતું સ્મિત ડોહાતું, ને કોઈ અવમત્ત રચિત આમંત્રણ બાઈના જેવી ત જ નેકાયેલો રોગીની મેલમ વેરી રહ્યા ને બેઠ્યા :

“મેં આખી રાત લખેયું. રાતે વાળુ ક્યાં પછી થોડું સ્પર્ધ લીધેયું. જીવંતમાં જીવંતો ત્યારે મને થયું કે મારે કંઈક કામ શોધી કાઢવું પડશે.”

પંદર દિવસ પહેલાં જોયેલો તે કરતાં આજે એ મને કંઈ જુદો જ માણસ લાગ્યો. મને આજે એને માટે જરાય એવી લાગણી થઈ નહિ કે, મારો કોઈ શિક્ષક વા સલાહકાર છે. મારી સામે એક સરસ આદમી જોતો હતો, જે મિત્રભાવે આખો દુનિયાની વાતોમાં રસ ધરાવતો હતો.

“વારુ તો,” કહી એમણે ટેબલ પર પડેલી મારા લખાણની હસ્તપ્રત હાથમાં લીધી, ને એના વડે પોનાના ઘૂંટણ ચામડનાં મને કહ્યું :

“હું તારી પરીકથા વાંચી ગયો. આખો દિવસ મુસેટની કવિતાઓ ને તેમાં જ ખાસ કરીને માદામ મિસોવરકાયાએ કરેલા અનુવાદ વાંચ્યા કરનારી કોઈ યુવતીએ આ વાર્તાઓ લખી હોત તો હું કહેત કે, ‘ખરામ નથી લખો. પણ તું હવે ઝડ પરણી જા, શું સમજી ?’ પણ તારા જેવો તમડો આદમી આવી કૂંળી કૂંળી કવિતાઓ લખે, એ તો લગભગ નાલેરી જ કહેવાય. ને કડક બાપા વાપરીએ તો એક ગુનો જ ગણાય...તેં ક્યારે લખ્યું આવું બધું ?”

“હું તિફ્લોસ હતો ત્યારે લખેયું.”

“ત્યારે એમ વાત છે ! આખી વાર્તામાંથી નિરાશાવાદ ટપકે છે. તું જાણે છે પ્રેમમાં નિરાશાવાદ એટલે બયંકર લાંબી ખોમારી. બ્યવદારથી તદ્દન વેગળો એવો સિદ્ધાંત છે એ. અમે ઝોજખીએ છીએ તમને — એ નિરાશાવાદીઓ — અમે તમારા વિષે અગાઉ બહુ સંભળેયું છે...”

ને ખધાઈપૂર્વક મારી સામે આંખ મિચકારતાં ધીમું હસી લઈ, વળી પાછું ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા માંડ્યું :

“આ શોકગીતિકાઓને જો તારે પ્રસિદ્ધ કરવી હોય તો એને

એક જ રસ્તો છે, એને એકઠીને જુદી જાણી નાખતી જોઈએ તદ્દન મૌલિક વસ્તુ છે. તું જો કળૂસ થતો હોય તો લાવ, હું જાણતી આપીશ, તને. 'જુદો ઈજરગોલ' એ કંઈક પેલી વાર્તા કરતાં વધારે સારી છે. વધુ નકર. પણ ત્યાં...વળી પાછી તારી દારુચિક્ષા ટપકી પડે છે... આ રસ્તે કશું સારું નીપજવાનું નથી...તું કદી જોન ગયો છે? હારતો! વળી...આ બધું ફરી તને એ તરફ જ ધસડી જશે..."

ધડીક અટકી હસ્તપ્રતનાં પાનાં ઉઘવાવનાં એ કહેવા લાગ્યો :

"આ બધું વિચિત્ર છે એક પ્રકારની પ્રેમસાધના જ તો એનો તો ક્યારનો અંત આવી ગયેલો છે આ લાઝારસને એની કમળ માંથી જીવનો ક્યેં કંઈ લાલ થાય કે નહિ, એ બામન મને બહુ શકા છે. મને એમ લાગે છે કે આ લખાણમાં તું તારું સ્વત્વ મળતી શક્યો નથી. તું વાસ્તવવાદી છે — રમદર્શી તો નહિ જ — નકર વાસ્તવવાદી. અમુક એક જગાએ, જ્યાં મેલા પીકાડવાસીની વાત આવે છે ત્યાં, કંઈક મિલકુમ અંગત વાત જેવું મને લાગ્યું-ખરું કે નહિ ?"

"તમારી વાત ખરી પણ હોય"

"આહહા! જોયું કે તું તને કહી 'હંડ', અમે તમારા લેકા વિષે કંઈક તો જાણીએ છીએ હો! પણ તારે અંગત વસ્તુઓ બાળુએ મૂલી દેવી જોઈએ — એને વચ્ચે લાવે તે અસભ્ય છે. અનમત, જે બહુ સક્રિય રીતે અમન હોય છે, તેવી જ વસ્તુની વાત કરું છું હું."

તેઓ ખૂબ સરળતાથી સહુજ આનંદી લાવે ખોલી રહ્યા હતા. એમની આંખોમાં પ્રસન્નતાનો અમકાર હતો હું વિચ્છેદનપૂર્વક એમના મોં સામે ટગી રહ્યો — કેમ જાણે આજ પહેલાં મેં એમને કદી જોયા ન હોય! હસ્તપ્રતને ટેમલ પર ફાળી તેઓ મારા તરફ ફર્યા. અને એમના હાથ મારા ઘૂંટણ પર મૂકી કહે:

"આમ જો...હું તારી સાથે તદ્દન ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરું? હું ભાગે જ તને જોણખું છું, આજ સુધી તારા વિષે કંઈ કંઈ

સાંભળેલું છે. પણ આજે મારી સગી આંખે તને જોઈ નહોતું હું તારે જે રીતે જીવું જોઈએ એ રીતે હું નથી જીવતો. તારી આસપાસનું વાતાવરણ જોઈએ તે પ્રકારનું નથી. મને લાગે છે કે તારે અદોષી ચાલ્યા જવું જોઈએ. અથવા તો પછી કોઈ સારી ચર્ચાક હોદ્દાની જોઈને પરખી જવું જોઈએ.”

“પણ હું પરખેલો છું.”

“એ જ મોટો વાધો છે ના.”

મેં એને કહ્યું કે, “આ વાત ન ચર્ચાવ એ જ હું પસંદ કરું છું.”

એમણે દિલગીરી વ્યક્ત કરી. ને મનનક કરવા માંડી, ને પછી એકાએક ગંભીર બની જતાં ચિંતાથી વ્યાકુળ સ્વરે કહ્યું :

“ઓહા! તેં જાણ્યું, રોમાચ પકડાઈ ગયો. તે! કંઈકો વખત થયો. એ વાતને? મેં તો હજી અર્ધકાલે જ સાંભળ્યું. એ ક્રોએલેન્ડમાં હતો? ત્યાં શું કરતો હતો એ?”

“રોમાચ ‘નારોદનોયે પ્રાવો’ (લોક-અધિકાર) નામનું છાપખાનું ચલાવતો હતો, પોતાના ધરમાં જ. પોલિસે એ બંધ કરાવી દીધું...”

“જેએન જીવડો!” કોરોલેન્ડોએ કંઈક વિચારમાં બેઠા બેઠા જાણી જતાં કહ્યું : “હવે પાછો એ લોકો એને ક્યાંના ક્યાં મોકલી દેશે? એની તમિયન કરી છે? બરાબર? પહેલાં તો એ અલમસ્ત ને ખડક હતો.”

ને પોતાના પહોળા ખમા હલાવતાં એમણે એક લાંબો નિશ્વાસ મૂક્યો

“એ બધી વસ્તુઓ એવી છે, જેની આજે જરૂર નથી. એ રીતે કશું જ થઈ શકે નહિ. આસ્તિયેવનો કિસ્સો આમાં દર્શાવતરૂપ છે. એ આપણને શીખવે છે કે, જમે તે એક ‘કાનૂની’ કામ હાથમાં લઈને ખેતી જાઓ — ને રોજિંદા જીવનમાં રહી સંસ્કાર ફળવવાનું કામ કરો. આ એકદમ સત્તાખોરી એ તો સડેલો દાંત છે. અલમસ્ત, એનાં મૂળ

તો મહુ જિડા ને વિસ્તરેલાં છે પણ આપણી પેઢીએ એને ઉખાડી પાડવાની ઠાઠિશ નથી કરવાની — આપણે એને મૂળમાંથી દોલો કરી નાખીએ તો જસ છે ને ‘કાનૂની’ રીતે જીવીને એટલું એક કામ કરતાંય વર્ષો જશે’

એમણે ક્યાંય સગી આ વિષે બોલ્યા ક્યું, ને એમ લાગતું હતું કે, આ એમના જીવનનો — જીવત અદાનો વિષય હતો.

એવદોલ્યા સેમ્યૈનોવના અદર આગ્યા, ને એમની પાછળ બાળકોએ આવી સુમરાણુ મચાવી મૂકી હું જિભો યથો, ને એમની રજા લઈ મેં અસજ હૃદયે ત્યાંથી વિદાય લીધી.

એ તો જાણીતી વાત છે કે નાનકડા પરમશુભામાં જમે કાચની દીવાલો હોય છે — જધા જ તમારે વિષે જધું જાણ્યું હોય છે તમે મગજવારે બે વાંચે શું વિચારતા હતા, ને સનિવારે મધરાતની પ્રાર્થના પહેલાં તમે શું ક્યું તેની સુખ્યા તેઓને ખગર હોય છે દરેક માણસને તમારા અતરસતમ રહસ્ય ને ઇરાદાઓની જાણ હોય છે, ને જો તમે એમની સામેથી અવિધ્યવાણી પ્રમાણે, એમની તમારે વિષેની ધારણાઓને સાચી કરાવવામાં, રજામાન પાછા પડ્યા તો તેઓ તમારા પર શયે કરાય છે.

અસજત આપુ સહેર જાણ્યું ધઈ મયુ હતું કે કેરોલેન્કોને હું મમુ છું ને એ માટે મારે અનેક પ્રકારની સલાહો સાંભળવી પડતી જેમ કે.

“એતનો રહેજે, નહિ તો તારા જેવાનું તો માયુ જ ફેરવી નાખે એમનિા માણસ છે એ—એ લોકો આપણા કરતાં સવાયા હતા હોય છે.”

ને પી ડી બોનોરિઝીનની ‘આખરે ઠેકાણે આગ્યો’ (કેઈમ હુ હિઝ સેન્સિસ) નામની તેલમયની લોકરૂપિય વાર્તા બધી અગ્રસિ-નિર્દેશ થતો એ વાર્તામાં એક ક્રાંતિકારીની વાત આવતી હતી તેણે ‘કાયદેસર’ રીતે એમ્પ્લોમાં કામ કરવા માંડ્યું હતું, ને અને તે

પોતાની છત્રી ને જોરી બંને શુભાચી જોડો.

“તું તો એક ડેમોક્રેટ છે, તારે જનરલો પાસેથી શું શીખવાનું છે — તું તો ખરેખર — જનતાનો પુત્ર દેહેવાય.” — એ લોકો મને દહેતા.

પણ મને તો ધણા લાગ્યા વખતથી અનુભવ થઈ ગયો હતો કે હું તો જનતાનો ઝોરમાન દીકરો છું. આ લાગણી વખત જતાં વધી હતી, પણ ધટી ન હતી. ને મેં તો દેખ્યું જ હતું કે, હું જોડોનો ઝોરમાયો છું, એટલા જ ઝોરમાયા નારોદનિકો પોતે છે, એવું મને તો લાગ્યા કરે છે. ને મેં જ્યારે એમની આગળ આવી વાત કરી, ત્યારે એ લોકો મને ઠપકો આપવા લાગ્યા.

કહે : “જેવું, એમણે તને એવ લગાડી જ દીધો છે !”

ધારોસ્લાવલ દિસેમના વિદ્યાર્થીઓના એક જૂથે મને એમની એક મિજલસમાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. મેં એમની આગળ કંઈક વાંચ્યું. એમણે માગે સરાખની પાલીમાં વોડકા રેડ્યો ને મનમાં મનમાં વિચાર્યું કે મને કશી જ ખબર પડવાની નથી. પરંતુ મેં એમનું આ હળ પકડી પાડ્યું. ને હું સમજી ગયો કે મને ખુબ પાઈને જેસુસ ખનાવવાની આ એમની પેરવી હતી...પણ એ લોકો એવું શા માટે કરવા માગતા હતા, એની મને કંઈ ગમ પડી નહિ. એમાંના એક અદ્ધકારી, દમિયણ છોકરાએ મને ધમ્પન બધાવતાં કહ્યું :

“સૌથી મોટું કોઈ કામ હોય તો તે આ બધા જ વિચારો, આદર્શો ને એની તમામ વસ્તુઓને અપતાનને દવાલે સોંપવાનું છે. તદ્દન સાદું ને સરળ લખવું ! જદામમમાં જાય બધા વિચારો !”

આ બધી સલાહ-સચનાઓથી હું ખરેખર ગળે આવી ગયો હતો.

કોરોલેન્કો પણ, બધી જ જાણીતી વ્યક્તિઓની જેમ, સામાન્ય લોકોના આવા અનેક પ્રકારોનું નિશાન હતા. કેટલાક એવા પણ હતા

જેઓ, કોરોલેન્ડોના લોહો પ્રત્યેના વિવેકલક્ષ્યા વનશુની પ્રામાણિક રીતે
 દૃઢ પણ દૃઢતા દેટનાક એમના અદ્ભુત અંદરના કનહોમાં સંડોવીને એ
 લેખકને પણ કંતુષિન ક રાની કોશીય કન્ટા, ત્યારે દેટવાનું કામ જ
 એ હતું કે "હું મદ સ્વરે એમની નિદાનો રમ પીરસ્યા કરવેલ મારા
 પોતાના દેટનાક મિત્રો હતા જેમને એમની વાર્તાઓ બિલકુલ પસંદ
 નહોતી તેઓ. તેઓ કહેતા :

‘એ તારો પેનો કોરોલેન્ડો ભગવાનમાં માને છે।’

અમુક ખાસ કા હોસર “મુનિ”નું અનુસરણ’ વાર્તા તેઓને ખાસ
 અણુમતી હતી, અને તેઓ ‘નૃવચસાત્ર’ને જ એક અસ મળ્યાતા.

પાવેન યાદુરિકને મુખ્યા આ જ ભાવ સાથે ગીતાનેખ લખેતો.
 તેઓ એમ પણ મ્દેના, કે આ વાર્તાના નાયક મોઝીનું પાત્ર તો
 ઉશ્ચેન્ડની વાર્તા ‘મોગલસ આફ રાસ્તેયાંએરા સ્પીટ’માંથી ઉપાડી
 લીધેનું છે આ વિવેચકને જોતા અને વોરાનેઝનો એક પાદરી સાંકરી
 આપતો જોયે [મજબૂતો માખ્યાઈના પ્રવાઓનાં ઝીજૂવટમયાં વર્ણનો
 સાંકિયા પછી ઉશ્કેગટમાં આવી પૂછેલુ :

‘તું એમ દહે છે કે, ગણિયામાં પાપુઆનને લઈ આરનારો એ
 છે ? ને લા થો તો પાપુઆનને જ હ મમ લાખ્યો ? ને તેય વગી
 એમને જ લાખ્યો ?’

આખી રાત આગપ્રદેશમાં રખડી રજગીને ઘેર પાછો ફરતો હતો
 ત્યાં કોરોલેન્ડો અને એમના મકાનની એસરી આગળ મળ્યા.

‘તું કયાંથી ફૂગી નીદળ્યો, અત્યારમાં ?’ એમણે વિરમવને
 પૂછ્યું, ‘ચાલ, હું પણ ફરવા જ નીદળું છું કેતુ મુંદર પ્રમાન છે।
 ચાલ આવે છે મારી સાથે ?’

એમનો ચહેરો જોનાં જ લાગ્યું કે આખી રાત એમને પણ
 વમર લીધે જ દાટેલી છે આખોની આસપાસ રાત્રી કુંદાળાં થઈ ગયાં

દતા, ને એ લુખ્ખી મુકી ને યાદેલી હતી. એમની દાદી પણ અસ્ત-
વ્યસ્ત ગૂંચવાયેલી હતી, કપડાં પણ જેમ તેમ પહેરેલાં હતાં.

“મેં તારી ‘ગ્રાન્ડાઝ આરુખીપ ઈન વોલ્ગાર’ વાર્તા વાંચી —
ખરાબ ન કહેવાય. માસિકમાં છપાવવા લાયક તો ખરી જ. છપાવવા
લાયક તો ખરી જ. એ છપાવ્યા પહેલાં તેં મને કેમ દેખાડી નહિ ?
ને કેમ તું મને સમગ્રજો મળવા નથી આવતો ?”

મેં એમને કહ્યું કે પેલે દિવસે એમણે મને મારા તરફ પીઠ
ફેરવી, મૂંગા મૂંગા હાથ લાંબાવી, ત્રણ રૂબલની લોન આપેલી, એ વાતે
મારું મન જરા અસ્વસ્થ હોનાથી મારા પગ આ તરફ ઊપડતા નહોતા.
મને એથી ખુબ દુઃખ થયેલું. પેલા ઊછીના લેવા જેવું અગખામણું
ખીજું કાંઈ કામ નથી, ને અત્યંત બીડમાં આવી પડું તો જ એ રીતે
હાથ લાંબાવું છું.

તેઓ બન્ને સંકોચી કંઈક જોડા વિચારમાં ડૂબી મયા. પછી કહે :

“મને તો એવું કંઈ યાદ પણ આવતું નથી. પણ તું કહે છે —
એટલે એવું બન્યું તો હશે જ. પણ એવી એકાદી નાનકડી ભૂલ માટે
તો તારે મને ક્ષમા કરવી જોઈએ. મને લાગે છે કે, તે વખતે મારું
મન ખગડેલું હતો. હમચાનું મણી વાર એવું થઈ જાય છે. એકાએક
મગજમાં વિચારો ઉભરાવા લાગે છે. ને પછી જાણે કાંઈ પાનાળૂવાને
તળિયે જઈ બેઠો હોઈ એવી લાગણી અનુભવું છું. મને કંઈ જ
દેખાતું નથી. ને કંઈક સાંભળવાની કિત્સુકતાથી હું મારા કાન સરવા
કરી બેઠો રહું છું...”

મારો હાથ પોતાના હાથમાં લેતાં, મારી આંખો સામે આંખ
માંડી એ બોલ્યા :

“ભૂલી જ એ વાત. તને મારા પર રીસ કરવાને કાંઈ કારણ
નથી. તારા પ્રત્યે મને ખુબ સારી લાગણી છે. ને તને એવી વાતનું
ખોટું લાગે જ, એ પણ સ્વાભાવિક છે. કંઈ એમ એટલી સહેલાઈથી

આપણા મન દુશાના નથી હોતા. ને એ જ બન્યું તે ખરામ જ છે એ વિશે શંકા નથી. પણ હવે બૂતી જ એ વાત ..મારે તને કંઈક વાત કરવાની છે — તું પુષ્કળ લખે છે, મહુ હિનાવળ કરે છે એમાં તારી વાતઓમાં જ્યાં ને ત્યાં એવું અધૂરું અધકચરું સખાણુ આગ્યા કરે છે ‘આરખોપ’માં વગસાદનું જે વર્ણન કર્યું છે તે નથી તો કાવ્ય બનવું કે નથી એને લખવુંદ ગઈ તરીકે ઓગખી સમય એવું મહુ ખોદું કહેવાય ”

મારી બીજી વાતોએ વિશે પણ ખૂબ લગાણથી એમણે કયાલ લગી મારી સાથે વાતો કરી ને દુખીની રીતે જ અને સમજાઈ મધુ કે મારી લખેની એક એક વસ્તુ એ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક ચિવટથી વાંચી ગય છે ને આ વસ્તુ માંગ હૃદયને ખૂબ ઘેરી રીતે સ્પર્શી ગઈ

મે એમનો આભાર માન્યો, ત્યારે એમણે મને કહ્યું : “ આપણે એક ખીજને મદદ કરવી જોઈએ. આપણે કેટલા થોડા .મરવાગાયા જ તો છીએ, ને તેમાં વળી દરેકને પોતપોતાની મુશીબતો વળગેની જ હોય છે ! ”

ને પોતાના અવાજને ધીમે કરી નાખતાં એમણે મને પૂછ્યું.

“ તે સંજોગું છે કે નહિ ? દેહાસના કેમમાં ઈસ્તોમિના નામની ઠાક ઠોકરી પણ સડોવાયેલી છે ..એ વાત સાચી કે ખોટી ? ”

હું આ ઠોકરીને ઓળખતો હતો. એક જદાજનના જુવક પ થી એણે નદીમાં ખડતું મોકલ્યું. ત્યારે પાણીમાં પડી મે એને બદાર કાઢેરી, — એ મારી ને એની ઓળખાણુ એને જદાજ કાદવાનું કામ તો બદ્ધ સહેતું પડેતું, કાચુ એણે ડૂબી મરવા જે પાણી પસદ કરેલાં તે સાવ છીછરાં હતાં. એ એક રમ વિદોણી મૂદ - જેની ઠોકરી હતી એને દિસ્ટીંગઆ જેની કંઈક નિમારી હતી, ને જુદું બેલવાની માંદલી વૃત્તિ. પાછળથી સારાસોવના રતોલિખીન પરિવારમાં એ મવનેંસનું કામ કરતી. મેહિસમાલિસ્ટોએ આપ્તેક રસ્કી ટાપુ પર

આવેશ એ પ્રધાનના આમ્ય રહેડાણ પર એમ ફેંક્યો તે વખતની હોનારતમાં આ છોકરીનું નામ મરેલાની યાદીમાં નીકળેયું.

આમ, મારે એના વિશે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં કહી નાખ્યું. તે પછી કોરોલે-કોએ લગભગ રોષ વ્યક્ત કરતા હોય એ રીતે કહ્યું :

"એવાં છોકરાંને આવી બધી જોખમભરી પટનાઓમાં સંડોવવાં એ એક ગૂનો જ છે. હું ચાર વર્ષ પૂર્વે એ છોકરીને મળેલો. હાં તો ચાર નહિ ને વધારે વર્ષ પણ થયાં હોય-એના વિશેના મારા અભિપ્રાય તાગ કરતાં તદ્દન જુદો જ છે. એક મીઠડી છોકરી, જીવનના અન્યાયોથી દુઃખી થનારી...એ ગમે તે કાઈ ગામડામાં એક સાગી શિક્ષિકા બની ચકી હોત. લેકા કહે છે, પોલિસની જિજ્ઞાસામાં એણે કેટલાંક રહસ્યો ખુલાસા કરી દીધેલાં. પણ જાણી જાણીને એ શું જાણતી હોત ? ગજકારણના એ મિથ્યા દેવ* (Baal)ને ચરણે આવાં છોકરાંને બળી તળીકે વધેરવાં એ નિમક્રમ હિમ્મત નથી.

એમણે પગલાંની ઝાપ વધારી, ને માગ પત્રમાં તો, છાત્રાઈ છાત્રાઈને, ફાલ્સા જોડી ગયેલા હતા. એટલે હું, અડગડિયાં ખાવા લાગ્યો, પાછળ પડવા લાગ્યો.

"કેમ શું થયું છે તને ?"

"સધોવા."

"બહુ વહેલી કહેવાય ! મારા મને, તેં છોકરી વિશે જે કંઈ કહ્યું તે બધું ખોટું છે. પણ એકંદરે તું બહુ સારી રીતે બધું કહી ચકે છે. આમ જો જરા કોસિસ કરીને, હવે થોડું લાભ લખતો જા...માસિકને માટે એવું લખવાનો સમય પાકી ગયો છે હવે. એ લોકો હાપશે પણ ખરા. ને મને લાગે છે કે તું હવે તારો જાત ખાદે કંઈક બહુ અગત્યનું કંઈક નિવ્યારતો આ."

મને યાદ નથી કે એ સંપૂર્ણ સવાર પછી એમણે મારી સાથે આવી મોઢક રીતે કદી વાતો કરી હોય — બે દિવસની સતન હેલી પછી બપોરે એ પ્રભાત...ને તાઝગી ભરી દરિયાળાથી મૂમતા ખેતરો વચ્ચે.

યદુદીઓના સ્થાન આગળ યદ્ બહેતા નાળાને કિનારે અમે ક્યાંય સગી બેસી રહેલા, ને ધાસ તરણાં ને ગાડની ઘટાને પાંદડે પાંદડે કૌશ જાકળખિંદુનું સૌંદર્ય ગાતા, એ મારી આગળ વાડથી ધેરાયેલા વસવાટમાં વચ્ચના યદુદી લોકોના જીવનમાં કંઈક ને ચિતોદની છાંટવાળી છાંટગીનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે એમની આંખ હેડળ થાકની છાયા ધેરી ને ધેરી બની રહી હતી.

અમે શહેર બહાર પાછા ફર્યા, તે વખતે નવના ટોકારા તો કમારના પદી ચૂક્યા હતા. છૂટા પડવાનો રસ્તો આવતાં મેં એમની વિદાય સેવા માંડી ત્યારે વળી એમણે મને યાદ દેવરાબ્યું :

“તો હવે તું લાંબી વાર્તા લખવાનો પ્રયાસ કરજો...કરવાનો કે નહિ?”

હું ધેર પહોંચ્યો ને તરત લખવા બેસી ગયો — ‘એકદાસ’ની વાર્તા — એડેસના એક રખડુની કથા. નિઝોલાયેવ શહેરની હોસ્પિટલના વોર્ડમાં એ મારા પડેસના ખાટલામાં હતો. મેં બે દિવસ સગી લખ્યા જ ક્યું, ને ત્રીજે દિવસે મારી હસ્તપ્રતની એ રફ નકલ જ કોરોલેન્કો પર મોકલી આપી.

બે એક દિવસ પછી બેમા યથા ત્યારે એમણે મને મમતાપૂર્વક અભિનંદન આપ્યાં હતાં.

“તે મને આ વખતે મોકલી એ વસ્તુ પણ ખરાબ નથી. કમ જાણે એક સગંગ કપડામાંથી વેતરી કાઢેલી...”

એમનાં આ વખાણથી હું મુંઝાઈ ગયો.

એ સંધ્યાએ એમના એ નાનકડા અભ્યાસખંડમાં મારાથી રહેજ
છેતની એક ખુરસી પર બેસનાં ઉત્સુક બાવે એમણે મને કહ્યું :

“જરાય ખરાય ન કહેવાય! પાત્રોને કેમ લડતાં એ તને
આવડે છે. તારાં પાત્રો — તારાં લોકો...આપ મેં બોલના ચાલના ને
આપસૂઝથી કામ કરનાર્ગ: હોય છે એમના વિચાર પ્રવાહમાં તારા
તરફથી કોઈ પ્રકારની દખલ થતી નથી. એમની લાગણીઓના વેગને
અણસ્પર્શો રહેવા દઈને એમની પાસે કામ લેનાં તને આવડે છે. આ
કળા બધાને સાખ્ય નથી હોતી. ને સૌથી ઉમદા વસ્તુ તો એ છે કે,
તું લોકોનો એમના જેવા ને તેવા સ્વરૂપે, સ્વીકાર કરી લે છે. મેં તને
કહ્યું ને કે તું વાસ્તવવાદી છે.”

પણ થડિક અટકીને ધીમું હસનાં એમણે ઉમેર્યું : “પણ સાચે
સાચે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે તું રંગદર્શી છે. ને આમ
જો મારી સામે! હજી તો અહીં આમ બેડાં બેડાં તને માંડ પાએક
કલાક થયો હશે, એટલામાં તો તે આ એથી સિગરેટ ફૂંકી નાખી.”

“હું બહુ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિનો છું.”

“પણ તારે એવા ન ગંડેલું જોઈએ. તું આખો વખત બેચેન
હોય છે ને કદાચ એટલે જ લોકો કહેતા હશે કે તું બહુ પીએ છે.
તારા શરીરમાં હાડકાં ને ચામડાં સિવાય બીજું ■ શું? તારે એટલી
બધી સિગરેટ ન પીતી જોઈએ એથી તો તને કળા આનંદ મળતો
નથી...તને શયુ છે શું, એ તો કહે મને?”

“મને જ ખમત નથી ..”

“ને તારા પીવા વિષે ..સાચી વાત છે એ?”

“નહી” જુડ.જુડ.”

“ને કહે છે કે તુ તરેહ તરેહનાં ધાંધલ...”

ને એમ કહેનાં સ્થિર દષ્ટિએ તેઓ મારી સામે જોઈ હસ્યા ને
મારા વિષે પોતે સાંભળેલી એક અપનું સરસ રીતે બધાન કરવા લાગ્યા.

તે પછી એમણે પેના માદમાર સબ્બે ઉચ્ચાર્યા :

“ જોવા દાઈ માણસ રહે ✓ પણ જળણિયો મયો કે લોકો પહેલાં
તો એના માથા પર જ ફટકો લગાવવાના — ને તે, માત્ર ખાત્રી
કરી લેવા જ... એક વિદ્યાર્થીએ મને આ કહેલું... પણ મશ્કરીની વાત
જવા દઈએ. બહેને એ લોકો તાગ તરફ ગમે તેમ વને, તારે એની
પરવા કરવાની જરૂર નથી : આપણે તારી ‘ચેલકાચ’ વાતને ‘ફરકાચે
ખેમાતરવો’ (રસિયન વેલ્થ) માં છપાવીશુ. એનાં બધાં લખાણોની
મોખરે — એય એક કદર છે, આદરનું રયાન છે. ત્યેકે એમાં વ્યાકરણ
અમેનાં કેટલાંક રમખાણો પણ છે, જે એનો ગંગે બગાડી નાખે છે,
એ મેં સુધારી લીધાં છે. એ સિવાય હું એને કયાંય અડચો નથી —
તારે જોઈ લેવી છે એક વાત ? ”

અનમત, મેં ના પાડી દીધી

ઝોગડીમાં આંટા મારતાં મારતાં, બેઠે હાથની હથેળીઓ ભેગી
કરી મસગતા એમણે કહ્યું :

“ તારી સફળતાથી હું બહુ ખુશ છું.”

એમના મુખની પ્રસન્નતામાં મેં એમના દિલની સમ્બાધની ઝાંખી
કરી. આ માણસ સાહિત્ય વિષે એવી ગીતે વાત કરતો હતો જણે,
પોતાની ચાહનાને પાત્ર એવી દાઈ સ્ત્રી પરના પોતાના શક્તિ સમ્ય
ચિરંજીવ દડ એવા ગ્રેમની વાન કરતો હોય. એ માણસ પર મારું
મન વાગી જવા લાગ્યું. એની સાથે એકાંતમાં ગાળેલી એ સુખી સંજો
હું મદી ખૂટી શક્યો નથી. હું મુગો મુગો એની આંખો સામે જોઈ
રહેતો. બીજાને માટે એમાં એટલો બધો આનંદભરેલો દનો કે બસ

બીજાને માટેનો આનંદ એ એવી અનોખી વસ્તુ છે કે, ભાગે
જ નહીં થોડાં લોકો એનો અનુભવ કરી શકતા હોય છે. ને છતાં દુનિયાની
હમદા વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ છે એ.

મારી નજીક આવી, પોતાનો બારે હાથ મારા ખમા પર મૂકી કોરોલેન્કોએ કહ્યું

“આમ જો, તું સમારે આ જગા છોડીને ચાલ્યો નથી જતો ? દાખલા તરીકે તું સમાગ જઈ શકે. ‘સમારા ગેઝેટ’માં મારો એક મિત્ર કામ કરે છે. જો તું કહે તો હું એને લખુ એ તને ત્યાં જરૂર કામ આપી શકશે. જોલ, ત્યારે લખુ એને ?”

“કેમ બના, હું અહીં કોઈને નડતર રૂપ છું તું ?”

“ના, ખીજા લોકો તારા માર્ગમાં નડતરૂપ છે.”

દેખીતી વાત હતી કે શરામી તગીકની મારા વિગેની અફવાઓ એમણે સાચી માની હતી, અને “સાર્વજનિક સ્નાનગૃહમાંના બપોર” તથા મારી “હિસપતમરી” રીનમાતો — જેમાંની મુખ્ય વસ્તુ હતી મારો ગરીબી કોરોલેન્કોની સદેર છોડી કપ’ક ચાલ્યા જવાની આ જીવનની સલાહથી મારું દિલ દુઝાતું હતું સાથે સાથે ‘દુર્ગુલોની ખીજા માંથી મને ઉગારી લેવાની એમની લાગણી મારા દિલને રૂપમાં જતી.

કઈક ઊર્મિઓનો આવેગ અનુભવનાં મે એમને મારા જીવન વિશે વાત કરી. તેઓ બધાં સહોડતા ને ખબરા હાવાના મુગા મુગા લાગણીપૂર્વક મારી વાત સાંભળી રહ્યા.

“પણ તું તારી મેરે જોઈ શકે છે કે, આ બધું કેટલું અસંભવ છે” એમણે કહ્યું “તારે આ બધી બેચૂકી સાથે શું લેવાદેવા ? ના, તું મારી વાત કાને ધર, ને બધો ધર્મને આ રચના મુઠી કપાંક ખીજે ચાલ્યો જ તારા જીવનની પદ્ધતિ જ બદલી નાખ.”

મે એમની સલાહ માની લીધી

પાછળથી જ્યારે મે ‘સમારા ગેઝેટ’માં ચેચુદિલ ખલામિદાના તખતુસ હેઠળ રેજની રાજ ખરામ વાર્તાઓ લખવા માંડી ત્યારે કોરોલેન્કોએ મને પત્ર લખીને મારી કૃતિઓની મહુ સખત શખ્દોમાં દેકડી ઉડાડતાં કડક આલોચના પણ કરેલી, પણ એ મધુ મિત્રભાવે

એવો એક પ્રસંગ હજી મને જરાગર યાદ છે

‘સ્કુલિન’ના ઉપનામથી કાવ્યો લખનારો એક કવિ — જેનામાં એના નામ જરાગર યુગ દના — એની લાયકર કંટાળાજક કૃતિઓથી હું ગળે આવી ગયેલો હતો. એક જ લાંબો કામળ ચીનરીને એ લાંબી કવિતાઓ મારા પર મોકલ્યે રાખતો. એમાંની એકે એક ન સુધારી શકાય એવા વ્યાકરણના છમરડાથી ભરેલી, મરી મરીને મયો તોય કશું તથ્ય જ ન નીકળે એવી, એને જાપવી જ અશક્ય. નામ રાક્ષસ કરવાની લાલસાએ આ માણસને એક મૌનિક વિચાર સુઝી આવ્યો. એણે યુનામી કામળ પર પોતાની કવિતા જાપીને, એ કામળિયાની મધા દુકાનદારને દલાયુ કરી. પોરાકનો વસ્તુ સામગ્રી વેચનારાઓ એના આ કામળમાં ચાદનાં પડીદાં, મિકાઈનાં ખોખાં, સાડિંગ માછવીના ડબ્બા ને સોસેજ વીટી વીટીને પોનાના ઘરાકોને આપે ને એ ગસ્તે પોતાની અમુક ફૂટ લાંબી — કવિતા કે જેમાં એણે પૂરી ગંભીરતાથી સુધારાઈના સત્તાવાળાઓ, અમીર હમરાવ વગેરેના માર્શલો, શહેરના મવનર ને નિરાપ વઝેરની પ્રશ્નસા કરી એમને જાપરે ચઢાવેલા, આમ દુકાનના ઘરાકોને એમની ખરીદી માટે ઈનામ અપાતું હોય એમ આ કવિની કવિતા વહેંચવામાં આવતી.

આ બધા મહાતુભાવો, સૌ પોતપોતાની રીતે, નામીયા તો હતા જ, ને એમના તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરત્ય એ માટે લાયક જ હતા. પણ એમાં ખાસ કરીને નિશ્ચયનું વ્યક્તિત્વ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું

એણે જગજગરીથી એક તાતાર છાકરીને દીક્ષા આપેલી, ને એના એ કૃત્યે આખા જિહ્વામાં વસતા તાતારોમાં લખખમ રમખાણ સળગી ભડે એવી સ્થિતિ પેદા કરેલી. વળી એણે ખિલ્લતી*

‘સ્કુલિન’ કટાળો (રશિયામાં ‘સ્કુલા’) સબ્દ પરથી લેવામાં આવેલો છે.

* એક ધાર્મિક સ પ્રદાય.

સંપ્રદાયના દેહલાક લોકો સામે એક વિચિત્ર આક્ષેપ મૂકી — મને ખચર છે કે — તદ્દન નિર્દોષ લોકોને સજા પશુ કરાવેલી.

એની સૌથી બાળ્ય સિદ્ધિ કાઈ હોય તો તે એ હતી કે, એક વખત એ પોતાના વિસ્તારમાં પ્રવાસે નીકળ્યો હતો ત્યારે, એક ખરાબ મોસમના દિવસે, એકાન્ત જંગલ જેવા પ્રદેશમાં એની બગી બરાબર એક નાનકડી ઝૂંપડી આમગ તૂટી પડી. નદીકે એને ખેડૂતની એ ઝૂંપડીમાં આશરો લેવો પડેલો. ખેડૂતના ઘરની એક અભગર્ભ ઉપર ઈશુની મૂર્તિની બાજુમાં જ એણે જોવાની પ્લાસ્ટર ઓફ પેનિસમાથી બનાવેલ, છાતી લગી ધડેલી પ્રતિમા મુકેલી જોઈ. તે પછી પૂછપરછ કરતાં, ને ખેડૂતોના ઘર ઝૂંપડીની તલાશી લેનાં એને જાણવા મળ્યું કે, ખીજાં અનેક ઘરોમાં ઈશુની મૂર્તિની જોડાજોડ આસિમ્પસના દેવતાની ને ચિનસ (ઓક લોકોની મુદરનાની દેવી)ની મૂર્તિઓ પણ જોવામાં આવી. પણ આ બધી મૂર્તિઓ કૃષાથી આવી એ વિશે કાઈ એને કશું જ કહી શક્યું નહિ.

આમ પ્રાચીન રોમના દેવતાઓની પૂજા કરનારા સમારોના મૂર્તિપૂજકો સામે અદાલતમાં કામ ચતાવવા માટેનો પૂરતો મસાલો એને મળી ગયો. ‘એ’ કાફિરોને એણે જેલમાં નખાવ્યા, એટલું જ નહિ, પોલિસની તપાસમાં એમ પશુ આગ્યુ કે, બ્યારકો નામની સૈનિક વસાહતમાં પ્લાસ્ટરનાં પૂતળાં બનાવી વેચનારા એક ફેરિયાને લૂંટી લઈ, આ લોકોએ મારી નાખેલો, ને ગ્રાધાએ બેગા મળી, મિત્રભાવે એનો માલ વહેચી લીધેલો આ વસ્તુ પૂતવાર થનાં મુઠ્ઠી એ લોકોને નિચાગને જેલમાં જ સડવું પડેલું.

દૂકાણુમાં કહું તો, મને મવર્નર પ્રત્યે, નિશ્ચય અને એ આખા શહેર પ્રત્યે, અરે, સમગ્ર વિશ્વ ને ખુદ મારી જત પ્રત્યે, ને તે ઉપરાંત બીજી અનેક વસ્તુઓ પ્રત્યે લાયકર અસંતોષ જાગી ગયો હતો. ને પરિણામે મને જેના પ્રત્યે લાયકર સજા હતી એનાં જ ગુણગાન કરવા આવેલા એ કવિ પર હું રોષ ને ઉશ્કેરાટથી એકદમ લાડકો યઈ ગઈયો.

કેરોલેન્ડાને કાને વાત પહોંચતાં એમણે અને ખૂબ હપકાભર્યો એક પત્ર લખ્યો કે, ‘કેઈને માળ દેલી વખતે પણ માણસે રિવેક જળવવાનો હોય છે.’ એ બહુ સારો પત્ર હતો, પણ મારી આરડીની તલાશી લેતાં પોલિસે એ હાથ કરી લીધેલો. કેરોલેન્ડાના મારા પરના ખીમ્મ અનેક પત્રોની સાથે એ પત્ર પણ હું યુમાવી બેઠો છું.

પોલિસને વિષે એક વાત કરી લઉં.

૧૮૬૭ની સાલની વર્ષતના આરંભમાં નિઝની-નોર્વોરોથી પકડીને, બીજી કરી લાંબી ટૂંકી વિધિમાં પાંચા વિના પોલિસ મને તિફ્ફીસ મૂકી આવેલો. ત્યાં મેનેખોના ક્રિસ્ટમાર્મ, કેપ્ટન કેનિરકી જે પાછળથી પિટ્સબર્ગની પોલિસનો વડો બનેલો એણે, મારી ઉલટપાસ લેતાં લુખ્ખો રીતે સવાલ કરેલો:

“કેટલા મુંઠા કાગળ કેરોલેન્ડાએ તને લખ્યા છે — ખમર કે કંઈ તને? એ તો રશિયાનો મોટામાં મોટો નામકિત લેખક છે આજે.”

આ કેપ્ટન વળી એક વિચિત્ર જ મચ્છ હતો. એડો દડીને ખધો, સાવચેત, અવિશ્વાસુ હાવભાવ ને ઉદાસીન વર્ણાકવાળા રાક્ષસી નાકવાળો હતો. ચપગે આંખો એના બાકીના અહેરામાં સાવ જુદી જ તરી આવતી હતી, ને એની દીકરીઓ એના નાકની દાંડીની આથે દર્ષાક મેંતાઈ જતી હતી.

“હું કેરોલેન્ડાનો દેશગધુ છું, હું વોલ્ફીનિયાનો વતની. વળી હું એ બિરાપ કેનિરકીના કુટુંબમાં જનમ્યો છું. જ્યેજે, તને યાદ હોય તો, કેયેરાઈન બોજને સ્થા” વિષે વ્યાખ્યાન આપેલું અને એના માટે મૌન્ય છે.”

મેં એને વિનયપૂર્વક સવાલ કર્યો, “એ જન્મેમાં તું કાને માટે વિશેષ મોરવ ધરાવે છે? તારા એ પૂર્વજ માટે કે દેશગધુ માટે?”

“બેહુને માટે, અશ્વમત, જને માટે રતો.”

ને એની જને આંખો જળે નાકના પૂમની આથે નિલકૂસ સંનાઈ

ગઈ દે. ય એમ લાગ્યું. પણ એજે જ્ઞેત્રી જોઈ ખાધી, ને જને કીકીઓ પાછી પેનાને ટેકાજે આવી ગઈ મારું સ્વાસ્થ્ય જમડેલું હતું, એથીયે હું કઈક ચીદિયો. પણ થઈ ગયો હતો મે એની ટીકા કરતાં કહ્યું કે, “જે માણસનું પોવિસ સતત ખ્યાન રાખી રહી છે, એને માટે મૌરવ લેવાનું તારે શું કારણ, એ મને કઈ સમજાતું નથી.”

એજે સાધુનાશી રીતે જવાબ આપ્યો : “આપણામનિ પ્રત્યેક માણસ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરે નિર્ધારિત એવું કાપું કપે” જાય છે. એ વાત માનીને જ આપણે આગળ ચાલીએ... અર્થાત્ કે તમે એની જ ઈચ્છાને આધીન રહો છો...ને છતાં આપણે એ પણ જાણીએ છીએ..”

અમે ભોધરાની એક નાનકડી કાટડીમાં જોસા હતા. ખરાબર કિંદાના મુખદ્વાર આગળ જ ખારી હતી પણ તે એકદમ જીએની કીતમાં, લગભગ જાને અડીને એમાં રહીને સૂઈનું એક કુકાળું બિખ અદ્ધ ડોકાયું, ને તે છેક ટેમલ પર આવીને પડ્યું — કાગળિયાના દગથી લદાયેના એ ટેમલ પર — ને મે જોયું તો મારા છટા છટા સ્વચ્છ હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલ એક કાગળની ચમરખીને તે હિંગામી રહ્યું હું એકદમ ચમકી જોડ્યો.

એ શાપિત કાગળના ટુકડા તરફ આંખો માંડી જોઈ રહેતાં મને નિચાર આવ્યો.

“જે ક્રિષ્ટન મને પૂછશે કે આ લાંબાચોડા નિન્યુંક શબ્દોને અર્થ શો, તો હું એને શું જવાબ દઈશ?”

૭ વર્ષ લગી એટલે કે ૧૮૯૫ની સાલથી તે ૧૯૦૧ સુધી હું કોરોલેન્કોને મળેલો જ નહિ ને આ આખા ગાળા દરમિયાન થોડાક પત્રોની આપલેથી જ અમારો વ્યવહાર ચાલેલો.

૧૯૦૧માં પહેલી વાર હું પિટ્સબર્ગ ગયો, સીધી પકિતઓવળું ને ખોગી રીતે વર્જવાયેના લોકોવાળું એ શહેર એ વખતે હું ‘ફેશન’

હતો, હું 'નામ' કમાઈ ચૂકેલા હતા જે મારે માટે એક નમ્રી વ્યાધિરૂપ મનો મધુ મારી લોકપ્રિયતાનાં મૂળ બહુ ઊડાં હતાં મને બરાબર યાદ છે, એક દિવસ સજની વેળાએ હું એનિચેન પૂન ચટાવેના રસ્તે કાપી સામી બાબુ જઈ રહ્યો હતો, ત્યાં પાછળથી કોઈ એ માણસોને મારી સંગોલગ આવી ગયેલા મે એવા, એ બંને જણા નાઈની ફુકાન ચનાવનારા વાગ્યા એમના એકે મારા મો સામુ જોઈ, કેઈકે ચમમી જોઈ, ધીમે સારે પોતાના સાથોને કહ્યું

“ જો — આ તો ગોર્કિ ! ”

બીજો ચૂપચાપ સ્થિર ઊભો રહી ગયો મને પમધી માથા મુધી નીરખી ગયો ને પછી એક ડમ્બુ બાબુએ બરી, રહેજ સરીને, મને પસાર થવા માર્ગ કરી આપતાં ઉમમમાં આવી જોની જોકો.

“ માણો ! આ તો ગામડીઆ જોડા પહેરે છે ! ”

બીજા અનેક આનંદ પ્રમોદમાં, એક વસ્તુ એ જની કે, 'ન્યાયાનો' (પ્રારબ) — પદના તત્ત્વમહાના સભ્યો સાથે મારી છમી બેચરામાં આવી ને એમાં બુમેવિય, જે સરમરનો છૂપો જમ્બસ ને ક્રાંતિકારીઓમાં રહી ઉશ્કેરણીઓનું કામ કાતો હતો તે મળ્યું મળ્યું તેમાં ઊભેતો.

સ્વાભાવિક રીતે જ એઓને નવારે એમના કૃપાળુ ઝિમનરડે, ને જીવાન હોકરીઓને પ્રસસક પ્રેમભરી દષ્ટિ વડે મારુ સ્વાગત કરતી જોતો ત્યારે મને અત્યંત આનંદ થતો એકાએક કાર્નિએ નવાજ દીધો હોય એવા કોઈ પણ યુવાનની જેમ હું મોગને મગતો દેખાતો હતો.

પણ રાતની વખતે મારી એજે સાવ એકનો પનાં હું મારી જાન માટે કાંઈ વજીપમ્બાયા અપમધી જેવી લાગણી અનુભવી રહેતો જાણે હું જમ્બસો ન્યાયાધિગો ને સરકારી વફોલેથી ઘેરવેતો હાલ, ને એ બધા એવી રીતે વર્તો લા હેય કે જાણે, મારો અપરાધ એક હમનસીન અફસોસજનક, 'જીવાનીની એક જૂન માત્ર' હોય ! — તે એમેય સચવતા હોય કે જસ એક વાગ હું મારી જૂન કમ્બ કરી

હવે તો તેઓ મને ઉદારતાપૂર્વક માફી આપી દેશે. પશુપુ એ બધા જ એમના અંતરમાં જીડે જીડે એક અપરાધીને પકડી પાડવાની અદ્ભુત ઇચ્છા સેવી ગયા હોય, ને વિજયપૂર્વક માગ મોઢા પર — ‘તને તને પકડી પાડ્યો ને આખરે !’ ના બોલ મારવા તવસી રચા હોય જાણે.

“ તારી માન્યતા શું છે ? ” ધર્મના જિયા આસને મિગજનારા સુરતગતવાદી પાદરીઓ મારા પર એમની તીણી શોધક હાથે માંડતા સવાલ કરતા.

હું એક નરમ વિવેકી માણસ હોવાને કારણે એમની તપાસને વશ થતો, ને એમની સાથેના વર્તનમાં જે ધીંગળ જતાવતો, તેનાથી મને પોતાને આશ્ચર્ય થતું. પણ જિવંત તપાસના એ ત્રાસમાંથી મુક્ત થયા પછી મને એકમિત્રાદીનો એ આખો ઢોળાવ ઊતરી સેઈન્ટ ઈસાકના ધુમ્મટ સોસરી એક દોટ દેવાની ઇચ્છા યથા આવતી, યા એવું જ કોઈ બીજું તોફાની ટીખળ કરવાની વૃત્તિ યથા આવતી.

આ બધી લવનસાઈ ને ખુશમિજાજ હેડળ હમેશા, અચૂક રીતે કંઈક ખોગી વસ્તુ હુપાયેલી હોતી રહિયનો હમેશાં મૃષ્ટતા, યા નિર્નજન ઉદ્વેગતા જેવી કોઈ લામણી હુપાવીને રાખતા. આ લક્ષણ — યા તો કહો એમની આ પૂછપરછની પદ્ધતિ — અનેક વિવિધ વિવિધ રીતે વ્યક્ત થતી હોય છે. મુખ્યત્વે, પડોશીના મન પર આક્રમણ કરવા માટે કેમ જાણે કોઈ મેળામાં દેખાડાતો ખેલ હોય ને એમાં બધી તરફીમો શી રીતે અજમાવાય છે, એની જાણકારી દાખવતા, હાથ-આલાદોના ખેલ દેખાડતા, પગ પછાડતા, અનેક દુષ્ટ નજીવી વસ્તુઓથી લોકોના મનને હલોળતા ને એ દરમિયાન જ વચમાંથી બોધાનું ચતુર કરી દેખાડતા હોય એમ તેઓ વર્તતા હોય છે ને પેલા વહેમી મનના ચોમસની માફક અગિળી ધીંગી પ્રત્યેક ધાને છેડતા રહે છે — પયગબરના સચ્ચવાદમાં કે વાંદરાના કુટુંબમાં જાણે એમને કશો જ ભેદ ન દેખાતો હોય એમ !

આ પથ્થરિયા પિટસંબર્ગમાં પણ કાણ જાણે ક્યાંથી ય કોરો લે-કોએ પોતાને માટે લાકડાનું ઘર ગોધી લીધું હતું બધી જ પ્રાદેશિક સમવડોવાળું ને રંગેલી ડોવાળું — એ ઘર એટલે મમનાની ફફ ને યુગની ફારમથી મહેકતું

આ વર્ષો દરમિયાન કોરોલે-કોના માયાના વાળમાં પરિયાની છાંટ દેખાવા માંડી હતી. લમણા પગના તે લગભગ બધા વાળ પાડી મથા દના એમની આખ હેઠળ કચ્ચનો પડી મઈ હતી, એમની દષ્ટિ કઈક કલાન્ત ને સાગ તારવી લેતી હોય એવી લાગતી જોડતી લાગતી મે પહેલી જ દષ્ટિએ જોઈ લીધું કે, આ માથુસમાં જે જ્ઞાતિ મે જોયેની, જે મને ખૂબ જ પ્રિય વસ્તુ હતી, તે જ્ઞાતિનું સ્થાન અસ્વચ્છતાએ — બહે આધ્યાત્મિક રૂક્તિઓ આત્મનિક હરે તમ બની મઈ હાથ તેવી — અસ્વચ્છતાએ લીધું છે દેખીતી રીતે મુનતાનના * મિસામાં એમને સારી પેઠે સદન મરણ પડ્યું હોય જોઈએ

“મને અનિદાની બિમારી લાગ્યું પડી છે — ક્યાંય એન જ લેવા દેતી નથી ને તું પહેલાંના જેટલી જ તપાકુ ફૂંકે છે કે રુ? — કાપની બિમારી છતાં તારા ફેફસાંની થી લાલન છે? મને કાળા સમુદ્રને કદિ જઈ રહેવાનો ખૂબ ઈચ્છા હતી, યાલ, આપણે જઈશું ત્યાં જોમા?”

એમણે તેમજ ૫૦ મારી સામેની બેઠક પર બેસતાં ને માનુ પાળી જોઈગવા મૂંઝી કીટલીની આપ લઈ એની પાછળથી મારી સામે જોના, મારા કામ વિશે વાતો કે ના માંડી

* ૧૮૬૨-૬૬ ના વર્ષો દરમિયાન આત્મી પેલિસે બ્યાના મારી મુલતાન ગામના ઉદ્ભૂત મિસ્તોના એક નાથ પર * આત્મી ફેસ મારેલો કોરોલે-કો આ બેઠકોના બચાવે રહી લેલો

‘દેખા ગોરેયેવ’ જેવી વસ્તુ કરતાં ‘વાર-કા ઝાસેમોવા’ જેવી વસ્તુ પર તારો હાથ સારું કામ કરી ગયો છે. એ નવલનું આખું સખાણુ બહુ અકડા અકડા લાગે છે. દાંસી દાંસીને એમાં મસાલો ભરેલો લાગે છે. પણ એમાં વસ્તુના સુમન ને કમનીયતા જેવું બહુ આણું છે.” એમણે પોતાની પીડને દર્શાવ કરતાં, મેરુડના દયાદા દેખતાં મને પૂછ્યું.

“વારુ...વારુ તો તું હવે માર્કસવાદી બની ગયો છે, ખરું?”

ને જ્યારે મેં એમને કહ્યું કે, ‘હું એની બહુ નીકટ જઈ રહ્યો છું, ત્યારે અપ્રસન્નતાનું રિમત કરતાં એમણે મને કહ્યું.

“મારે મન તો એ બધું ડોહાળું ડોહાળું લાગે છે. આદર્શવાદ વિનાનો સમાજવાદ-મને તો સમજાતો જ નથી ને. હું માનતો નથી કે દેવળ કૌનિક દિનેની ગમૃતિના પાયા પર જ ઠોઈ નીનિશાઝની રચના થઈ શકે-નીનિશાઝ વિના આપણું કામ કદી ચાલવાનું નથી.”

આદના ઘૂંટણ લેતાં લેતાં એમણે મને પૂછ્યું.

“વારુ, તો કહે, પિટર્સન તને કેવુંક ગમ્યું?”

“લોકો કરતાં અહીંનું સહેર મને વધુ દિલ-ચરખી જમાડનારું લાગ્યું.”

“અહીંના લોકો...”

કહેતાં એમણે ભવાં ભંચ્યાં કર્યાં ને આગળીઓ વડે પોતાની યાદલી આંખો યોળવા લાગ્યા.

“અહીંના લોકો મોરકોના લોકો કરતાં કંઈક વધુ યુરોપિયન છે. -આપણા વોલ્ગાના લોકો કરતાં પણ વધારે. લોકો કહે છે કે મોરકોને એનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે, પણ મને કંઈ સમજાતું નથી. મને તો લાગે છે કે એનું વ્યક્તિત્વ એ બરછટ, બુદ્ધિહીન

આ પર્યટિયા પિટર્સનર્મમાં પણ કાલુ જાણે કર્યાથી ય કોરા-
સેન્ડાએ પોતાને માટે લાકડાનું ધા ગોધી લીધું હતું. બધી જ પ્રાદેશિક
સમવડોવાળું ને રંગેલી છોવાળું — એ ઘર એટલે મમતાની હૃદ ને
મુગની ફેરમથી મહેકતું

આ વર્ષો દરમિયાન ફેરોસેન્ડાના આયાના વાગમાં પાર્શ્વની
છાંદ કેખાવા માંડી હતી. લમણ પના તે લમણ જમણ વાગ પાખી
મથા હતા એમની આખ હેડળ કસ્યથી પડી ગઈ હતી, એમની દષ્ટિ
કર્ષક દલાન ને સાગ તાની લેતી હોય એવી કોટી ઊડતી લાગતી.
મે પહેલો જ દષ્ટિએ જોઈ લીધું કે, આ માણસમાં જે શક્તિ મે
જોયેલી, જે મને ખૂબ જ પ્રિય વસ્તુ હતી, તે ક'નિનું ત્યાગ
અસ્વસ્થતાએ — બહુ આધ્યાત્મિક રક્ષિઓ આત્મનિક હૃદ મમ
બની ગઈ હોય તેવી — અસ્વસ્થતાએ લીધું છે. રૂખીની રીતે
મુલતાનના * ફિરસામા એમને સારી પેઠે સદન કરવું પડ્યું હોવું
જોઈએ...

“મને અનિદાની મિમારી લાગુ પડી છે — ક્યાંય એન જ
લેવા દેતી નથી. ને તું... પહેલાના જોટલો જ તળાક કૂટે છે કે શું? —
હાજની મિમારી છતાં તારા ફેરસાની રીતે લાલન છે? મને કાગા
સમુદ્રને કહી જઈ રહેવાનો ખૂબ ઈચ્છા હતી, ચાલ, આપણે જઈશું ત્યાં
એમાં?”

એમણે ટેનલ પર મારી સામેની બેઠક પર બેસતાં ને ચાલુ પાળી
ઊઠવા મૂકેલી કોટલીની ઓથ લઈ, એની પાછળથી મારી સામે જોતાં,
માગ દામ વિશે વાતો કરવા માંડી

* ૧૮૬૨-૬૬ નાં વર્ષો દરમિયાન ઝાંતી પોલિસે અપાત્ત પામખાના
ભારી મુલતાન ચામના લૂંટાઈ બેઠેલા એક બંદુક પર * બેઠી બેઠાથી ને
કેમ માટે એ કોટેડેન્ડા આ બેઠેલાના બચાવપત્રે રદી લેવા.

પિયર્સનગંભા આવ્યો તેને ખીજે દિવસે મને એક હેલખટાઉ વિદ્યાર્થી ને એક નખરાંબોર યુવતી મળવા માટે આત્મા, ને મારી આગળ જાહેર ક્યું કે, તેઓ પોતે ચર્ચિત્વરક્ષી માટે ઉજવાઈ રહેલ આ મિજલસમાં જોડાવા સંમત થઈ શકે એમ નથી, કારણ “પોસ વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ અળખામણો માણસ છે ને ‘ઝિઝૂન’ માસિકના તંત્રીમંડળમાં કામ કરનારા લોકોનું શોષણ કરનારો માણસ છે.”

હું વરસેક થયાં પોસના પરિચયમાં આવેલો હતો. ને મને એનામાં શક્તિ ને મૌલિકતા જણાયેલાં. એથી જ તો હું એ વાત માની ન શક્યો કે પોસ ‘ઝિઝૂન’ માસિકના તંત્રીમંડળના લોકોનો એલાલ લઈ શકે. હું જણતો હતો કે તંત્રીમંડળના સભ્યો સાથેનું એનું વર્તન મિરાદરીભર્યું હતું, એ પોતે પણ ધોડાની માફક સતત પરિશ્રમ ખેંચનારો માણસ હતો. ને દૂંકા પગારમાં એ ને એનો વિશાળ પરિવાર જીખડીગારસ જેવું જીવન વિતાવતાં હતાં.

મેં જ્યારે આ વાત પેલાં જુવાનિયાઓ આગળ મૂકી ત્યારે એમણે પોસની રાજકીય રીતે અસ્પષ્ટ એવી સ્થિતિની વાત કરી, જે લગભગ માફકસવાદીઓ ને નારોદનિકોની વચ્ચેની સ્થિતિ હતી. આ વિષે પોસ પોતે બરાબર સમજતો હતો, ને એટલા જ માટે એ જે કંઈ લખતો તે ‘વિલ્ડે’ (Vilde)ના ઉપનામથી જ લખતો.

નીતિ ને શ્રદ્ધાના એ રહેવાળો, મેં જે કંઈ વાત કરી તેનાથી, બહુ કોપી ઊઠ્યાં ને મને પડતો મૂકી ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં — ને જતાં જતાં જાહેર કરતાં ગયાં કે, “એ મિજલસમાં : હાજરી આપવા જનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાસે અમે જવાનાં છીએ, ને એમને સમજાવવાનાં છીએ કે એમણે એમાં જોલણ તો નહિ જ.”

અંતે, વાતે જે રીતે વળાંક લીધો, એમાં એવું જાહેર થયું કે, ‘આ ઘટનાને કારણે પોસ ઉપરના — વ્યક્તિમત આક્રમણ તરીકે લેવાની નથી, પરંતુ રાજકીય વિચારોના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતાં એ વલણો વચ્ચેની રાજકીય લડતના એક પગલાં તરીકે જાણખવાની છે.

રૂઢિવાદ સિવાય ખીજુ કંઈ નથી. એમને ત્યાં એમના રસાવોદ્ધિસ, કાર્ટોન ને એવા બધા છે તો આપણે ત્યાં અહીં ડિસેમ્બરિસ્ટો, પેત્રાશેવરકીઓને ને ચર્ચિંગવસ્ત્રો છે ! ”

“ ને પોતે દોનોસ્ત્યેવ . ” એ મમરો મૂક્યો

“ ને માર્ક્સવાદીઓ . ” એમણે હસતાં હસતાં આગળ ચલાવ્યું —
 “ તમામ પ્રકારના પ્રતિવાદીઓ—અથવા વધુ એકસ સખ્તોમાં કહીએ તો ક્રાંતિકારી વિચારધારાઓ ! કહે તે કહો પણ પોતે દોનોસ્ત્યેવ પાસે શક્તિ છે, એ વાત તમારે કપ્પુન કરવી જ પડશે તે એની “ મોસ્કોવ્સ્કી રેમોર્નિક ” (‘ મોસ્કોમિસેનેનિક ’) વાંચી છે ? એને ‘ મોસ્કો ’ તરીકે પણ ધણીવાર ઉલ્લેખ થતો હોય છે. ”

“ ને એકએક ઉત્સાહભરી ઉત્તેજનામાં આવી એમણે નારોદનિકસ ને માર્ક્સવાદીઓનાં સાહિત્યિક વર્ણના વચ્ચે આવતા બંધેડાઓનાં ત્વચ્છ રીતે મધાન આપવા માંડ્યાં.

હું મ એમાંનું કંઈક તો જાણતો હતો કારણ જે દિવસે મેં પિટર્સબર્ગમાં પત્ર મૂક્યો, એના ખીજ જ દિવસથી હું એક એવા બંધેડામાં સડોવાઈ ગયો હતો કે જેનું સ્મરણ થતાં આજે પણ મનને કાંઈ અણમતી લાગણી થઈ આવે છે અલગત, કંઈક અરી આ બાનત વાત કરવાના ઉદ્દેશથી જ તો કોરોલેન્કો પાસે હું આવ્યો હતો.

વાત આમ હતી

વી એ પોતે— ‘ ઝિઝન ’ (જીવન) સામયિકના તત્ત્વોએ એને છ ચર્ચિંગકીને સ્મરણાન્વિત આપવા એક સંખ્યાકાળેની સાહિત્ય-મિજલસ યોજી હતી, ને એણે કોરોલેન્કો એમ કે મિખાઈલ-લોવ્સ્કી, પી. એફ. મેલશિન, પી. બી. રુસોવે, અમ. આઈ. વ્રુગાન પારાનોવ્સ્કી, તેમજ ખીજ કેટલાક માર્ક્સવાદીઓને, નારોદનિકને એમાં ભાગ લેવા આમત્રણ આપેલું લેખકોએ આમાં પોતાની સમીતિ જાહેર કરેલી, ને પોતિસે એમના તરફથી પરવાનગી પણ આપેલી.

(નેતિવાદ) પ્રગટી રહ્યો છે...સમાજવાદી સ્વાર્થો ગળત્રીયાળેએ એમનામાં દેખા દેવા માંડી છે. આજે નિરંકુશ રાજસત્તાવાદ રશિયાનું તત્ત્વ ઢાંકી રહ્યો છે, ને એનું સ્થાન કયું બળ લેશે, એ જોઈ શકવું આજે મુશ્કેલ છે.”

આજ પૂર્વે કદી મેં કોરોલેન્કોને આટલા ચિંતિત ને યાદેલા જોયા ન હતા. મને ખૂબ દિલગીરી થઈ.

બરાબર એ જ વખતે એમ્સલેના કૅટલાક માણસો એમને મળવા આવ્યા, એટલે એમની રજા લઈને હું છૂટો પડ્યો. થોડા દિવસ બાદ તેઓ રજા ગાળવા માટે કર્યાક ગામડે ચાલ્યા ગયા, ને તે પછી મને યાદ નથી કે અમે ફરી કદી એકત્રીયને મળ્યા હોઈએ.

એમની સાથેની મારી મુલાકાતો ધણી જ થોડી વચ્ચે સમયનું અંતર પાડ્યું ન હોય એ રીતે, દિવસોના દિવસો સુધી એકધારી રીતે, મેં એમના જીવનનું નિરીક્ષણ કદી કરેલું નથી.

પરંતુ તેમ છતાં, મારા મન પર કોરોલેન્કો વિશે જે છાપ પડેલી કે, તેઓ એક મહાન માનવતાવાદી છે, તે છાપ એમની સાથેના મારા પ્રત્યેક વાર્તાલાપે ગાઢ જ બનાવી છે. લાદસમાજના રશિયનોમાં ‘સત્ય અને ન્યાય’ની ઝંખના કરનારો, અથવા તો જીવનમાં એ સત્યને મૂર્ત કરવાની આવશ્યકતા બાબત આટલી તીવ્રતા પૂર્વક અનુભવનારો, બીજો કોઈ મને મળ્યો નથી.

તોલ્સ્ટોયના મૃત્યુ બાદ તેમણે મને એક પત્રમાં લખેલું કે :

“તોલ્સ્ટોય એક અપૂર્વ અને અનન્ય એવી વ્યક્તિ છે, જેણે વિચારવાન ને શ્રદ્ધાવાન લોકોની સખ્યા વધારી દીધી છે. ને ન્યારે તું એમ કહે છે કે, આ પ્રગતિ તો કાર્યશીલ યા તો કાર્ય માટેની ક્ષમતા ધરાવનાર લોકોને મોજે થયેલી છે, ત્યારે મને લાગે છે કે તારી માન્યતા ખોટી છે. માણસનો વિચાર એ જ સદા કાર્યને પ્રેરનાર વસ્તુ છે; એ જ એને ઉત્તેજન આપનાર વસ્તુ છે; ને એની આકાંક્ષાઓનો વેગ સદા સત્ય ને ન્યાયની દિશામાં જ વલ્યો છે.”

જુવાનીના જોમથી જીજ્ઞાસા આ માર્ગસવારીઓની એવી સ્પષ્ટ માન્યતા હતી કે, તેમના પ્રતિનિધિઓ ‘જર્જ’રિત અને મરણોન્મુખ’ એવા નારોદનિઝમના પ્રતિનિધિઓની હારોદ્ધાર જાહેરમાં બેસે એ એમને મિલકુન ઉચિત લાગતું નથી.

આ બધું ડહાપણ એક લાંબા લયરક — એક નાનકડી પુરિતકા બને એટલા મોટા દસ્તાવેજ રૂપે, માગ વાંચવામાં આવ્યું ત્યારે, મને એવું લાગ્યું જાણે દુ કાર્ષ પરદેશી ભાષા વાંચી રહ્યો છું, એની સાથે મારે ભાણે જ કરો પરિચય હોય આ દસ્તાવેજ પછી મને પી.બી. સુવે તરફથી એક ચિઠ્ઠી મળી જેમાં મને ખગર આપવામાં આવી હતી કે, તેઓએ પોતે એ મિજલસમાં બોલવાનો સાફ ઇન્કાર કરી લીધો છે. ને તે પછીના થોડા જ ક્લાકોમાં વળી એક બીજી ચિઠ્ઠી આવી, જેમાં લખ્યું હતું કે પોતે પોતાનો ‘ઇન્કાર’ પાછો ખેંચી લીધો છે તે પછીના દિવસે એમ આર્થ લુમાન — બારાનોત્સવીએ બોલવાનો ઇન્કાર કરી દેતાં સુવેએ વળી બીજી એક ચિઠ્ઠી મોકલી, ને આ વખતે તદ્દન ચોક્કસપણે ‘ઇન્કાર’ જાહેર કરતાં — ને તેમાં પહેલી બે ચિઠ્ઠીઓના કારણ વિશે કરો જ હસ્તેખ નહિ !

આ બધા કાલાહલભર્યા આડમ્બરનું માત્ર બધાન સાબળી કારોસે-કોએ રહેજ હસીને કુ ખ પૂર્વક કટાક્ષ ફેકતાં હોયું. “એ જ વાત છે ને ! — એ લોકો જ તમને વાંચવા કીલા કરે ને જોવા તમે મ થ પર પ મ મૂકો કે તમારા પર સાદકા પણ તેઓ જ વીઝના મડો ! ”

પીક પછવાડે બને હાથનો ઓતો બાધી, ઝોગડામાં આમથી તેમ આંટા મારતા, એમણે ધીમા સાદે વિચારમગ્ન દશામાં મે વધુ ચાલુ જ રાખ્યું.

‘ જહુ કપરો કાગ આવ્યો છે ! વાતાવરણમાં કશુંક વિચિત્ર ને નાદિ મત બનાવી મૂકે એવું છે અને તો આ જુવાનિયાઓનો નિગજ જ કઈ સમજતો નથી એવું લાગે છે જાણે એમનામાં નિહિલિઝમ

૧૮૮૭માં એમણે ‘ મહાત્મ્ય દરમિયાન ’ (‘ ડ્યુરિંગ ધી એક્સીપ્સ ’) નામનો પોતાની વાર્તા પૂરી કરી, એન બેર્ગની કાવ્ય પદ્ધતિઓ ટાંકીને :

પુણ્ય ભૂમિ રશિયાના પરોઢને માટે દુઃખ જોતી રહ્યા છે.

સત્વર પુણ્ય ભૂમિ રશિયા એના પ્રભાતને નિરખશે !

એમના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન, એક વીર પુરુષની જાંઘી જીવતા એમણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું, ને પરોઢનાં પ્રદાસ-કિરણોને માર્ગ કરી આપવા કોરોલેન્કો જે કંઈ કરી ગયા તે આજની ધરીએ ય એટલું જ અમૂલ્ય છે.

હું ચોક્કસપણે માનું છું કે, કોરાલેન્ડોની જ સાર્વત્રિક પ્રકૃતિએ રશ્મિન પ્રજાના એક વિશાળ હિરસાની સત્ય વિષેની સુખ ચેતનાને જન્મિત કરી છે એમણે ન્યાયના આદર્શની સિદ્ધિ માટે આત્મસમર્પણ કરેલું હતું — ને એ આત્મસમર્પણ એવું હતું જેમાં માણસ પોતાની મનની પૂર્ણ એકાગ્રતાથી વિચાર ને ઊર્મિઓનો સયોગ સાધી, એક પરમ ધાર્મિકતાની લાગણી અનુભવી રહે કેમ જણે એમણે ન્યાયને સગી બાંધે જોયો હોય, યા તો સ્પર્શ વડે એનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય — આ ન્યાય જે માણસનાં સર્વોચ્ચ સ્વપ્નોની માર્ગ કેવળ માનવીના અંતરાત્માએ સર્જેલ ધુમ્મસ સમાન છે જે ઠાક ને ઠાક પાર્થિવ એવા સ્વરૂપે મૂર્ચ્છિત થતા નિરતર મથતું હોય છે ।

કલાવત તરીકેની પોતાની શક્તિઓને બોમે, રશ્મિમાના જીવનની અભ્યાસ ભૂમિમાંથી પોષાતા અજઞ્ઞાનન દાનવ શામે, એકધારી લડત ચલાવતાં એમણે કદી કલાન્તિ અનુભવી નહિ

ક્રાંતિકારી નિચારસરણીઓની કઠોર મૂર્તિ ને એમનાં કૃત્યો જોઈ મુગ્ધવશ ને ચાતના અનુભવી રહેલું એમનું હૃદય, તેમજ ન્યાય ને સૌદર્યની ગહન અનુભૂતિથી જાળવત્સ્યમાન એવો એમનો અંતરાત્મા — આ બંનેને એકરૂપ બનાવી, એક એકમ સ્વવાનો સત્ત પુરુષાર્થ કરતા તેઓ જીવ્યા હતા

તેમના હૈયે શ્રદ્ધા હતી કે થોડા જ સમયમાં દેશની સર્જનાત્મક શક્તિઓ પલ્લવી ઊઠશે, મૃતપ્રાયની જેમ જીવતી જનતાની એ જાગૃતિ એક મોટો ચમત્કાર જ હશે ને એવા શાવિની એમણે ઝાંખી પણ કરેલી

૧૯૦૮માં એમણે લખ્યું કે —

‘ અત્યારે જે કંઈ જળી રહ્યું છે એમાંથી જ થોડા વર્ષો બાદ એક જવાળામુખીનો ફેફસે થશે એ દિવસો ધણી બચ્યા હશે ને આ પણ જી જનતાનો આત્મા સચેત હશે તો જ જનશે — એ આત્મા જીવત છે

પ્રકાશન સરથા જીબી કરવાની યોજના વિષે વાત કરી રહ્યો હતો, ત્યાં વિચારપૂર્ણ સુમનતાકાર્યા કંઠસ્વરે એ બોલ્યો.

એ કહે : ‘માનવ દરુણની ઘટનાઓનું એક સામયિક’ દર વર્ષે પ્રકટ કરવું જોઈએ, ને એમાં માનવજાતિના કષ્ટાણુ માટેની આમલા વર્ષે દરમિયાન જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ થઈ હોય એ તમામની આલોચનાત્મક નોંધ લેવાવી જોઈએ. એ એક એવો અદ્ભુત સર્વસંગ્રહ બની રહેવો જોઈએ કે જેના થકી લોકો પોતાની જાનને, તેમજ એકબીજાને, એ જખી શકે આપણે મોટે ભાગે, એકબીજામાં ખરાબ શું છે એનાથી જ વધુ પગિયન હોઈએ છીએ, સારું શું છે તે વિષે ભાગ્યે જ કશું જાણતા હોઈએ છીએ, તું માનીય? ને આવા સામયિકના અંકો લોકશાહીને માટે અસાધારણ મહત્વના બની જઈ શકે...”

દમેશાં લોકશાહી વિષે અને લોકો વિષે વાત કરવાનું એને બહુ જ ગમતું. એની વાતોમાં મનને પ્રસન્ન કરી દે ને કંઈક નવું યાન આપે એવું તત્ત્વ હવું.

એક શાંત સપ્તાએ મેં એને એક હંતકથા કહી. ફ્રેડિનાન્ડ બોન્ના સામેની ૧૮૪૯ની સિસિલીની લડત વખતે, કેનાલિરને સાધુરત્તિવાળા રૂઝેરા સેડીમો પાસે જઈ દરખાસ્ત મૂકેલી કે,

“મહાનુભાવ! જે પેલો નિયોપોવિટન આતતાપી હત્યો તો નિન્દક રીતે એ તમારું માથું ધડથી જુદું કરી નાખવાનો, ખરું કે નહિ? તો મદદારજ! તમે એને તમારા એક શિરને સાટે, હું ત્રણ શિરનો બધિ ચઢાવવા કળૂલ છુ,” એવું કહેણ મોકલી દો. ત્રણ શિરમાં—મારું, મારા ભાઈનું ને મારા બનેલીનું માથું તમારી તહેનાતમાં હાજર કરીશ ..મદદારજ! અમને બધાને એ બોન્ના જરાય ગમતો નથી પણ અમે બધા તુચ્છ કહેવાઈએ અમે તમારા જેટલા શત્રુપણ ને કુનેહથી અમારી મુક્તિ માટેની લડત ચલાવવા કાબેલ નથી મને લાગે કે આ પચલાથી લોકોને ધણો લાભ થશે, ને

મિખાઇલ કોત્સુબિન્સ્કી*

“પૂર્ણતા વિરલ છે.” જોનકોર્ટસે લખ્યું. કોત્સુબિન્સ્કી પણ એવા જ વિરલ માનવીઓમાંનો એક જીવ હતો. એની પ્રથમ મુલાકાતે જ તમને એમ લાગવા માડે કે, ‘આ જ એ માણસ કે જેના મિલન માટે હું જન્મ્યો હતો. આ જ એ માણસ કે જેના વિષે હું વિશેષ પ્રકારના વિચારો સેવી રહ્યો હતો.’

શિવ અને સુંદરની અપાર્થિવ સૃષ્ટિના જ જીવ જાણે ! એની સાથેની પહેલી જ મુલાકાતે મારા હૃદયમાં એના પુનર્મિલન માટેની ઉત્સુકતા જગાડી જનારો આ માનવી એની સાથે વાતો કરતાં મનને એમ ધાય કે જાણે, આ વાતોનો કદી અંત જ ન આવે તો કેવું સારું !

દુનિયામાં એવું કશું જ નથી કે જેના પર એણે ચિંતન ન કર્યું હોય ને જ્યાં એ શુભ ને શિવનો જ નિકટતમ સાથી અશુભ, અશ્રદ્ધ પ્રત્યેની ભારે છાંડી અરુચી એની પ્રકૃતિમાં લઈને જન્મેલો. કયા-સૌંદર્યના વિષયમાં પણ શુભ વિષેની એની સ્પષ્ટ અતિમુદ્રમય પગપેલી એક કલાવતના અનુરાગથી એ શુભને યાદનારો અને એ તરવની અપરાજ્ય સક્તિમાં આર્યા ધરાવનારો શુભની સારકૃતિક સારમર્મિતામાં અને એના ઐતિહાસિક મૂલ્યમાં પ્રગટ ને સતત વિદ્યાસંપન્ન એની સમજ ધરાવનારો એક નાગરિક જીવ હતો એ

એક વખત હું એને રશિયામાં મોટા પાયા પર એક લોકશાહી

* મિખાઇલ મિખાઇલ લેવન્કો કોત્સુબિન્સ્કી (૧૮૬૪-૧૯૩૭)
યુક્રેઇનના નજીવો લેખક હતા. એમની સર્વોત્તમ કૃતિ “ કોવા મેરમાના ” માં
૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ દરમિયાન યુક્રેઇનમાં ગાયેલ ખેડૂત અસહિષનતા ચિતાર છે.

મદદની વિદ્યા માગી રહું હતું. ને એની મુંઠર અબોમીથી આંસુની સેર ટપકી રહી હતી. જહુ હઃયવિદારક ને હર્ષક ભયનો કંપ જગાડે એવું દરય હતું.

“ અહમુન ” કોત્સુબિન્સ્કીના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા. એનું હૃદય દવી ગયું : “ ત્યા ફૂનરીની લામણીની પ્રજનનાને સમ-જાવવાનો મારી પાસે એક જ ઉપાય છે, ને તે એક માનવી - આજસગીમાં મનવીય જાવનાઓનું જે હૃદયમંત્ર વાતાવરણ ખડું કરવા સક્તિમાન થયો છે, એ એટલું તો અસરકારક છે કે આજે પશુની પ્રકૃતિને આકાર આપવા ને એનામાં પશુ માનવ આત્માનું કોઈ એક તત્વ રેડવા તે આજે સક્તિમાન બન્યો છે.”

કોત્સુબિન્સ્કીને મમતો વાતોનો વિષય એટલે માનવતા, સૌદર્ય, લોકો, યુકેર્ન — એનું પોતાનું હૃદય, એની શુદ્ધિ ને એની મુંઠર અબો-જેટલા જ એનાથી અલિપ્ત એવા આ વિષયો !

એને ફક્ત જહુ વહાલાં ને એક વનસ્પતિસામ્રાજ્યના જાણકાર જેટલી વીમતો આપતાં પણ એનાં વિષે તે જે વાત કરે એ એક કવિની જેમ જ. હાથમાં ફક્ત લઈ એને પ પાળતો ને એના વિષે વાતો કરતો એને જોવો એ ય એક આનંદ હતો.

“ આમ જો, આ ઓર્કિડે તો જાણે મધમાખીનું રૂપ લઈ લીધું ! કેમ જાણે પોતાની રીતે એ એમ કહી દેવા ન માગવું હોય કે, હવે મારાં ફક્ત પર જીવજીવુઓએ આવીને બેસવાની કશી જરૂર નથી, દેટવી બધી આત્મશક્તિ ..ન્યા ત્યાં વેરાયેલી છે. ડેટલું સૌદર્ય ! ”

હૃદયની નમજાઈને કાળે એનાથી કામીના ચઢચિતર અખડ-અખડિયા રરતાઓ પર, ને સર્વના તાપથી શેકાઈ ગયેલા ખડકો પર, જહુ ફરી ચકાવું નહિ.

ઊની ઊની લૂ વાતી હોય એવે વખતે યા ફૂનોની મુગધથી ગાઠ એવા વાતાવરણમાં પણ એનાથી જહુ રહી ચકાવું નહિ છતાં

બોમ્બાને તો એકને ઠેકાણે ત્રણ માર્યા કાપવા મળશે એટલે એના હરખનો પાઠ નહિ રહેવાનો એ એની તો લોકોની હત્યા કરવાનો જ શોખીન છે। ને મુકિતને ખાતર અમારી જીંદગી એળેળેળ કરનાં અમને પણ આનંદ જ થશે.”

મિખાઈલ મિખાઈલોવિચને આ દત્તકથા ખૂબ મળી મઠી મમતાભરી ચમકારી મટકું મારતી આંખે એમણે કહ્યું

“લોકસાહી હમેશાં રમદશી વસ્તુ છે ને એ સારી જ વસ્તુ છે તને ખતર છે આખરે તો રમદશીતા એ માનવીના જીવનનું અન્યત્ર માનવીય એવું વલણ છે—મને તો લાગે છે કે એનું ય એક સંસ્કૃતિક મહત્ત્વ છે, જેની આપણે આજમુઘી બહુ ઓછી કદર જાણીએ છે અન્યત્ર, એ અનિશ્ચયોક્તિ કરે છે એ વાત માની લઈએ તો પણ એનો ઢોળાવ સદા શુભ તરફ જ રહેતો છે, ને એ વસ્તુ જ ખતારે છે કે માણસમાં શુભ માટેની તૃષ્ણા ડેટવી જન્મી જાય છે।”

ખીજી એક રમરણ એક જન્મરજસ જર્મન કૂતરી એનાં કુરકુરિયાને જન્મ આપીને ખૂબ પીડાઈ રહી હતી એને પેટે ને કુરકુરિયા જન્મ્યાં તે નવા ય મરેલાં જન્મ્યાં હતાં પ્રચુતિની પીડાથી મૃત પ્રાય એવી એ કૂતરી પ્રત્યે ફ્રાન્સ ટેરિયર જાનની એક ખીજી કૂતરી, જેને વિશાવાને હજી વાર હતી તે, સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી રહી હતી

આ નાનકડું જન્મરમાન પ્રાણી એની જીમિંઓની તીવ્રતાને કારણે અમાગમાં વિરમય જગાડી રહ્યું હતું ધીમા સ્વરે વિદાય કરતું એ પેલી જર્મન કૂતરીની આસપાસ આંટા માર્યા કરતું હતું એની આંખમાં આવેલાં અંસુને પોતાની જીભ વડે યાગી લેતું, એ પોતે જ રહી રહ્યું હતું એકાએક રસોડા તરફ ધસી જઈ, ત્યાંથી હાડકાનો ટુકડો લેતું હતું વળી પાછું એ પેલી પીડાતી કૂતરી પાસે દોડી જતું તે પછી આસપાસ જોએલાં માણસો પાસે દોડી જઈ જાણે આકુળઆકુળ, ધીમા સ્વરે બસતું, એમની આસપાસ ફરતું, જાણે રોડ કાળજી,

દાપ્રિ એને અત્યંત પ્યારું સ્થળ

એક વખત એણે લખેલું : " મને દમણનું કીક રહેતું નથી. હું દાપ્રિમાં હોઉં ત્યારે મને કશું થતું નથી ત્યાંની કુદરતમાં એક પ્રકારની સંવાદિતા રહેતી છે, જેનો પ્રભાવ મારા ચિત્ત પર એવી અનુકૂળ અસર નીપજાવે છે કે મારું બધું દુઃખ મટી જાય છે."

પણ મને લાગે છે કે એની આ વાત સાચી નહોતી. આ નાનકડા બેટની ભૂલો જેવી આબોહવા એના સ્વાસ્થ્યને માટે સારી નહોતી. વળી, એનું યુકેનિયન મન તો સદા પોતાની માબોગની તૃષ્ણામાં જીમ્મા કરતું, એના દુઃખે દુઃખી થતો એ કદમય જીવન પીતાવી રહ્યો હતો.

કોકવાર એકસો એકસો, કઈક ધી ધી વળાને, હથાકે માથે, જુકની છનીમાં દેખાય છે તેવી ચિતનમગ્ન મુખમુદ્રાએ, એ રસ્તે ચાલતો જોવા મળતો : ત્યારે એનો ચહેરો જોઈને જ તમે પામી જાઓ કે એ પોતાના અનિર્ગોચ પગજાના વિચારમાં દૂરેતો છે.

ને અચૂક એવું હોતું એક દિવસ પોતાની ધોળેતી ઓરડીએ પાછા ફરી, આરામખુરશીમાં ફસડાઈ પડતાં, એણે કહ્યું —

" કદપના તો કર — આજે આપણા પ્રકૃતિમૃદ તરફને ગરતે મે એક ઝુપડી જોઈ તે બરાબર અમારા પ્રદેશની જ જાણે ! ને એમાં વસનારા લોકો ય એવા જ — ધગેલા વડવા — જૂદા, જાણે, ચકાર, ભમરા વગેરે મોઢામાં હુકાની નળી લઈને જોડેલો ધરતી અને પેલી કાળી ભગ્મર અખોવાળી છોકરી — એક અખડ ઈન્દ્રાળ જ જોઈ લ્યો ! બસ, પહાડો, ખડકો ને સમુદ્રની ખોટ રહી ગઈ તે સિવાયનું બધું જ — સર્વ સુદા — બરાબર એ જ ! "

ને એણે હજીવા સાદે પોતાની માબોગની કહાણી કહેવા માંડી. એના ભાવિની, એના લોકો કે જેને માટે એના અંતરમાં અસીમ મહોબ્બત ભરેલી હતી તેમની, ને એના સાહિત્યની વાતો કરવા માંડી.

એ તો પોતાની જાનની પરવા કર્યા વિના ચાકીને લોચ ચર્ધ પડવાની હલ સુધી બધે રખડતો.

ને કોઈને એને એમ કહેવું કે, “તું શા માટે આટલો બધો-ચાક ચઢી જાય એ રીતે દરફર કરે છે?” તો એ એની બ્યાજખી સલાહ સામે આંખ આડા કાન કરતાં જવાગ દેતો :

“દુનિયામાં ને ને કઈ જોવા જેવું છે તે બધું મારે જોઈ લેવું જોઈએ ને? મારે આ પૃથ્વી પર બહુ લાગે છે. કાળ જીવવાનું નથી. ને મને એ એટલી ખારી છે...”

એને પોતાના વનન યુકેર્ન પર ખૂબ મહોજ્જન હતી. ને ન્યાં સેવરી (એક સુગંધીદાર ઊંડ) કદી જોવા ન મળે તે જગ્યાએ સેવરીના ઊંડની સુગંધ માથાવાની કદખનાથી જો સમતો.

એક દિવસ, આજી યુધાખી હોલોહોલનો એક નાનકડો ફૂલઊંડ, એણે એક માછીમારના ઝુપાની દિવાલને અડીને જોગેલો જોયો. એ ઊંડને જોતાં વેત એનો ચહેરો પ્રસન્નતાના સિમનથી ચમકી ઊઠ્યો. એણે એ ફૂલોના માનમાં પોતાની હેટ ઝીંગારી, માથું ઝુકારી, યુકેર્નપન લાપામાં કંચુ :

‘તમારું અભિવાદન કરું છું. બહાનાં મિત્રો! કહો તો ખરાં, આ અભયજ જીમિમાં તમને કેવુંકે શેવે છે?’

એ પછી રહેજ સંકેત અનુભવતાં એણે વાત વાગી લેતાં કંચું :

“હું જરા લાગણીવશ ચર્ધ જતો હોઉં એમ લાગે છે. પણ મને લાગે છે કે તારી આંખો પણ ધણીવાર સફેદ ચડવાળાં ખર્ચ વૃક્ષની ડાળીઓ જોવા તલસતી હોય છે — જેના વડે એ લોકો તને ઝૂંટા... ખરું કે નહિ? જોહાં એમ તો આખરે આપણે બધા મારુસ જ ને... ને ને કોઈ કહે કે, હું તો એવો નથી... તો એણે પોતાની જાન માટે શરમાવું જોઈએ.”

“પહાડ પર ચઢવાનો લોભ હું ખાળી શક્યો નહિ ને પરિણામે મારી તમિયત ખગાડીને આવ્યો છું પણ ત્યાંનું સૌંદર્ય એટલે — એ જ તો મુખ્ય વસ્તુ છે”

જીવન અને સૌંદર્યના જ્ઞાન પ્રયેની એની સતૃષ્ણામાં પોતાની શારીરિક શક્તિનો વ્યય કરતાં એણે કદી પાછું વાળીને જોયું સુદ્ધા નથી પોતાની કવિ તરીકેની શક્તિ ખાનત એનું માપ અત્યંત ઠોર હતું ને પોતાની જાન પાસેથી એણે ખૂન કડકાઈ બરી રીતે કામ લીધું હતું એ કહેનો : “ મને મારી જાત માટે બહુ અસહ્યતાની લાગણી રહી ગઈ છે...મારી વાર્તાઓ અને ટાક વાર તદ્દન નમાલી, અરસિક ને છીછરી લાગે છે અને કાકવાગ એવું લાગે છે, જાણે હું સાહિત્યનો ને માગ વાંચકોનો કઈક અપરાધ કરી રહ્યો છું ” — એણે ૧૯૧૦માં આ શબ્દો લખેલા

મને લાગે છે, આ વિચારો એના ચિત્તમાં સતત ધ્રુમરાખા કરનારા, એના અંતરને ગાનિથી ફારી રહેવા દેતા.

“ તને મારી ‘સામેત્ની’ ગમી ? ” એણે અને પૂછ્યું

“ મને તો તારા ગદ્ય-કાવ્યોમાં તારું એ કાવ્ય સૌથી ઉત્તમ લાગે છે જો કે તારા બધા જ કાવ્યો સરસ છે ”

એણે આનિબયું રિખત કરતાં કહ્યું “ આજે સવારે હું એ બધા કરી વાંચી ગયો ને મારું મન કઈક મુજાઈ ગયું આવા કાવ્યોનો કાને ખપ દેતો ? એમાં કાઈને રસ થી કામ પડે ? એવા વિલાપોનો અર્થ જો ? એમ તો સૌ એકલવાર્યા જ છે ને । ને આવા આપણા શાપિત જીવન વિષે કાઈએ કશું લખવાની જરૂર જ થી ? ”

ને પછી કઈક ઉશ્કેરાટમાં આવી એણે બોલવા માંડ્યું

“ આહ ! કાવ્યના છેક છેડે આનંદનો ઉદ્ગાર આવે છે, પણ એ કઈ સાચો નથી એ તો કેવળ મારા મનની આળસપાળ પૂરતો

એ બુમિના લોકોમાં કામ કરનાર ને જેની પ્રવૃત્તિ પર હવે પ્રતિબંધ મૂકાઈ ગયો હતો, તેમની વાતો કરી.

એની વાતો સાંભળનારને એમ લાગતું, જાણે અંદોલન એના મનમાં આના જ વિચાર ચાલ્યા હતા હશે ને જે વસ્તુઓ વિશે એ વાત કરતો તે ખાતર એની જાણકારી ખૂબ જ ઊંડી હોતી.

૧૯૧૧ના જુન માસમાં ફારપેથિય-સના ક્વિવોરિંગનાથી એણે લખેલું

‘ હું મારો આખો વખત ગુરુત્વ ટુંકું પર સ્થાવર ધર્મ રખડવામાં પૂરા કરું છું ને એ ટુંક એટલે ‘એન’ નૃત્યની નતંકી જેવું સુડોળ ને ચપળ પ્રાણી. હું તો જમણમાં એવે એવે ઢેકાએ રખડી આગ્રો છું કે ત્યાં કાળે જ કોઈ લોકો જતા હોય છે આસ્પર્શનના એ મેદાનો કે ત્યાં ગુરુત્વની વ્યુત્કારા રોગીઓ પોતાના ધણુ લઈને પડેલી હોય છે, ને આખો ઊનાળો ત્યાં જ ગાળી નાખતી હોય છે, ત્યાંની કુદરત ટેવી જળરમાન હોય છે, ને એનું જીવન નિવકુલ આદિમ કાળનું. આ ગુરુત્વ એ નહિ દિવચર્ય લોકો છે એમનો કલ્પનાવૈભવ ને એમની જીવન પ્રત્યેની દષ્ટિ જોઈ હોય તો નિનાંત મૌલિક ચૂરત મૃતિપૂજક લોકો. આ ગુરુત્વો જન્મે ત્યારથી તે મરે ત્યાં લગી વનજગત, પહાડપર્વત ને નદીઓને કંઈ પણ નાખતા ને એના બૂનપિશાઓની જમત સામે બૂઝતા જીવે છે ખ્રિસ્તીધર્મનો પણ એ લોકો. કેવળ પોતાના ધાર્મિક દેવતાઓને રીઝવવા પૂરતો જ ઉપયોગ કરે છે સુંદર પરીધ્યાઓનો તો આખો ખખડો. ॥ એમની પાસે જમાનાઓથી ચાલી આવતી એમની રૂઢિ એમના રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, ને એનાં પ્રતીકો બધું અહીં જાણવા-જાણે મળ્યું હું બધી સામગ્રી ભેગી કરતો, અહીંનું પ્રતિસૈદ્ધ્ય’ માણી રહ્યો છું નહિ જ જોઉં છું સમજું છું શીખું છું ’

એણે બીજો પણ એનીજાંતથી લખેલો એમાં એને ન છૂટે કમલ કરવું પડેલું કે

“ પક્ષાડ પર ચઢવાનો લોભ હું ખાળી શક્યો નહિ. ને પરિણામે મારી તમિયન બગાડીને આગ્યો છું પણ ત્યાંનું સૌંદર્ય એટલે — એ જ તો મુખ્ય વસ્તુ છે ”

જીવન અને સૌંદર્યના ઘાન પ્રયેની એની અંતઃક્રિયામાં પોતાની શારીરિક શક્તિનો બ્યય કરનાં એણે કદી પાછું વાળીને જોયું સુદાં નથી. પોતાની કવિ તરીકેની શક્તિ બાનન એતું માપ અત્યંત કઠોર હતું ને પોતાની જાન પાસેથી એણે ખૂબ કડકાઈ બરી રીતે કામ લીધું હતું એ કહેવો : “ મને મારી જાન માટે બહુ અસહ્યની સામઘી રહી ગઈ છે...મારી વાર્તાઓ મને કાક વાર તદ્દન નમાલી, અરસિક ને છીઝરી લાગે છે મને કાકવાર એવું લાગે છે, જાણે હું સાહિત્યનો ને માગ વાંચકોનો કઈક અપરાધ કરી રહ્યો છું ”—એણે ૧૯૧૦માં આ શબ્દો લખેલા.

મને લાગે છે, આ વિચારો એના ચિત્તમાં સનન બુભગવા કરનાના, એના અંતરને ગ્લાનિથી કોરી રહેલા હતા.

‘ તને મારી ‘સામે’ત્તી’ ગમી? ’ એણે મને પૂછ્યું

“ મને તો તારાં ગદ્ય-કાવ્યોમાં તારું એ કાવ્ય સૌથી ઉત્તમ લાગે છે જે કે તારાં બધાં જ કાવ્યો સરસ છે . છતાં. ”

એણે આનિશ્ચયું રિમત કરતાં કહ્યું : “ આજે સવારે હું એ બધાં કરી વાંચી ગયો ને મારું મન કઈક અંજાઈ ગયું આવાં કાવ્યોનો કોને ખપ હશે ? એમાં કોઈને રસ શું કામ પડે ? એવા વિલાપોનો અર્થ શો ? એમ તો સૌ એકલવાયાં જ છે ને ! ને આવા આપણા શાપિત જીવન વિષે કોઈએ કશું લખવાની જરૂર જ શું ? ”

ને પછી કઈક ઉશ્કેરાટમાં આવી એણે બોલવા માંડ્યું :

“ આહ ! કાવ્યના છેક છેડે આનંદનો ઉદ્ગાર આવે છે; પણ એ કઈ સાચો નથી, એ તો ફળ જ મારા મનની આળસપાળ પૂરતો

છે આનંદનો ઉદ્ગાર કાઢવા જેવું છે શું એમાં તમે એકલવાયા છો એનો અર્થ જ એ કે, બીજા કોઈને તમારો ખબર નથી ”

અમે આ બાબત ધણી વાર વાતો કરતા, ને એ હમેશા પોતાની જાતની ઝાટકણી કાઢતાં કહેતો :

“ આ સાંભળ તો, સરસ વસ્તુ છે ” .

“ શોકાર્તધરિત્રી ! તારા કમસાગ્ય પ્રત્યે સમસાવથી મારુ હૃદય દ્રવે છે ને જતા હું બહુ છે કે જ્ઞાનિતું ને વાદળ તારા મુખને મ્હાન બનાવી રહ્યું છે તે મ એક દિવસ તો બળી જશે ને એને ક્યાને મુક્તિનો સૂર્ય, એના આનંદમય પ્રકાશ તારા મુખને ઢાળી રહેશે ”

આટલું વાંચીને એ હસ્યો, ને એ જ પક્ષિઓને પ્રતિજ્ઞાથી પક્ષિઓમાં દોહરાવવા લાગ્યો.

એક વાર કોકે એને કયું : “ તારું હાસ્ય એ કેટલી સાથી ને ભયંકર વસ્તુ છે ! ”

એણે અવગાપૂર્વક હાથ ખખેરી ઝટકતાં કયું

‘ એ તો જીછીની લીધેલી વસ્તુ છે, ને તદ્દન અકરી રીતે વ્યક્ત થતી વસ્તુ છે, બાકી વાસ્તવિક જીવનમાં તો એ હાસ્ય એથી મ વિશેષ ભયનારક એવું અદ્દહાસ્ય બની રહે છે ”

કોકે વાર એના આ બધા બ્યમ ને ટોળ સાંભળી સાંભળી અક જામણ પશુ ધર્ષિ આવતી, પશુ મોટેભાગે એથી મન એક પ્રકારની વેદનાથી દ્રવી જીકતું કારણ એક સમ્યક્ ભયાં આત્માની હૃદયપિદારક વેદનાનો એમાં પડેલો સાંભળવા મળતો હતો.

પોતાની જાન પ્રત્યે કડોરતા પૂર્વક વર્તનાર આ માણસનું દિન બીજાઓ પ્રત્યે તો ખૂબ જ સુકુમાર હતું જેમાં ખાસ કરી સારાપણું ન હોય એવામાં પણ એને કોકે પાણીદાર સજ્જ ને નક્કર રચનાનો ટુકડો જડી આવતો

“ બુદ્ધા માણસ ! ” એક દિવસ સંખ્યા ટાણે, સમુદ્ર તેમજ આખો કેમ જાણે કોઈ અદ્ભુત વસ્તુ પ્રત્યેની નીરવ પ્રશંસામાં અગવચ્છ ન સાધી તસ્લીન બનેલા હતા તેવે વખતે, એણે મને કહ્યું, મેં એટલું બધું જોયું છે, અનુભવ્યું છે કે એ અનુભૂતિના કદપનો, પાસે ને આંધ્રુ જેટલા સુકુમાર મૃદુ કાવ્યોની એક વિવિધતા ભરી દિયી બધું દેયું ધનકારા લઈ રહ્યું છે. જો એ બધી અનુભૂતિઓને ધોધમાર વર્ષાની માફક આ દુનિયા અને એના લોકો પર વરસાવી શકાયો હોત તો બસ હતું. પણ એ કેમ કરવું તે જ મને આવડતું થી...”

એ એમ કરી ચક્રયો નહિ. કદાચ કરી પણ ચક્રયો હોત — એ અદ્ભુત સુંદર ને મહાન કૃતિઓ સરજી ચક્રયો હોત. એણે ધણી વસ્તુઓ વેચે સુંદર ને મૌલિક દબે ધણા ધણા વિચારો કરી રાખ્યા હતા. પરંતુ મેં કંઈ કરી ચક્રયો નહિ । અમારા ત્રણ વર્ષના પરિચય દરમિયાન તત્તલ રીતે, એના પ્રત્યેક પત્રે વધુ ને વધુ ઘેરા બનતો એક જ રચકો કંબળાઈ રહ્યો હતો :

“ મારે એ વસ્તુ સ્વીકારવી પડશે કે જરૂર મારામાં જ કંઈક જીજ્ઞાસુ છે. મારું હૃદય રોજ ને રોજ નખળું પડતું જાય છે. કોઈ વાર તો મારે તદ્દન નિઃશ્વાસ થઈ જવું પડે છે લખવા બેસું ત્યાં મને એવો તો ધાક ચઢી જાય કે પછી બીજું કંઈ કામ હાથમાં લેવાની શક્તિ જ રહેતી નથી મારામાં

“ આ શિયાળે તો મારી કમાણી પણ બહુ જૂજ જ રહી. અર્થાત્ વળી એક દુબકર એવો અતરાય મારા માર્ગમાં જિભો ચર્ષી ગયો અને આખો વખત આ ચાર ઝોરડાની પાંસઠ લીરજના લાડાની બગલી ને રિમતોજજવલ ચહેરાવાળી ધર-માલિકણ મારું મન મોહી રહી છે.”

આખરે ૧૯૧૨ના ઓક્ટોબરની ૯મી તારીખે એણે લખ્યું :

“માગે દાલન કથળતી જાય છે વહાલા એ એમ * મારી માલગ દવે એ મધારી ને સખત જતી રહી છે એમાં મોટામાં મોટું દુઃખ તો એ છે કે મારાથી કશા કામને દાય પશુ લગાડતો નથી મને તો દવે એક જ રસ્તો દેખાય છે, ને તે હોરિપટલમાં જઈને લગિ વખત જ પડ્યા રહેવાનો ..એટલે જ મેં દવે નક્કી કરી નાખ્યું છે થોડા જ દિવસમાં કીવ બણી ઝીપડી જઈશ”

આત્માત્મોવના કિનનિકમાંથી એનો ખુશાલોભર્યો પત્ર આવ્યો

“આખરે એ લોકો અને કીવ લઈ આવ્યા, ને સ્વસ્થમના મજીર દહીં તરિકે અને અહીંની હોરિપટલમાં દાખલ કરારી દીધો છે તેમ છતાં, વિચાર તો કર, અને કેકવાર માંદા થઈને પધારીમાં પડ્યા રહેવામાં પશુ એવો આનંદ આવે છે! કેવા કેવા અદ્ભુત માનવી રાજ અને મગવા આવે છે! ને જે અને અત્યંત વહાલા છે તેવા કુતો, ચોપડીઓ ને પોનાની જાનને — મારી પાસે લઈ આવે છે! જે તારા ફરીરને દૂર આપે છે એ જ સૂઈ મારી બારીમાં પશુ ડામ્મિયુ કરે છે ને એથી તો એ મને છે તે કરતાં ય અત્યંત દુઃખો ને હેનાજ લાગે છે”

લોકોને મમતાભર્યા વેળથી વવાવવાનો એને શોખ પોતે મૃત્યુની વેદનાથી પીડાઈ રહ્યો હતો તેને આગલે દિવસે જ, એન. વી. લાઈન્સે — ચુકઈને એક ભણીતો શાળીનકાર — એને મગવા મયેલો એને વધાવતાં એના દેશમાંથી અતિ આવકાગલાર્યા બોલ સરી પડ્યા

એ સમગ્ર મયેલો હતો કે હવે પોતાનું મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું છે ને વારવાર નિર્ભયપણે સરગમાને, બહાદૂરી જતાવીને એમાંથી ખોડ આશ્વાસન શોધવાની ઇચ્છા વિના, એના વિષે વાત કરતાં એ કહેતો

“મૃત્યુને આપણે જીતી લેવું જોઈએ ને એ જીતાશે જ” એકવાર એણે કહેલું. “હું તો શુદ્ધિના વિજયમાં — મૃત્યુ પર

આત્મશક્તિના વિજયમાં માનનારો હુ...મારું મૃત્યુ બદ્ધ નીકટ આવી
મથેલું છે, એ વાત જોટલી ચોક્કસ રીતે હું જાણું છું, એટલી જ
ચોક્કસ રીતે મને આ વાતમાં પણ વિશ્વાસ છે આજે લાખો માણસ
મરે છે, તે છતાં એક સમય એવો આવશે જ્યારે મૃત્યુ એ કેવળ
આત્મશક્તિનું એક સાદુ કામ બની ગયું હશે. આપણે જે જાગૃતિથી
જીવને માટે તૈયારી કરીએ છીએ, એટલી જ જાગૃતિથી આત્મવિતોષનને
માટેની તૈયારી કરના થઈ જઈશું. દુનિયાના મોટા ભાગના લોકો જ્યારે
જીવનનું મૂલ્ય સ્પષ્ટપણે સમજતા થશે, એના સૌંદર્યને માણનાં શીખશે,
કાર્મના શ્રમના ને જીવના રહેવાના આનંદની અનુભૂતિ લેતાં શીખશે
ત્યારે મૃત્યુ જીતીઈ મથુ હશે "

ઉદાત્ત, જાવનાશીલ એ સુમરૂપ આત્મા, પ્રકૃતિવિદ્યાનનું સાદુ
એવું દાન ધરાવનાર એ માનવી, મૃત્યુ સામેના સમામર્માં માણસની
શક્તિ કયાં કેટને લગી પહોંચી છે એની પૂરી ખબર રાખનારો પણ
એ જ હોતો. પરંતુ પરિવર્તનશીલ એવી પ્રકૃતિની સૃષ્ટિમાં સર્જન ને
વિસર્જનની સતત આલો રહેલ પ્રક્રિયા કેવે મૃત્યુમાં પણ કવિનાનો
ધમકો અનુભવવાની શક્તિ એ ધરાવતો હોતો !

દરિયાળાં ધાસપાન ને કૃષ્ણી વિમૂષિત એવા ક્ષત્રિના બૂખરા
ખડકો પ્રત્યે પોતાની કૃતચના જાગી દષ્ટિ માંડતાં એણે અનેક વાર કહેલું .

“ જીવનશક્તિનો આ પ્રવાહ તો જો કેટલો વેગવાન છે !
આપણી આંખ એને જોઈ જોઈને એવી ટેનાઈ મઈ છે કે મૃતના
અમૃત પરના આ અભિયાનની આપણે નોંધ સુદાં લઈ શકતા નથી !
તદ્વન નિશ્ચય એવા ખાઠકમયી સર્વ ફજાલની સૃષ્ટિ રચે છે, પણ
આપણે જાણે એ જાણનાં જ નથી ! આપણા ચિત્તને પ્રસન્નતાથી
ઘટકાવી દેના આપણી ચોમેરે જ્યાં ત્યાં જીવન કેવું હોયે ચડ્યું છે,
એ આપણે પામી શકતાં નથી. આપણે તો સહજવભાવે ને સ્મિતભર વદને
આ મહાન સૃષ્ટિનો સત્કાર કરવો જોઈએ ”

ને સહૃદયતાભર્યા સ્મિત એને સાધ્ય હતું આ સૃષ્ટિના પ્રત્યેક પદાર્થને સત્કારતું એ સ્મિત ।

તોલસ્તોયના મૃત્યુ બાદ એક પવનમાં એલે મને લખેલું

“ તોલસ્તોયના મૃત્યુને કારણે તને જે આવાન થયો, એના સમાચાર વાંચી મારું મન પણ ખૂન દુ ખી થયું મને પણ એમના મૃત્યુથી ખૂન દુ ખ થયેલું—પણ એથી શરમાવાનું શું ? મને તો આનંદ થયો એ વાતનો કે આવી મહાનતા આ પૃથ્વી પર સબંધે છે । મૃત્યુ આપણી આગળ જીવન કરતાંય સારું માપ રજુ કરે છે ”

મિખાઈલ કોલ્સુગિન્સ્કીનું મૃત્યુ એ મારે માટે એક સખત અમત ફટકો હતો, કારણ એનામાં મેં મારો એક નીકટનો સાચો મિત્ર ગુમાવ્યો હતો

એ સુદર અનોખું એવું કૃત સુઝાર્ક મણુ, એક સહૃદય તારક ખરી પડ્યો એનું જીવન બહુ કપરું હતું—રચિયામાં, ને તે ય એક સાચદિવ પ્રામાણિક માણસ તરીકે, જીવવું એ બહુ કપરું કામ છે

આ આપણે હુમ એના સાગ સારા માણસોને શુભાવી દિદિ બની ગયો છે—આવો, આપણે એમની મધુર સ્મૃતિમાં ફૂલકી મારી, જેમણે એમની સમગ્ર શક્તિથી માનવજાત માટેની મહોજ્જ્વલતને પ્રગટાવી હતી ધીમા હૈવાના જે લોકોએ પોતાના આસ્થાનના સુખ ખાતર કામ કેમ કરવું તે નક્કી હતું, એવા પ્રકાશોત્તમજીવ આત્માઓના સૌંદર્યના દર્શન કરી લઈએ ।

એવા સાચદિવ માનવીઓનું સ્મરણ આપણા હૃદયમાં સનન જાગતું રહે ।

નિકોલાઈ ગારિન મિખાઇલોવ્સ્કી

અવારનવાર આપણી આ દુનિયામાં એવા લોકો ય અવતરે છે જેમને આપણે આનંદપૂર્વક સહાનુભૂતિ વગતા જોઈ ગઈએ છીએ.

મને નથી લાગતું કે ઈશુ ખ્રિસ્ત, જેમને નવા ધર્મ કરારે (ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ) એક પડિન જેવા ચીનમાં છે તે, આના લોકોના પૂર્વજ હોય એમના પૂર્વજ તો હતા આગ્નિસીનીના ક્રાન્સિસ જેવા — જીવનની મહોજ્જનના મદાન દનામર એ માણસ પ્રેમનો ઉપદેશ કરવા માટે પ્રેમ કરનારો ન હતો. પરંતુ પોને પ્રેમના સૌંદર્યમંડિત આનંદની કતામાં નિયુજ્જના ધરાવતો હોઈ, ખીલ સાથે વહેંચીને એ આનંદનો ઉપભોગ કરવાની પોતાની વૃત્તિને આજી નહિ શકવાને કારણે પ્રેમ કરતો હતો. હું પ્રેમના એ આનંદને જ મદાર લાવવા માગુ છું, એની અંદર રહેતા કરજાના ભાવને નહિ પ્રેમની કરજાના તરવે જીન હોન્રી ડ્યુનાન્ટને રેકોસની આંતર ગણ્ટ્રીય સંસ્થા રચનાની પ્રેરણા આપી તે એણે જ નામાંકિત દાકતર ગાઝ જેવી વ્યવહારુ માનવતાવાદી વ્યક્તિને — જેણે આ નિકોલાઈ પદ્ધતિના રાજ્ય અમલના કપરા દાળમાં જીવન નિભાવ્યું હતું — પ્રેરણા આપેલી.

પરંતુ ગુદ કરજાને માટે જીવનમાં એવું કોઈ સ્થાન જ રહેયું નથી. આપણા જીવનમાં એનું અસ્તિત્વ ટકી ગયું છે, તે કેવળ આપણી શરમને છુપાવવા માટેના મહોરા તરીકે આનંદ ભેગ ચડીદોને બેટનારા માનવીઓ, આ દુનિયાની વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ જેવા જતાં, ખુદ મોટા માણસ હોય એમ નથી લાગતું સમાજના દોકર કક્ષ સંબંધી અને વ્યવહારની ધોર અધારી પશ્ચાદ્યૂમાં તમારી આંખો બાંધે જ એમને પકડી શકે છે. વ્યવહારુ વૃત્તિનું ચલણ જ્યાં એ લોકો પોતાની હયાતિ

ટકાવો રક્ષા હોય છે એજ એક આશ્ચર્ય ! જાણી એમની હયાતિ માટે કોઈ વ્યાજખી કારણ આપી શકાય એમ નથી

કેવળ એમની આત્મચક્રિતાના વેગને કારણે જ, તેઓ પોતે જ છે તે સ્વરૂપે, પોતાનું અસ્તિત્વ દખવી રહેના હોય છે

આવા છ આનંદી સહીષ્ણુના સપક્ષમાં આવવાનું બાંધ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલું છે જેમાંની એક અનોખી વ્યક્તિ તે યાકોબ તેમજ તેનું — સમાચારો માણી સરકારી વકીલ — દીક્ષા પામ્યા વિના રહી મથેલો યહુદી

યહુદી હોય એ હકીકત જ તેમજ તેને માટે અહોનિસ અસુખ વહેવારનારી ઘટના હતી. તે એના ખ્રિસ્તી ઉપરી અમલદારો નો તેમજ તેને ન્યાય ને કાયદા ખાતાને માથેના એક ક્લેષ સમાન લેખના “મહાન સુધારાનો કુચ” સર થયેલ ત્યારથી તેઓ એની બદલી કરાવવા મથી રહ્યા હતા

પણ તેમજ તેમજ હજી પોતાના એ ને એ સ્થાનને ગ્રાભાવતો ખુશદામ જ એણે ન્યાયખાતાના પ્રધાનમંડળ સાથેના પોતાના સમામ વિષે પોતાના ‘જીવનના સંસ્મરણો’માં એક નોંધ પણ લખી છે

હા, એ તો ખુશદામ છે તે દમણી જ એણે પોતાની સિતેરમાં આ એસીમી વર્ષમાં પણ લખી પછ એ તો એ પેશબોનોવ ને વી નિમિયાકોનિનનો અનુયાયી જ તો છે એના આ બંને ગુરુઓ વિરે કહેવામાં આવે છે કે, ઉમર કરતાં પોતાની જાતને જુવાન રાખવાની કળા એમને સાધ્ય હતી

તેમજ તેમની પુસ્તક ‘ઉમર, એણે પોતે જીવનકાળ’ તરીકે પસંદ કરેલ પ્રાપ્તિને આજ રાખવામાં, જરાય આડે આવતી નથી ૧૮૬૫-૮૬ની સાલમાં પોતે સંભારા ખાતે હોય તે સમયની જેમ આજેય પ્રકૃતિ મહેરે ઉત્સાહભરે તે પોતાના સાથીઓને આહે છે ને એજ ઉત્સુકતાથી એમને મદદ કરવા સદા તત્પર રહે છે

આ ચહેરમાના સ્ફૂર્તિવાળા ને દિવ્યસ્થ લોકો — જો કે તેઓ સાવાળા નહોતા — તે બધા રોજ તેમતેલને ધેર ભેગા થતા. સૌ ઈ એને મળવા આવતું. એમાં જિહ્વા કોર્ટ કચેરીનો પ્રમુખ આ-
નેનકોવ પણ આવતો. એના પૂર્વજો ડિસેમ્બરિસ્ટો* હતા, એ પોતે એક કુશળ ને સજ્જન માણસ હતા. 'સમારા હેરોલ્ડ' ને 'સમારા એમેટ'ના તત્ત્વો મંડળના માર્કસવાદીઓ ય આવના, ને 'વેસ્ટનિક' છાપા વાળા — જે ખાસ કોઈ સિદ્ધાંત ને કારણે નહિ પણ મુખ્યત્વે તો એમની આંતરિક સ્પર્ધાને કારણે એક ખીજના દંટર વિરોધી હતા તે પણ — એને ત્યાં આવતા.

એને ધેર નમને ઉદારમનવાદી વકીલોનો ય ભેટો થઈ જાય, ને વિચિત્ર ધધાર્માં પડેલા જુવાનિયા કે જેમની વૃત્તિઓ ને ઈરાદાઓને યુનાદિન તરીકે જ ઓળખી શકાય — એવા લોકો પણ બટકાઈ જાય આવા બધા લોકો એક સરકારી વકીલને ધેર પરાણા તરીકે — મફતિયા પરાણા તરીકે આવે, તે એક આશ્ચર્ય તો એટલા માટે કે એ લોકો પોતાની વૃત્તિ યા ઈરાદાઓ જાગત દાંકપિછોડો કરવાની રજમાત્ર પણ તરદી લેતા નહિ.

કોઈ નવાગણુક એના ધરમાં દાખલ થતો ત્યારે યજમાનને પોતાના મિત્રો આગળ એની ઓળખ કરાવવાની જરૂર પણ લાગતી નહિ ને ખીજ લોકોને પણ એની કંઈ પરવા નહોતી; કારણ સૌને એક વાતની ખાત્રી હતી કે અહીં જે કોઈ આવે છે તે બધા યાકોવ તેમતેનને જ મળવા આવે છે, ને એટલા માટે તે બધા સારા જ હોવા જોઈએ એના ધરમાં વાણી માટે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રવર્તતું તેમતેન પોતે જનરો તર્કયુદ્ધ લડનારો માણસ હતા. ધણીવાર તો એ પોતાના પ્રતિવાદી સાથે વાન કરતાં પણ પછાડવા લાગતો એનો ચહેરો રાતોચોળ જની જતો, એના વાંકડિયા સફેદ વાગ ખડા થઈ જતા; ને એની સફેદ મૂઝોના આંકડા રોષથી ફરકવા લાગતા. અરે, એની વરદી

* ૧૮૧૨ના ડિસેમ્બર બંડના અગ્રણી અમીર ઉમરાવો.

પર ચોટેનાં જાટન સુદાં કપી જીકતાં પણ આ જધાથી કાઢી જ બીડું નહિ કારણ આ જધા ઉત્પાત દરમિયાન પણ યાકોવ તેઈતેલી સુંદર આંખો મમતાગુ સ્મિતના પ્રકાશથી ચમક્યા કરતી .

યાકોવ ને એની પત્ની ચેકાતેરિના ખૂબ લાવબર્ધાં યજમાન તરીકે જણાતા હતાં એમના ધરમાં, એક મોટા મેજ પર, મોગી મોગી રકાનીઓમાં રધિલું માંસ ને તળેલાં જાડાટાની વાનગીઓ પીરસેલી જ રહેતી — જેનાથી એમને ઘેર આવનારા મહેમાનો પોતાની કુખા શાંત કરતા, બીઅર યા તો લાલ શરાબ પીતા — એ શરાબ મોટે ભાગે ક્રોએશિયન બનાવટનો હોતો ને એમાં મેગેનીઝનો સ્વાદ આવતો આ શરાબના ડાવ મેજ પર પાથરેલી ચાદરને હમેશને માટે ડાબવાળી બતાવી મૂકતા, પરંતુ પીનારના દિમાગ પર એની એરી કસી ખગમ અસર થતી નહિ.

જમણ પછી મહેમાનો નધા વાફુદમાં જીતરી પડતા ને ખાઈ ખાઈને ધરાઈ ગયા પછી જ આ મુદ્દનો આરભ થતો

આ તેઈતેનના ધરમાં જ પહેલવહેલી મારે નિહાલાઈ ગિયોઈ'થેવિય મિખાઇલોવ્સ્કી — ગારિન સાથે ઝાળખાણ થયેલી.

રફે એન્જિનિયરની વરદી પહેરેને એક માણસ મારી નજદીક આવ્યો, ને મારી આંખોમાં આંખ પડેલી શિષ્ટાચારની ખોળી જાળમાં પડ્યા વિના હિનાવળો હિનાવળો બોલી ગયો, “તું જ ગોર્કી, ખરું ? તું સરસ લખે છે પણ ખ્વામિદા સારું નથી લખતો . ખ્વામિદા પણ તું જ ને ?”

હું જાણતો હતો કે, ચેગુદિન ખ્વામિદાનું લખાણ જરૂર સારું નથી હોતું ને મને એતો અસેસ પણ હતો — એટલે જ કદાચ મને એ એન્જિનિયર મચ્છો નહિ દેવા પણ એજે તો કંઈ મને હાડ્યો નહિ કદે

“તું દળવા લેજો સાત નથી લખી શકતો કા જ એમાં તો

મર્મભર્યા દટાક્ષનો અપ રહ્યો. ને તારી પાસે એ વસ્તુ નથી તારામાં વિનોદવૃત્તિ છે પણ તે જરા જરજટ તું એનો ઉપયોગ જોઈએ એટલા કૌશલથી કરતો નથી.”

કોઈ અજાણ્યો માણસ આવીને અકસ્માત તમારે મોઢે તમારે વિષેના અંતરંગ સત્યોની ઝડી વરસાવવા લાગે એ માણસની પ્રકૃતિને ક્યારે વસ્તુ તો નથી જ તમે ઈચ્છતા તો મળે ય હો કે એ ખોટો પડે તો સારું, પણ મનમાં ‘એની વાન સાચી છે’ એ કબૂલ કર્યા વિના તમારો છૂટકો નથી હોતો.

મારી લગોલગ જિભાં જિભાં એણે તો ઝડપભરે જોણ્યે જ રાખ્યું. કેમ જાણે એને ધણું બધું કહેવાનું હોય, ને કદાચ બધું કહેવાઈ રહે તે પહેલાં જ વિખૂટા પડી જવાનો સમય થઈ જશે એવી એને ખોટી હોય મારા કરતાં નીચો હોવાથી હું એનો પાતળો મુઠલકડી ચહેરો, કાળજીપૂર્વક સંવારીને રાખેલ દાંઢી, એના પાકી રહેલા કેશ હેઠળ વિસ્તરેલ જાલ પ્રદેશમાં ખેંચાઈ રહેલ મુરખ જમરો, ને એની ચમકદાર તરવરાટ ભરી આંખો — આ બધું હું જરાજર જોઈ શકતો હતો પણ એના મુખભાવને હું જરાજર વાંચી શક્યો નહિ; એ કંઈક મિત્રતાભર્યો હોવા છતાં અવગાપૂર્ણ ઉપદાસભર્યો લાગતો હતો.

“મેં જો કહ્યું તે તને ન ગમ્યું ને ?” એણે મને પૂછ્યું, ને જાણે મને અગ્રિય વસ્તુ સંભળાવવાનો પોતાનો અધિકાર સાબીત કરવા માગતો હોય એમ એણે મને પોતાનું નામ દેતાં કહ્યું, “હું ગારિન તે મારુ કોઈ લખાણ વાંચ્યું છે.”

મેં ‘રશિયન થોટ’ અર્થાત્ ‘રૂઝકાયા મિસલ’માં એણે લખેલ “આધુનિક રશિયાનાં ગામડાંનાં રેખાચિત્રો”ના શિર્ષક હેઠળનાં સંશયવાદી લખાણ વાંચેલાં હતાં, ને એ લખાણના લેખકની ખેડૂનો વચ્ચેની જાંદગી વિશેષ કટલીક રમુજ વાતો સાંભળી હતી નારોદનિક વિવેચકોએ એ બધી ચાતુ દતકથાઓની ખૂબ ટીકા પણ કરી હતી. મેં સાંભળેલું કે ગારિન પાસે કલ્પના બડોળ બહુ સારો છે.

‘ મારાં એ રેખાચિત્રો કલા પણ નથી કે નથી એ કાવ્યનિક લલિત વાક્યમય ! ’ એણે મને કહ્યું મારા પર જડાઈ રહેલી પોતાની તગવરાટભરી આંખોની દૃષ્ટિને એણે પાછી એચી લીધી — જણે એમ ખતાવવા કે, ‘ માગ વિચારો તો ક્યાંક મીજે જ ભમે છો ! ’

મેં એને પૂછ્યું : “ તે એકવાર પોપીનનાં બીજ વાવનાં, એની નેડે ચાલીસ દેસિસયાતીન (સિક્કા) પણ વાવી દીવેલા, એ વાત સાચી ? ”

“ મરામર ચાલીસ જ હતા એમ શા પરથી ? ” ગારિન રહેજ ચિઠાપો હોય એમ બોલી કીકચો, ને વળી અન્યમનસ્કભાવે, ભરાં મૂઘતાં, એણે આમળ અનાવ્યું

“ એક કરોળિયાને માથે ’ તમારાં ચાલીસ પાપ ધોવાઈ જાય છે મોરેકમાં ચાલીસ ગુણ્યા ચાલીસ દેવળો છે, બાજકને જન્મ આપ્યા પછી સીને ચાલીસ દિવસ સુધી દેવળમાં પચ મૂકવાની મનાઈ છે, મૂઆ પછીની વિધિ ચાલીસ દિવસ લગી ચાલુ રહે છે ચાલીસમુ રીંછ એગે ભય કરમાં ભય કર રીંછ ! — ચાલીસનો આટલો બધો ચડમઝાડ શાને કારણે ને એ ક્યાંથી કોનો થયો ? તને શું લાગે છે આ બાબત ? ”

પણ દેખાતી રીતે આ વિરે ડું શું માનું છું એ જાણવાની કંઈ એને બહુ પરવા હોય એમ લાગતું નહોતું કારણ તે સરાસ ક્યાં પછી તરત એણે પ્રથસાપૂર્વક, એના નાનકડા પણ જોરદાર હાથ વડે મારો ખભો માનડનાં, કહ્યું

“ પણ પોપીનાં એ છોડને ફૂલ બેઠાં ત્યારે તારે એ જોવા જોવા હોતો, ભલા માણસ ! ”

ને પછી મારી પાસેથી છૂટા પડીને, એણે ત્યાં મઝાઈ રહેલ વાક્યુદમાં ઝપસાવી દીધું.

આ મુલાકાતે મારા મનમાં ગારિન પ્રત્યે કંઈ આશ્ચર્યજનકાવ્યું નહિ એનામાં કંઈક નકલીપણાનું તત્ત્વ હોય એવું પણ મને લાગેલું.

એણે મારી આગળ એ બધા ચાળીસાનો જપ કરી જવાની થી જરૂર હતી? એના વ્યવહારમાં રહેલ કૃત્રીન શિષ્ટતા ને એના “લોકશાહી પથ”થી ટેવાતાં અને કઈક વાર લાગી, પહેલાં અને એ કઈક નકલી વેશ જેવી લાગેલી. એ સુકનકડી બાધાનો સોદાણો ચપગ ને તરવરિયો જીવાન હતો. એના હાવભાવ ને વર્તન પગથી લામતું કે એની આ દિવચાલની ઝડપ, એના તંગ, અસ્વસ્થ મિલજનું પરિણામ નહોતી, પરંતુ સ્વાસ્થ્ય શક્તિના બાહ્યનું પરિણામ હતી. એ બહુ બેદરકારી પૂર્વક બોલતો હોય એવો ભાસ થતો, પણ ખરી રીતે એનું એકે એક વાક્ય કુશળતા પૂર્વકની મૌલિક ગ્યના હતી એ પ્રાસ્તાનિક વાક્ય-રચનાઓનો નિષ્ણાત મનાતો, જેનો એબોવને મિલકુપ અભ્યુગમો હતો. પરંતુ મેં ગારિનમાં પોતાની જ વાફીલ્ટા પર મુગ્ધ એવા માણસ જેવી કોઈ ટેવ જોઈ નહોતી. એના બોલવામાં હું મેલ, ‘શબ્દો માટેની નાનકડી ખારી વિચારને માટેનો સાગે એવો અવગ્રાસ’ રહી જતા.

મોટા ભાગે, પ્રથમ પરિચયે એ પોતાને વિષેની જે છાપ માણસના મન પર જગાડતો તે, એના પહે, બહુ અનુકૂળ હોતી નહિ નાટ્યકાર કોસોરોતોવે એના વિષે ફરિયાદ કર્યાં કરેલું કે—

“હું એની સાથે સાહિત્ય વિષે વાત કરવા માગતો હતો ત્યારે એણે મારી આગળ બોરાકમાં હિપરોગી એવાં કદમૂળની ખેતી વિષે એક આખું સમાવશું ઝાડી દીધું ને પછી એરઝાટ-મેરુને વિષે વાત કરવા માંડી.”

લિયોનિદ આન્દ્રેયેવને મે સવાલ કરેલો : “તમને ગારિન કેવોઈ ગમે છે?” એ સવાનના જવાબમાં એમણે કહેલું કે—

“બહુ સરસ, હોશિયાર ને દિવચરપ આદમી પણ એ એન્જિનિયર છે, ને એ એનામાં એક ખરાબ વસ્તુ છે, એવેક્સી* । એન્જિનિયરોથી હું બહુ ડરુ છું. તમને ખબર પડે કે તમે કયાં છો, એટલામાં તો એણે તમને એક વધારાનું પૈડું લગાડી દીધું હોય, ને તમારી ગાડી કયાંની

કર્તા અભણ્યા પાટે ચઢી ગઈ હોય વળી આ ગારિન પાસે તો એવી કળા છે કે, એ તમને એના પોતાના પાગ પર લઈ આવે — ભારે જીદી ને આક્રમક માણસ !'

નિકોલાઈ ગારિને છેક સમાચારી તે સર્જિયેચકના મધેકવાળા પાણીના ઝગઓ સુધીની રેન્ને મધવાનું કામ કરેલું ને પોતાના એ કામ બાબત એની પાસે પાર વિનાની વતોનો લડોળ જમા થયેનો

એક વિશેષ પ્રકારના એન્જિનનો અપ પડનાં એણે વાહન-વ્યવહાર ખાતાના પ્રધાનને લખ્યું કે, જર્મનીથી આવેલે આવું એક એન્જિન ખરીદી મંગાવવાની જરૂર છે પણ એ પ્રધાને અથવા બીટ્રેએ એવી ખરીદી કરવાની ચોકખી ના પાડી દીધી ને સૂચન કર્યું કે કોરમોવો યા તો કોનોઆના કાગખાનાને એવ એન્જિન બનાવવાનો એકર મોકલી આવવો અને અત્યારે નરાખર યાદ નથી કે કેવી સાહસકરી યુક્તિ રચીને ગારિને આખરે એ એન્જિન જર્મનીથી જ ખરીદાવેલું ને એને એ છેક સમાચાર સુધી લઈ આવેનો અસમત એના આ સાહસે ગઢિાના કઈ કેટલાય હજાર રૂબલ ને કેટલા બધા અઠનાડિયાનો સમય — જે તે વખતે પૈસા કરતાં ય વધુ કીમતી હતો — બચાવી લીધેલાં પરણુ હકીકતે પૈસા કે સમયની બચત કર્યા બાબત નહિ પણ પ્રધાનમંડળની કચ્છા વિરુદ્ધ એ એન્જિનને પોતે છેક સમાચાર સુધી લઈ આવ્યો, એ બાબત જ તે બગાડ હકિતો

‘એ જ તો એક મોની સિદ્ધિ હતી બોલ તને અત્યારે નથી લાગતું એમ ?’ એ સવાન કરતો

ને એ તો પ્રગટ વસ્તુ હતી કે એની આ સિદ્ધિ કઈ બચાવના કાઈ હેતુની સિદ્ધિ માટે નહિ પણ પોતાની ઇચ્છાના માર્ગમાં મુકાયેલ અવરોધને ઉલ્લંઘી જવાની ઇચ્છામયી જન્મેલી હતી. અથવા તો એથી ય સાદી રીતે જોઈએ તો એક બચવાનું બાબતમાં

સરકારની ઠેકડી હિસાબવાની હતી. બુદ્ધિપ્રતિભાવાળા રશિયનોમાં હોય છે તેવી, એક પ્રકારની દીખાવટતિ ગારિનમાં હતી.

એની બહુમનસાઈમાં પણ રશિયનની ખાસિયત હતી. પોતાનો પૈસો તો કેમ જાણે માથા પરનો બોજ ન હોય એમ એ બ્યાત્યા કમાવતો. કેમ જાણે મેધધનુષના રંગની કાગળની નોટો—જેના બદલામાં લોકો પોતાની શક્તિ વેચી નાખતા—એના પ્રત્યે એને ધૂણા ન થઈ હોય !

એની પ્રથમવારની પત્ની એક શ્રીમંત સ્ત્રી હતી. હું જુવનો ન હોઈ તો એ એવેકઝાન્ડર ત્રીજાના એક નિકટના મિત્ર જનરલ ચેરેવિનની દીકરી હતી. પણ એની લાખોની દોલતને એણે ટૂંકા ગાળામાં જ કૃષિવિવેક અખતરાઓમાં ખરચી નાખી, ને ૧૮૬૫-૬૬માં તો એણે પાછું પોતાની કમાણી પર જીવવું શરૂ કરી દીધું હતું.

એ જે કંઈ કરતો તે વિશાળ પાયા પર જ કરતો. પોતાના મિત્રોને સ્વાદિષ્ટ પકવાનોની મિજાગાનીઓ આપતો ને ખૂબ કીમતી શરાબ પીરસતો. એનું પોતાનું ખાવાપીવાનું એટલું બોલું હતું કે મારુમને એમ જ થાય કે એનો આટલો તરવરાટ ને આ જોમ નક્કી હશે જોના પર ! લોકોને સારી સારી ભેટો આપવાનો ને એમને ખુશ કરવાનો એને બહુ શોખ હતો. પણ એ આ બધું કરતો તે એમનું મન જીની લેવા માટે નહિ પણ બુદ્ધિની મોઢકના ને શક્તિના આવેગને વશ થઈ બહુ સહજભાવે કરતો.

એને મન જીંદગી એ ઉત્સવના એક દિન જેવી હતી ને એ અજગૃનરણે પોતાના આ વવણના વહેણમાં પોતાની અસપાસનાં લોકોને ય ખેંચી જતો.

હું પોતે પણ એના એક બચહારુ દીખામાં અનિચ્છાએ સામેલ થયેલો ભાગીદાર હતો. રવિવારની એક સવારે, સમારા ગેઝેટની તત્તી—કચેરીમાં બેઠો, હું મારા એક લેખની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો. એ લેખને,

ધોડાની ખરીએ ખૂદી નાખેન જવના ખેતરની માફક, સરકારી સેન્સરે પીપી નાખેનો હતો દરવાન, જેની સાન હજી કંઈક ઠેકાણે હતી, તે અંદર આવ્યો કહે :

“ તમને કોઈ મળવા માગે છે કહે છે કે, એ તમારે માટે સિઝરનથી કેટનીક ઘડિયાળો લઈ આવેલ છે ”

‘ હું કદી સિઝરન ગયો નથી કે કોઈ ઘડિયાળો ખરીદીની નથી ’
તે દરવાનને જવામ આપી દીધો.

એ બહાર ગયો, બાગ્યા આમળ જઈને કંઈક બબડ્યો તે પાછો મારી પાસે આવ્યો.

“ એ યહુદી કહે છે કે, એ તમારા માટે ઘડિયાળો લાવેલો છે ”

‘ એને અદર મોકલ ’

“ એક દીગણો યહુદી મેનો થેતો કેટ ને વિચિત્ર આશરની ટોપી પહેરેલો, અદર આવ્યો. મારા બણી અવિધાસભરી દષ્ટિ ફેટી, તારીખિયામાંથી ફાટેલી એક ચમરખી એણે મારા ટેનલ પર મૂકી એ ચિટ્ટીમાં ગારિનના અરપણ દસ્તાક્ષરમાં લખેલું હતું “ પેશોવ ગોર્કિ,” ને બીજી પથ્થુ કંઈક લખેલું હતું ‘ પથ્થુ એમના અક્ષરે ૫ છોકસે એવો નહિ

‘ એન્જિનિયર ગારિને તને આ ચિટ્ટી આપી ? ’

“ એની મને શું ખબર ? હું કંઈ માગ વરોડાને એમનાં નામ આજી ન પૂછતો ફરુ છું ? ” એ બુઢાએ કહ્યું

તે કહ્યું, “ લાવ ઘડિયાળો જતાડ જોડે ’ કહી, એ મારો હાથ એના બણી લનાવ્યો.

પથ્થુ એ પાછો ચેક્યો ને મારી સામે એવી રીતે જોવા લાગ્યો, કેમ જાણે, હું પીધેનો હોઉ ને કહે

‘ કદાચ તમે નહિ, એ બીજો પાસોવ-ગોર્કિ હતો ’

“ના, બીજો તો કાઈ નથી. મને એ ધડિયાળો આપી દે, ને તું તારે અહીંથી વિદાય થા.”

“વારુ, વારુ.” થટ્ટી બોલી જાઉં ને એમ કહેતો ખભા ચડાવતો બહાર નીકળી ગયો — મને ધડિયાળ બડિયાળ કશું આપ્યા વિના જ. એકાદ મિનિટ પછી દરવાન ને એક હાથતારીવાળો મેળા મળાને એક મોટી ડામડી જાંચકીને અંદર આપ્યા. દેખીતી રીતે જ એ કાંઈ બહુ વજનદાર હોય એમ લાગ્યું નહિ એ ડામડી ભેંચે મુકાવી, છુટ્ટાએ મને કહ્યું :

“પહેંચી લખી આપો ત્યારે.”

ડામડી તરફ ઈશારો કરી મેં પૂછ્યું, “પણ એમાં છે શું?”

“મેં તમને કહ્યું નહિ કે એમાં ધડિયાળો છે?” પેલા થટ્ટીએ એક શરીરપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“આ તે ધડિયાળનો દારો છે કે શું?”

“ધડિયાળો — દસ મોટી મોટી ધડિયાળો!”

“દસ મોટી ધડિયાળો!”

“એ જ તો કહું છું, ત્યાગ્નો!”

આ બધું મને બહુ વિચિત્ર લાગ્યું મને ગુસ્સો ચડી ગયેલો. કારણ થટ્ટીએના બધા જ દુચકા કાંઈ બહુ સારા નથી હોતા ને જ્યારે તમને એનું મોંમાથું થ દેખાતું ન હોય, ને જ્યારે તમે પોતે એમાં મુરખનો પાઠ બજાવતા હો એવું લાગે ત્યારે તો ખાસ

મેં છુટ્ટાને કહ્યું, “જો હોય તે, પણ તું મને ચોકખે ચોકખી વાત કરી દે, આ છે શું બધું? તું જો કાંઈ કહે છે એનો અર્થ શું? લોકો સમારાથી તે સ્થિતરાન સ્થિતી ધડિયાળો ખરીદવા જતા દરો? — તું જ કહે ..તે કાંઈ જોયો છે એવો?”

પણ હવે એ છુટ્ટો ગુસ્સે ચર્ષી ગયો. કહે:

“એ બધા વિચાર કરવાનું કામ મારું નથી. મને તો કહ્યું કે — આમ કરવાનું છે — ને મેં કયું”. આ કાપડીમાં લખ્યું છે તે સુખ્ય સમાગ જોએમાં પેશકાવ ગાંઠિને પહેંચાડ્યાં. હવે તમે તમારે મને પહેંચ લખી આપો એટલે પત્યું તમારે મારી જોડે ખોજ આડીઅવળી પંચાત કરવાની જરૂર છે?”

હવે હું એને વધારે કહું પણ શું? દેખીતી રીતે જ એ જુઠાને એમ લાગતું હતું કે હું નાહકનો એને લેવાદેવા વિનાની કાઈ મેની રમતમાં એઓ રહ્યો છું. ધૂળતા હાથે એણે પોતાના માથા પરની હેટને પપાળી તે મારી સામે એવી રીતે જોઈ રહ્યો, કેમ જાણે, મેં જ એને એક યા ખીજી રીતે દુભાવ્યો હોય. મેં એને વિદાય ક્યો ને મારા દરવાનને ડામડી પ્રફૂલ્લમાં મૂકી આવવા કહ્યું.

ચાર પાંચ દિવસ પછી મારિન મેલાધેરા વેશમાં, પાક્યો પાક્યો પણ પ્રકૃત્ય અહેર, મને મગવા આવ્યો. એનો એન્જિનિયરની વરદીનો ડગલો એના શરીરની ચામડી માફક એને બધબેસતો હતો.

“તે જ મને પેલા પડિયાળ મોકલાવેલા કે?” મેં એને પૂછ્યું.

હલે ‘ચરે હા મેં જ તો વળી! તે એનું શું છે?”

ને એણે મારી જ તપાસ ચર કરી જાણે. કુટુંબમંત્રી દૃષ્ટિથી મારા મોં સામે તાકી રહેનાં એ બોલ્યો:

“હવે તું એનું શું કરવા માગે છે? મારે પોતાને તો એનો જિવનકુલ ખપ રહ્યો નથી”

તે પછી એણે મને જે વાત કરી તે આ પ્રમાણે હતી — ‘એક દિવસ સિઝરાન નમરમાં, સુખ્ય દુનના ટાણે, વોલ્માને કિનારે’ ફરવા નીકળ્યો હતો, ત્યાં મને એક યદુદીના દીકરાનો ભેટો ચર્ચ મયો. ને એ ય અમશગિયો તે કેવો! માણસી પદાવા કટિ! નાખીને બેડેલો. મિત્રો આવી આવીને કટિ જાણે, પણ ત્રણ આવે એમાંની બે તો હટકી જ જાય! વધિા શું હતો? જોયું તો ખજા પડી કે બાઈસાદન

માજલી પહોંચવાના કાંટાને બદલે પિત્તળની પીન નાખીને બેઠેલા ! અદ્યત્ત, ઊંઘેલા જોયો હોય તો કેવો સ્વપ્નવાન ને ચતુર. આમ સાવ મોજો છતાં હૃદયમાં ખાસ માયામમતા ન મળે. હું આમથી તેમ આંટા મારું ને આ કુટડા ઊંઘવાને જોયા કરું. ને પછી તો, માણસ જે ધારે તે વસ્તુ ખીજમાં જોઈ શકે છે.

“ જીવનના હું ખરીકથી પરિચિત એવો આ ઊંઘેલો એના દાદા સાથે રહેતો હતો. દાદા પોતે ધડિયાળોનો ધંધો કરતા. ને ઊંઘેલો એમની પાસે શીખતો — હું ધારું છું કે અગિયારેક વર્ષનો હશે એ. આખાય શહેરમાં યહૂદી કાંઈ હોય તો આ જો જશું. આમ ને આમ એમનું ચાલ્યા કરતું હતું. હું એને લઈને એના દાદાને મળવા ગયો. એક નાની અમથી દુકાન. એમાં શુદ્ધો બત્તીનાં મોઢિયાં ને સમોવરના (આનું પાણી ઉકાળવાની કીટથી) નગ વગેરે સમારવાનું કામ કરતો... ખસ જ્યાં જુઓ ત્યાં જ, ગંદવાડ ને ગરીબી ! મને અવારનવાર લાગણીવેડાનું તાણ ચઢી આવે છે એમને પૈસા આપું ! એ તો બહુ અડધું લાગે. એટલે મેં એની ધડિયાળોનો તમામ જથ્થો ખરીદી લીધો ને એના પૈસા પેલા ઊંઘેલાના હાથમાં મૂકી દીધા ને મઈ કહ્યું જ થોડી ચોપડીઓ ખરીદીને એને મોકલી આપી.”

પછી ગારિને તદ્દન ગંભીરભાવે ઉમેયું :

“ તારે જો એ ધડિયાળોનો કરો ખપ ન હોય તો મને કહે, હું માણસ મોકલીને પાછો મગાવી લઈશ રેલ્વેની પેટા લાઈન પરના કામદારોને આપી દેવાશે.”

આ બધું એ કહી ગયો — એની હંમેશની ઝડપે પથ્થુ વળી કઈક મુઝવણ અનુભવતો હોય એવા આવે, જમણા હાથના એક ટૂંકા ઝાટકાથી, પોતે કહેલી બધી વાતને નકામી ગણી બાજુએ સેરવી દેતો હોય એમ, હાથ ઝટકી નાખ્યો.

એ કાકવાર અમારા ગેઝેટમાં દૂકી વાર્તાઓ લખતો. એમાંની

એક — ‘વિવક્ષણ પ્રતિભા’ નામની વાર્તા હતી સિરમાન યદુદત્તી — જેણે પોતાના હવેયોગ માટે ‘ડિફરન્સિયલ કેલક્યુલસ’ શોધી દાઢ્યું હતું. અમરકચરું શિક્ષણ પામેલા, હવેયોગથી જર્જર થઈ ગયેલ શરીરવાળા એ યદુદત્તીએ બાર વરસ ચર્ચા આંકડા આંકડા સાથે જ કામ કરેલું. હકીકતે એણે પોતાની જાને જ ડિફરન્સિયલના કેલક્યુલસની શોધ કરેલી. પણ જ્યારે ખબર પડી કે આ શોધ તો, અગાઉ ઘણાં વર્ષોથી, થઈ ચૂકેલી છે ત્યારે એને જખરો આઘાત લાગ્યો, ને શોકમાં ને શોકમાં એ મરી ગયો — ફેફસાંમાંથી લોહી પડવા માંડ્યું, ને સમાગ રેલ્વે સ્ટેશનના ‘પ્લેટફોર્મ’ પર જ એ ખસાસ થઈ ગયો.

વાર્તા ખટ્ટુ સારી રીતે લખાયેલી નહિ, પણ સમાગ ગેઝેટની તંત્રી મંડળની કચેરીમાં જે સચોટતાથી એણે સિરમાનની વાન કરી તેમાં અદ્ભુત નાટ્યકારની અસર હતી.

લેખકને માટે તદ્દન નિનમ્નનુકૂળ એવી દાલનમાં એ જીવેલો હતો. ને છતાં એક રખડુની જીંદગી જીવતાં જીવતાં તે ‘ટિયોમાનું બાળપણ’, ‘નિઃશાનિયાઓ’, ‘વિદ્યાર્થીઓ’, ‘કલોટિશ્વર’, ને ‘દાદીમા’ જેવી વાર્તાઓ લખવા કમથન જ નો હતો.

ને સમાગ ગેઝેટ જ્યારે એને છુટ્કા મંજિતશાઓ સિરમાનની વાર્તા લખી આપવાનું હતું ત્યારે, લખ્યા વખત મધી બાળુનો ખૂન વિચાર દરી લોધા પછી એ કહે, “હું ગુજરાત અમુક જગ્યાએ જવાનો છું, ત્યાં જતી વખતે દેવની મારી લાંબી સુમાફરી હામિયાન ફુંલખી નાખીશ વાર્તાને. આરભ એણે ટેલેમાખના એક ફેમ” પર લખવે: સફ દરી દીધેલો. એ વાર્તાનાં કામગિયાં એક આંદોલનો સમાગ સ્ટેશન પરથી આવીને અમાગ ડાપાની કચેરીમાં આપી મેવેલ. તે રાતે વળી એક લખ્યા નાગ અમરી એ.ફિસ પર આવ્યો. તેમાં વર્તનાં ખરબખર જ કરવાના સુધ મ વધવાની લાંબી વાદી ચીનરેલો હતી. ખીજે કે ત્રીજે દિવસે વળી એક ટેલેમાખ આવ્યો. એમાં સુવના આવેલી કે, “મે” એ કહેલું જખાણ ડાપ્યો નહિ. એની નવી ખાલતિ કરી :દો ખું”

પણ તે પછી નવી આશ્વિતી તો હતી આવી જ નહિ, ને આખરે હું
ધડું છું ત્યાં સુધી, એકાતરિનમર્ગથી એણે વાર્તાના અંત ભાગ
મોઢસી આપેલો.

એના હસ્તાક્ષર એવા ગરમડિયા હતા કે એને વાંચવા માટે ખાસ
સંશોધન કરવું પડતું એના પરિણામે પણ એની વાર્તામાં કઈક ને કઈક
ફેરફાર તો થઈ જતો. મહામુસીમતે એનું લખાણ હોઠ્ઠા બાદ એની
નક્કલ કરાવવી પડતી કે જેથી કપોઝ કરનારા શુદ્ધ વાંચીને શ્રીમાં
ગોઠરી શકે. અને સ્વાભાવિક રીતે જ ગારિન ન્યારે પોતાની લખેલી
વાર્તાને મુદ્રિત સ્વરૂપે વાંચનો ત્યારે ભરા સઠોડી બોલી બહોતો :

“કયા રોનાને વગી અવુ બધું લખાવું હશે મારી પાસે?”

‘માનિ’—‘હાલોમા’ ની વાનાં વિષે મારી આગળ વાન
કરતાં એણે કહેલું :

“એક રાતમાં લખી નાખેતો એ...એક પોર્ટીંગ સ્ટેશને કેટલાક
વેપારીઓને ત્યાં બેઠા બેઠા આ પીતા હતા ને બનકનાં ટોળાંની માફક
બકૂનફ કરી રહ્યા હતા...એમની વચ્ચે બેસીને મેં એ વાર્તા લખેની.”

એણે મંચુરિયા પર લખેના પુસ્તકની, તેમ જ કોન્ગિયાની
પરીક્ષાઓની, કાચી હસ્તાપ્રત મેં જોયેલી તરેહ તરેહનાં નાનાં મોટાં
કામગિયાનું બહુ — કાકને મથાળે જાપેયુ હોય — ‘સર્વિસ ડિપાર્ટ-
મેન્ટ એફ રોસિંગ સ્ટોક એન્ડ ટ્રાફિક’, તો વગી વચમાં એ દિસના
ચોપડાગાથી ફાડી લીધેલા લીટીઓ દોરેલા કામળ હોય — કોન્સર્ટનાં
મિલ, ને એમાં વચ્ચે એક બે ચાઈનીઝ વિઝિટિંગ કાર્ડ પણ હોય એ
બધા પર અધૂરા અધૂરા શબ્દોવાળાં વાક્યો લસડી કાઢેલાં હોય,
કેટલેક ઠેકાણે વળી કેવળ સાંકેતિક શબ્દો જ લખેલા હોય.

“આવુ બધું તારાથી વંચાય છે શી રીતે?”

“એ તો સાવ સહેલું છે.” એણે મને જવાબ આપ્યો, આખરે
તો મારા પોતાના જ હસ્તાક્ષર રહ્યા ને!”

ને એણે કેશિયન વાર્તાઓમાંની એક સુદર વાર્તા વાંચવા માંડી
ને તે એટલી સરળતાથી કે ન પૂછો વાત પણ મને એમ લાગ્યું કે જાણે
એ પોતાની દસ્તખતમાંથી વાંચવા કરતાં મનથી જ ગદ્ય કહે જતો હતો.

મને લાગે છે કે લેખક તરીકેનું એનું પોતાની જાત પ્રત્યેનું વલણ
બહુ સમ્પ્રવચવાદી ને અન્યાયી હતું કેાઈએ એની હાજરીમાં એની
વાર્તા — ‘દીયોમાનું બાળપણ’નાં ખૂબ વખાણ કરવા માંડ્યાં.

‘નકામી વરતુ છે,’ કહી નિઃશ્વાસ નાખતાં એણે કહ્યું ‘જ્યાં જ
બાળકો વિશે તો સારું લખી શકે એમના વિરોધે તો ખરામ લખવું
જ શકે ને માટે શક્ય નથી.’

આમ ઝી, હમેશા કરતો તેમ, એણે વાતનો વિષય જ કે વી
નાખ્યો.

“પણ કળામયોને તો બાળકોનું ચરિત્ર ચીતરવું જ વધારે
મુશ્કેલ લાગતું હોય છે એ મોટે ભાગે દીગ્ગજ જેવાં જ ચીતરાય છે વાન
કાઈકેનું ‘ઈન્ડિયા’ જ જુઓને — એ વ દીગ્ગજ જ છે ને !’

એમ એસ ગુપ્તેશ — એક દક્ષ નિમ્નધકાર હતો એણે એને
કપકો આપતાં એક દિવસ કહેતું.

‘તું બહુ થોડું લખે છે — એ બટુ બોલું કરે છે

“એ જ બરાબર છે કા જુ હું લેખક કરતાં એન્જિનિયર જ
વધારે છું” એણે કઈક દુઃખમયું દસતાં કહ્યું ને ઉમેર્યું ‘આ એન્જિ-
નિરીંગ એ પણ કઈ મારો સાચો ધંધો નથી — મારે તે બાકી
નદિ, માત્ર જાળી જ ઈમારતોની રચના કરવી જોઈતી હતી. હું સિત્તે
સ્થાપત્યમાં ગયો હોત તો વધારે સારું ચાત’

ને તેમ જનાં રત્નેની બાજતમાં પોતે કરતાં કામો વિરોધે ખૂબ
ઉત્સાહ પૂર્વક એક કવિની માફક, વાતો કરતો.

પોતાની વાર્તાઓનાં વરતુ બાજત પણ એ એટલા જ ઉત્સાહ
પૂર્વક વાત કરી શકતો.

મને બરાબર યદ છે — એક વાર અમે નિઝની નોવગોરોદ ને કઝાન વચ્ચે ચાલતા જતાજી-પ્રવાસમાં બેગા થઈ ગયા. ત્યારે એજે મને કહેતુ કે, ‘ માટે ચિંગ-ચુ-તાંગ નામના પરાપકરી ચીની શેતાનવાળી પરીકથાની ભૂમિકા લઈ એક મોટી નવનકથા લખતા છે આ પરીકથાનો રસિયન સાહિત્યમાં એકવાગ ઉપયોગ થઈ ગયેલો હતો. શાકર્ષિત એતોવ નામના રસિયન લેખક એ વિશે લખી નાખ્યુ હતુ ગારિનની વાર્તાનો નામક એક સારો કારખાનાદાર હતો. પોતે ખૂબ શ્રીમત હતો ને પોતાના જીવનથી એ કટાક્ષી ગયેલો હતો. એ પણ લોકોનું કન્યાશુ કરનારો હતો. એક માયાળુ, સ્વનશીલ માણસ એ પોતાની જાનને બીજો ‘રોગટ’ એવેન* માની બેઠો હતો એણે અનેક મુખામીબયાં કાર્યો કરેલાં, ને અતિ વ્યવહાર માણસોનો સનાવ્યો એ, આખરે એથેન્સવાળા તિમોનની મનોદશા બોળવર્તા, મૃત્યુ પામ્યો.

બીજી એક વખત પિટર્સબર્ગમાં એક રાતે મારી સાથે બેઠાં મેઠાં એણે મને પોતાનાથી મનમાં રમી રહેલી એક સુદર વાર્તાનું વસ્તુ કહી સામગાવેતુ.

‘ ત્રણ જ પાના — વધારે નહિ ’

મને યાદ છે ત્યાં લગી એનું કથાવસ્તુ કઈક આવુ હતુ — એક વનવાસી જેના બધા વિચારો અતરમુખ જની ગયેલા — પોતાના એકનવાયા જીવનથી દુઃખ પામતો, બીજા તમામ માણસો પોતાના શિકાર માટે સર્જાયેલાં એમ માનતો થઈ ગયેલો એ માણસ એક રાતે પોતાની ઝુપડીમાં પાછો ફરી રહ્યો હતો રસ્તામાં એને એક રંજીતી મુનાકાત થઈ જને બેગા મળી પોતાને રસ્તે આગળ વધવા લાગ્યા. પરંપર એકમીજ પ્રત્યે સદા ધરાવનાર એ વ્યક્તિએ વચ્ચે ચાલે તેવો સાવધાની કાર્યો તૂટક છૂટક વાર્તાલાપ શરૂ થયો આકાશમાં વીજળીનો કડકકાટ, કુદરતની તમદિલી ને આખી પૃથ્વીને ઝંઝેડી નાખતો

પવન કુંકારી રહ્યો હતો. ઝાડ એકનીબીજની પાછવાડે સંતાઈ રહ્યા હતાં. ત્યાં ક્યાંક અપશુકનિવાળ સળવળાટ થયો .

એકાએક પેના વનવાસીને લાગ્યું કે રખડુ મારુ ખૂન કરવા લલચાયો છે એટલે એ પોતાના સાથીથી બે ડમણ પાછળ પડી નખ છે ત્યારે એનો સાથી—જે પોતે આ વસ્તુ ઈચ્છતો નથી—એની જોડાણે જ ચાલ્યા કરે છે આમ બંને મૃત્યુ મૃત્યુ ચાલ્યા કરતા હોય છે

વનવાસી પોતાના મનને સમજાવતો હોય છે . તું ગમે તે કર, પણ રખડુ તને મારી નાખવાનો છે એ વાત ચેક્રલ—એ તારા લાગ્યેલા લખાઈ મથેલી વાત છે

આખરે તેઓ પેલી ઝૂપડી આગળ આવી પહોંચે છે વનવાસી પેલા રખડુને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ જમાડે છે પોતે પણ થેડું ધણ ખાઈ લે છે પ્રાર્થના કરે છે ને ડમણેટી કાપવા માટે લીધેલી છરી ટેમન પર જ પડી રહેવા દઈને બંને જણા સુઈ જાય છે સૂતા પહેલાં જાડેની ખાજીમાં આડકાડીને મોકેલી જદ્દને પણ બેઠે જણાએ તપાસી લીધેલી હોય છે

જગતમાં વીજળીના પૈશાચિક કડાકા ભડાકા ને મેચની ભયંકર મજનીનો ચાલુ જ છે મુશ્કેલી વરસાદ વરસી રહ્યો છે. આખી ઝૂપડી—કેમ જાણે એને પાયામાંથી હિમાડી નાખી હોય, ને એ પાણીમાં તરી રહી હોય એમ—આખી ને આખી લાલી જોડે જ પેનો રખડુ જોડેને ટેન્કલ પરના છરા જણી જુએ છે, પેની જદ્દ જણી નજર નાખે છે, ને માથે ટોપી મૂકી ચાલવા માડે છે.

પેનો વનવાસી એને પૂછે : “તું જાય છે ક્યાં ?”

“હું તો મારે ચલ્યો ને તું ..જહાનમમાં !”

“શાને માટે ?”

“તારે અને મારી નાખવો છે હું જરાજરા જાણુ છું”

વનવાસીએ પેનાને પકડ્યો. કહે—

“હવે બહુ થયું, મારા સાથી ! કેમ વળી, અત્યાર સુધી હું એમ માન્યા કરતો હતો કે, તું મને મારી નાખવા માગે છે. તું ન જતો રહીશ.”

“ના, હું તો જઈશ. કારણ, આપણા બંનેના મનઝમ્માં એક જ વિચાર આગ્યો, એનો અર્થ એ કે આપણા બેમાંથી એક તો મરવાનું જ છે.”

ને આમ કહેતો પેલો રખડુ ઝૂંપડીની બહાર નીકળી જાય છે. વનવાસી પાછો એકલો પડે છે. પોતાના બાકડા પર બેઠો થઈ જાય છે. ને મુસીમતનાં કડવાં આંશુ એની આંખમાંથી ટપકી રહે છે.

એકાદ ક્ષણના વિસામા પછી ગારિને મને સલાહ કર્યો :

“કદાચ મારે એને આંશુ સારતો ન બતાવવો જોઈએ ! પણ એણે મને કહેલું કે, ‘હું ખૂબ રડેલો.’ એ એને પૂછેલું : ‘સાને મારે !’ ‘તો એ કહે : ‘મને ખૂબ દુઃખ લાગી આવેલું.’”

અને આગળ બોલનાં ગારિને ઉમેર્યું : “કદાચ એ એ રખડુને ત્યાં જ રહેવા દીધો હોત, ને એને મોઢે એના સાથીને ઉદ્દેશી એમ કહેવડાવ્યું હોત કે, ‘જે તો, આપણે એક કેવા વિચિત્ર માણસ હીએ, મારા સાથી’ અથવા તો એવી જ મતનગનું કંઈક અથવા તો બંને જણ પાસું બદલીને બીધી થ મયા — એવું કંઈક ચોક્કસ હોત તો સારું, નહિ ?”

એ વાત તો સ્પષ્ટ જ હતી કે આ વસ્તુએ અના દિવસે ખૂબ હયમયાવી નાખ્યું હતું. એવું કરુણ જિંડાણ એને સ્પર્શી ગયેલું હતું. અત્યંત ધીમા સાદે એણે આ આખી વાત મારી આગળ બયાન કરેલી, ને કંઈક ગુસપુસ કરતો હોય એમ, ઝડપથી બોલતાં, એની વાતો સાબળતાં મને એવું લાગ્યું — કેમ જાણે એ પોતાની નજરે આગળ એ વનવાસીને ને પેલા રખડુને સ્પષ્ટ પણે જોઈ રહ્યો હોય; કાળી અંધાર

વૃક્ષવટાઓની વચ્ચેથી કડાકા કરતી વીજળીના બૂગ પ્રકાશને એ જોઈ રહ્યો હોય; મેઘની ગર્જના પવનનો વિલાપ ને પાદડાનો સળવળાટ કાનોકાન સાંભળી રહ્યો હોય !

આવો એક સુંવાળો, સુદર સુંકોમગ ચહેરાવાળો ને સ્ત્રીના જેવા કુંળા કુંળા હાથવાળો, સદાનો આનંદી ને સ્ફૂર્તિલો માણસ ! એના હૃદયમાં આવા ગુનાનિબર્ણા વિષય સ્વપ્નરે એકાદ હોય, એ મને તો વિચિત્ર લાગ્યું આ એને માટે બધમેસની વસ્તુ જ નહોતી. અત્યારના એના કામનો પ્રકાર પણ હળવો ને ઉત્સવના સમારોહ જેવો હતો.

મારિન લોકો સામે સદા હસના ચહેરે જોનારો માણસ એ પોતાની જાતને એવો કામદાર માનતો જેનો દુનિયાને ધણે અપ હતો. એનામાં સામાના વિરોધને તોડી પાડે એવો પ્રસન્નતાચ્ચે આત્મ વિશ્વાસ હતો — કેમ જાણે પોતે જે ઈચ્છે છે તે બધું જ પાર પડવાનું છે, એવી એને ખાતરી ધઈ ગયેલી હોય.

હું એને ધણીવાર મળ્યો — જોકે એ હમેશ જીડતી જ મુનાકાત હોય... કારણ એ હમેશાં કપાંક બહાર જવાની ઉતાવળમાં જ રહેતો. એનું રમગમ કરતાં મારી સામે હમેશ એવી ખુશમિજાજ, હસિય ઉદાસ, ચાકેલી યા કેઈ વિચારમાં ડૂબી ગયેલી ન હોય એવી જ, મૂર્તિ તરવરી આવે છે.

સાહિત્ય વિષે, જો કે એ હમેશ કંઈક અધીર ચમગના પૂર્વક કંઈક મુઝવણના લાવ સાથે, ને ખૂબ ધીમેથી જ વાત કરતો ને અમારી મુનાકાત પછી લોંબા વખતે મળ્યા ત્યારે મેં એને પૂછ્યું - “પછી તે પેના વનવાસીવાળી વાર્તા લખો ?”

તો કહે ‘ના, એ મારો વિષય નહિ એ ચેજોવને વધારે ફાવે એવી વસ્તુ છે. ભારે કાવ્યમય, અર્થાળુ શૈલીની આવગત માગી લે એવો વિષય છે એ.”

મને લાગે છે કે એન્જિનિયર હોવાને કારણે જ એ પોતે માનતો કે 'દુ માકંસવાદી હું' માકંસના સિદ્ધાંતોમાં રહેલી શક્તિએ એને આકર્ષો દતો. પરંતુ જ્યારે માકંસની આર્થિક ફિલસૂફીમાં રહેલ નિયતિવાદની વાત એના કાને અથડાઈ — એ દિવસોમાં એ વિશે વાતો ચર્ચાઓ કરવાની એક ફેઝન હતી — ત્યારે ગારિન ખૂબ ઉશ્કેરાટમાં આવી એના વિરોધમાં દબોસો કરવા લાગી જતો. પાછળથી એટલા જ ઉશ્કેરાટથી ઈ. બર્નસ્ટીનનાં સૂત્રો સામે દબોસો કરવા લાગેલો :

“આખરે તો પ્રગતિ એ જ સર્વસ્વ છે અનિમ આદર્શ કોઈ વસ્તુ જ નથી” — એવા બર્નસ્ટીનના સિદ્ધાંત સામે એ બરાડી શીકેલો :

“એ તો પતન છે...ક્રોસ છે. અનતકાળ દયો કંઈ તમે આ પૃથ્વી પર રસ્તા બાંધવાનું કામ ન કરી શકો.”

આખી દુનિયાની નવેસરથી રચના કરવાની માકંસની યોજના એને આનંદ અપનારી હતી. એ વિગટ પાયા પર રચાયેલી સામુદ્રિક શ્રમની ભાવિ યોજનાઓને — સગ્રહાગ્રની શુંખવાથી મુક્ત થયેલ, સમગ્ર માનવજાત એ યોજનાઓને — અમતમાં મૂકી રહી હોય, એવી કલ્પનાઓમાં એનું મન રાચતું.

પ્રકૃતિ એની કવિની હતી. એ જેને ખૂબ ચાહતો હોય, જેનામાં એને ખૂબ શ્રદ્ધા એસી ગઈ હોય એવી વસ્તુ વિશે વાત કરતો ત્યારે આ કવિ એનામાં દેખા દેતો. પરંતુ સાચી રીતે કહીએ તો એ શ્રમનો દરિ હોતો — સ્પષ્ટ રીતે, બ્યવહાર ને કાર્ય પ્રત્યે દળતા વલણવાળો. એના મુખેથી કોકવાગ એવાં વેણ સરી પડ્યાં જેમાં અપૂર્વ એવી મૌનિકતા ને સાદસ ભરેલાં હોતાં. દાખલા તરીકે, એ માનતો હતો કે ટાઇફોઇડનાં જીવંતોને મારવા માટે જે ઈન્જેક્શનો વાપરીએ છીએ, એના વડે જ સિફિલિસનો રોગ મટાડી શકાય. ને એ કહેતો કે મે સિફિલિસના કેટલાય એવા કેસ જોયા છે જે ટાઇફસની

નિમારીના હુમલા પછી સાજા થઈ ગયેલા એણે આ વિષે લખેલું પણ ખરું એની ‘રટુડન્ટસ’ (‘વિદ્યાર્થીઓ’) નામની કૃતિમાં એક પાત્ર એવું આવતું હતું, જેને સિફિલિસ આ જ રીતે મળેલો આવે વખતે એ જણે પથમમ્મરની માફક વર્તેલો કારણ આજે આપણે એઈ રજા છીએ કે હળવે હળવે વધતો પદ્મપાતનો રોગ આજે ખ્વાસમોડિયમના ઇન્જેક્શનથી મટાડી શકાય છે ને આ ઇન્જેક્શન જુદી જુદી જાતનાં તાવનાં જટુઓમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે આજે વૈદકીય સાખાના વિદ્યાનીઓ વાગવા “પેરા-મેરો”ની શક્તિ વિશે ઉદ્દેશ્ય કરવા મડયા છે

ગારિન ‘પેરેમાર્ટિસના ઉદ્દેર’ જાગ્યું વાતો કરવાનો બહુ શોખીન હતો ને મારી કથા જૂન ન થતી હોય તો જગદાને સડતી નાખનાર જીવનિ મારી નાખે એવી જગતની શોધ અમેરિકામાં થઈ છે ને એને ઉપયોગમાં પણ લેવાઈ રહી છે

ગારિન રશિયન રીતે બધી જાગતોમાં આવડત ધરાવનારો હતો. ને રશિયન રીતે જ પોતાની શક્તિને, વિચાર ક્યાં વિના ન્યાં ત્યાં, ફોજાળનારો હતો જીવાતથી હોડતું ગ્લુણ થી રીતે કરવું અથવા રેત્વેના પાટા વચ્ચે નાખેલ લાકડાનાં ‘સ્વીપર્સ’ લાંબો કાળ ચાલે તે માટે થી કરવું — તેના વિશે, એનિટ (એક ધાતુ) થા તો ફેફસાના રોગને અટકાવનારી ‘એક’ — એની બધી અનેક જાગતો વિશે વાતો કરતો ત્યારે એની વાકજીટા પૂર જહાગ ખીલતી.

સાગ્વા મામો-તોવ — ઉત્તર પ્રદેશની રેત્વે લાઈનિ જાવનાર એન્જિનિયર — ગારિનના મૃત્યુ પછી એકવાર દામિના એટ પગ મને એત્રા થઈ ગયેલો. ત્યારે એણે મને કહેલું

“એ (ગારિન) જટુ સ્મિતશાળી માણસ હતો — બધી રીતે વિચક્ષણ માણસ. અરે, એ એન્જિનિયરની વરદી પડેરતો એમાં જ એની ખાસિયત દેખાઈ આવતી.”

ને મામોન્તોવ માણસોની વિચક્ષણતાનો શોધક હતો એણે
સુદૃઢ બળિયા માણસોથી વિટગાયેલા રહીને આખી જીંદગી માળેવી
...ફોદોર શાસ્ત્રાપીન, મુઝેવ વિષ્ટર વાસ્નેસ્લોવ જેવા તો દેટલાયને
એણે પોતાના પગ પર ઊભા રહેતા શીખવેલું. ને એની પોતાની સુદૃ-
ઢકિત પણ અસાધારણ તેજસ્વી ને ઈર્ષ્યા પમાડે એવી વસ્તુ હતી.

મંચુરિયા ને કોરિયાથી પાછો આવ્યો તે પછી ગાગિનને અનિ-
ચ્છાત પેનેસમાં ઝારિસાને મળવા માટે આમત્રણ આપી બોલાવવામાં
આવેલો. નિકોલાઈ બીજો એની પ્રવાસ કથા સાંભળવાને બહુ ઉત્સુક
હતો.

રાજદરબારનું નિમંત્રણ પતાવી આવ્યો પછી ગાગિન ખબા
ઉઠાળેલો, વિરમય પૂરક કહેવા લાગ્યો : “ અરે, ચાર્ના ? આ તો
નિસકૂલ આપણા કરનાના લોકો જેવા જ છે ! ”

ને એણે પોતાની એ દરબારી મુલાકાત વિષે વાતો કરતાં કહ્યું કે —

“ હું જોડું છું કામ જોડું ? ત્યાં જતાં પહેલાં હું તો ખૂબ
તૈયાર થઈને દિંમત બાંધીને ગયેલો ત્યાં જતાં મને કંઈક સંકેત પણ
થયેલો તેર કરોડ લોકોના સહેનશાહને મળવું — એ કંઈ સામાન્ય વસ્તુ
થોડી જ છે ! મને એમ લાગતું હતું કે આવડો મોટો માણસ એટલે
જરૂર કોઈક ને કંઈક રીતે અસાધારણ માનવી હોવો જોઈએ. એનો
કંઈક વિશેષ પ્રભાવ પડતો હોવો જોઈએ અમારી મુલાકાત વખતે
હુયળેલો એક કુટુંબ અધિકારી, સિગરેટ ફૂંકતો ને મીઠું મંચુરુ રિમત
વેરતો, ત્યાં એડેલો, ને અત્યારનવાર વચ્ચે વચ્ચે સચાલો પૂછતો. પણ
આવડી મોટી સાઈ મિગિયન રહેલે બાંધનાર ઝાગ જેવા રાખતે જે રસ
પડે એમાંનું કંઈ જ ન મળે !

“ આખરે રશિયા એ તો છેક પાસિફિક સમુદ્રના કિનારા સુધી
વિસ્તારેલો દેશ છે, ત્યાં એને મિત્રતા યા સહકારી બધાં વર્તાવવું નામ
સુધી જેવા મળતું નથી ! કદાચ આમ માનવું એ મારી જ ખૂન

મણાય — ઝારે મારા જેવા નગરવ માણસ પાસે શું દામ કથી વાત કરવી જોઈએ ?

“પરંતુ તો પછી, એણે મને આમંત્રણ આપી, મગરા બોલાવવાની ૫ શું જરૂર હતી ? ને બે એણે મને આમંત્રણ આપી બોલાવ્યો જ હતો, તો પછી એ વસ્તુને એણે ગંભીરતાપૂર્વક મન પર લેવી જોઈતી હતી. સાવ એવો સવાલ પૂછવાની થી જરૂર કે, ‘કોરિયનોને આપણા લોકો મને છે ?’ હું એનો શું જવાબ આપવાનો હતો ? મેં પણ એક સવાલકરે જ એનો જવાબ આપ્યો. ને તે ૫ જોઈએ તેવી સિદ્ધાંતી નહિ જ : ‘તમે કોની વાત કરો છો ?’ પણ, મને પ્રશ્ન નહિ પૂછવાની સૂચના આપી અમાડથી સાવધ કરી દેવામાં આવેલો, છતાં એ વાત તો હું સાવ જૂરી જ ગયો ! પણ એ ત્યાં આવા એવકૂદીમર્વા સવાલો કરે ત્યાં હું એને સામે પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના રહી જ કેમ શકું ?

“આખી મુલાકાત બહુ કંટાળાજનક હતી. જે મહિલાઓ ત્યાં જોઈશી એમાંની તો કોઈ એક અસરે ૫ બોલેલી નહિ. કેવળ છુટ્ટી ઓરિસા ધડિયા એક તો ધડિયા બીજું બહુ કંઈક, પોતાનો વિરમય પ્રગટ કરતી રહેતી. એની જાણમાં સપવારે આપવા માટે જ હોય એમ એક બીજી જુવાન ઓરિસા બોલી; પણ સાવ અકકક, પૂનગાની જેમ એની અંધો તો મજા પચરની બનાવેલી ન હોય, ને મુખ પર કુબાલેલો ભાવ. એને જોઈને મને પેલો એક આજન્મ — કુંવારકાની વાત માદ આવો મર્ધ. એ પોતે એત્રીસ વરસની વયે પહેાંચી ચુકી હતી, જેણે કદી એક જાગકને જન્મ આપવાનો બાર ઉડાવેલો નહિ, કે નહિ કદી એના જીવનમાં અછડતો પ્રેમ પ્રસંગ આવેલો ! આવો બર્ધ કોડોને કુદરત પર રોષ દાવવી રહી હતી — કાજી ? તો કહે, સીઓ પર જાગકને જણવાની જવાબદારી નાખવા બદલ ! જુવાન ઓરિસાનું આજન્મ-કુંવારકા સાથેનું મળનાપણું જોઈ હું કંઈક અસ્વસ્થ બની ગયો હતો. ને તેને જ કારણે કંઈક વધુ મંકાય અનુભવી રહ્યો હતો...એકંદર આખો પ્રસંગ ખૂબ કંટાળાજનક રહ્યો.”

આમ હતાવળે હતાવળે એણે કહી નાખેનું. કેમ જાણે આવા રસકસ વિહોણા લોકો સાથે વાત કરવી પડી એથી જ એને પોતાને ખેદ થયો હોય.

થોડા દિવસ પછી એને સત્તાવાર રીતે લખી જણાવવામાં આવ્યું કે, છારે એને ‘ પદક ’ એનાયત કર્યો છે — ખનતા સુધી બંદા-દિમીરનો જ. પણ એ ‘ પદક ’ એના લગી પહેચિ તે પહેલાં તો એને પિટસર્ગની બહાર મોકલી દેવામાં આવ્યો. કારણ, એણે ખીજ લેખકો સાથે મળીને એક વિરોધ-પત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષર કરેલાં. કંઝાનના દેવળ સામે દેખાવ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોલિસે જે ક્રુરતા કરેલા એની સામે વિરોધ દર્શાવતો આ પત્ર હતો.

એના મિત્રો એને ખીજવના : “ અરે, આવીને સરી મયો, નિકોલાઈ ગારિન ! ”

“ જહાનમમાં જાય એ બધા, ” એ ગુસ્સાથી લાકો ધર્મ જાહેર :

“ મારે કેટલું જરૂરી કામ હતું, ને એમણે મને બહાર ધકેલી મૂકવા માડ્યો છે. આ તે કેવી બેવકૂફી ! . તુ અમને મમતો નથી, માટે અમારા આ સહેજમાં તારે રહેવાનું નથી ! ખીજે મને તે કહેર મોકલી દે તો મ હું તો આનો આજ રહેવાનો ! ”

થોડી વાર પછી એણે સમારા પગથામાં જમવ ઉછેગવા વિષે વાતો કરવા માંડી — પૂર્વના રણને આમળ વધતું અટકાવવાની યોજનારૂપે.

એનું માથું આવી તો તરેહનગેદની અનેક વિસ્તૃત યોજનાઓથી ભરેલું રહેતું વારવાર એના મુખમાંથી નીકળી પડતો ડાઈ ઉદ્ગાર હોય તો તે એ કે “ માણસે મૂંઝવુ તો જોઈએ જ ને ? ”

વોલ્ગાનું તળિયું ઊંછરુ થતું જાય છે — તો એની સામે મૂંઝો. ‘ રદોલ એક્સએન્જ ન્યૂઝ ’ નામના છાપાની લોકપ્રિયતા પ્રાંતમાં વધી ગઈ છે, નાનાં-નહેરોને પ્રદેશના ઊડાણમાં લઈ જવાની જરૂર છે — તો મૂંઝો !

“ ને એકદમ સત્તાપોરી સામે ? ” એવના અનુયાયી એવા એક કામદાર પેત્રાને વચમાં મમરો મૂકતાં પૂછ્યું.

એને જવાબ આપતાં ગારિન કહે : “ તમારો દુશ્મન મૂખ છે, એ વાનતો પણ તમને અમનોષ છે ? શું તમારે હોશિયાર ને સક્તિવાળો દુશ્મન જોઈએ છે ? ”

આ સાંજળી, અંધ રોશ્નનોવ — જે એક પુરાણો ક્રાંતિકારી હતો ને સોશલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીમાં સૌ પ્રથમ જણી થયેલ કાર્યકર્તા હતો — એણે સવાલ કર્યો : “ કોણ આ બોલ્યું ? મહુ સરસ રીતે વાન રજુ કરી ! ”

૧૯૦૫ના ઉનાળામાં, કુઓકાલા ખાતેની વાન ગારિન મારી ખાસે પંદર, કાંતો પચીસ હજાર રૂબલ લઈ આવેલો. એ પૈસા એમ. બી. કાસીનને પાર્ટીના ફાળા માટે પહેંચાડવાના હતા; ને એ વખતે એ એવા સમાજમાં ભેરવાઈ પડેલો, જેને નગમ બાપામાં કહેતાં તે ‘ સશુમેળો ’ કહી સમજાવવામાં આવેલો. એક આરકામાં પી. એમ. રૂટનગર્ગે થેવનો આગ્રેફ ને તાનારોવ સાથે મતણા મધાવી રહ્યો હતો. પાછળી આ બંને સરકારી મુમયરો સામીન થયેલા. બીજા એક આગકામાં મેન્શોવિક સાફનીકાઈ વી એક બેનોઈસ જોડે ‘ સિનરેલન ’ પત્રની ‘ ટ્રાન્સપોર્ટેશન ’ની પદ્ધતિ, પિટર્સબર્ગની કમિટી કરી અમલમાં લાવી શકે એ બાગન, વાર્તાલાપ ચલાવી રહ્યો હતો. ને હું જૂથનો ન હોઈ તો, એ વખતે હજી ખુલ્લો નહિ પડી ગયેલો, નિકોલાઈ જોસેવિચે આગકા પહોંચ્યા હાજર હતા. મારો ગામપડોશી પિવાનો-વાદક એલિય ગાબ્રિલોવિચ, ચિતકાર આર્થ. વાર્થ. રૅપિન સાથે ગળીયામાં આંટા મારતા હતા. પેત્રાવ રોશ્નનોવ ને ગારિન વરંડાનાં પતથિયાં પર બેસાડતા. ગારિન એની દમોચની ટેવ મુજબ એની કાંડાપડિયાળ બચ્ચી વારંવાર નજર નાખતા કંઈક ઉનાવળમાં હોય એવું લાગતું હતું ને

શેઠ્યુતોવ તથા ગારિન બને, બેગા મળીને, ધેત્રોવની ગેપનમાંતી શ્રદ્ધાને હૃયમગ્નાવવાની કોશીશ કરી રહ્યા હતા. તે પછી ગારિન મને મળવા જોરડામાં આવ્યો. એ જોરડાનું બારણું બરાબર મકાનના ઝાંપા સામે પડતું હતું.

ત્યાં બેઠા બેઠા અમે એ સ્થૂળકાથ, જાડા જાડા હોઠવાળા ને કુકર જેવા અખોવાળા આગ્રેફને એના ઘેરા ભૂગ પહેગ્વેશમાં, ને એની સાથેવાળા અવમસ્ત, લાંબા લાંબા વાળવાળા તાતારોવનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. તાતારોવ વેશપદ્ધતી કરીને આવેલો દેવળના પાદરી જેવો લાગતો હતો. એ બંને જણા રોજને જવા માટે ઊભા થઈ એમને રસ્તે પડ્યા ત્યારે દુનગો પતલો સાસ્તિકોવ ને નમ્રતાભર્યો બેનોઈસ એમને વળાવવા માટે એમની પાછગ પાછગ નીકળ્યા.

મને બરાબર યાદ છે, પેલા છૂપા ઉરકેરણીખોરો સામે આખ-મિચકારો કરી રૂટનબર્ગે મારી આગળ જાડાશ દાકિતાં કહેલું : “ બીજા જૂથો કરતાં આપણા આ લોકો વધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. કેટલા બધા લોકો બેગા થયા છે આ ! ” ગારિને નિશ્વાસ મુકતાં કહેલું : “ અલમત, તમારું જીવન બહુ દિલ્લચસ્પ તો ખરું જ. ”

“ તમારે મારી અદેખાઈ કરવા જેવું કંઈ નથી. ”

“ મારે ? હું તો આ એક જમાએથી બીજી જમાએ દોડધામ કરતો રહું છું કેમ જાણે ખુદ ક્ષયતાનનો રાખી લીધેલો માડીવાન ન હોઉં !...ને આ જીદગી તો વહી ચાલી ..ચોડા જ વખતમાં મને સાઠ પૂર્ન યશે .ને દિસાળ કરવાબેસુ તો મેં આજ સુધી શું કયું ..? ”

“ ટિયોમાનું બાળપણ, ’ નિઝાળીઆ, ’ ‘ વિઘાર્યાઓ, ’ ‘ એન્જિનિયરો ’—એક આખી મહામાયા જ. ” “ તું બહુ માયાળુ છે, ” કહી એ દસી પડ્યો. “ પણ તું પોતે મનમાં બરાબર જાણે કે, આમાંની એક વાંચોપડી ન લખાઈ હોત તો પણ તેથી દુનિયાનું કંથ ખાદુમોળુ યઈ જવાનું નહોતું ”

“પણ હમીકતે, તાગથી લખ્યા વિના રહેવાય એમ નહોતું.”

“અરે હા! એમ પણ હું કરી ચક્રયો હોત. એક અક્ષરે ય મે ન પાડ્યો હોત એમ પણ બનત — આ તે કઈ ચોપડીઓ લખવ નો સમય છે ?”

મને લાગે છે કે તે દિવસે પહેલીવાર મે એને જીંદગીમાં યાદોનો ને કઈક બ્યઝ બેયેયો. પણ એ તો કદાચ એની તનિયત સારી નહોતી એટલે દરો એને સરીરમાં તાવ બરાયે હોતો.

“જુદા! આ લોકો તને થોડા વખતમાં પકડી જવાના” એ એકાએક વચમાં બોલી બીઠ્યો. “મારા મનમાં એના બચકારા વાગી રહ્યા છે ને મને દફનાવી દેવાના છે, એ વાનના ય બચકારા સંભળી રહ્યો છું.”

પણ તે પછી થોડી વારે, અમે ચા પીવા બેઠા હતા ત્યાં, એ વગી પાછો પોનાના અસન મિલનજમાં અવી ગયો. ને મને કહેતા લાગ્યો.

“શિયા જેવો મુખી બીજો દેશ નહિ જડે. કેવા ને કેટલાં કાતકાતનાં દિતચરણ કામો અહીં કરવાનાં પડેલાં છે! ને કેવી અદ્ભુત સંકયતાઓ, ને છતાં કેટલાં જટિલ છે એ બધાં કામ! મને કદી કોઈની ઈર્ષ્યા આવી નથી. પણ મને આપણી કાવિ પેઢીના લોકોની ઈર્ષ્યા બહુ આવે છે—જે માગ પછી ત્રીસ ચાલીસ વરમે જીવના હશે વારુ, તો નમસ્કાર! હું તો આ ચાલ્યો!”

આ અમારી આખરી મુલાકાત હતી જેમ એ જીવ્યો હોય એ જ રીતે, રસ્તા પર દોડધામ કરતાં જ, એનું મૃત્યુ થયું એ સાહિત્ય-વિષયક પરિષદમાં જાગ લેવા ગયેલો. ત્યાં એક આવેગમયું બાપજી આપીને બાબુના ઓરડામાં ગયો, ને એક સોફા પર લામો થઈને સૂઈ ગયો. ને ત્યાં જ હદય પર પક્ષાધાનનો દુમતો યતાં આ પ્રતિભાવાન, અક્ષય તરવરાટવાળા માણસના જીવનનો અંત આવી.

મિખાઈલ પ્રિશ્વિન

તારે વિષે લખવું સહેલ નથી, મિખાઈલ મિખાઈલોવિચ, કારણ એને માટે તારા જેટલા કૌશલથી માણસને લખતા આવડવું જોઈએ, ને હું જાણું છું કે મારે માટે તો એ શક્ય જ નથી.

વળા એમ. ગોર્કિ જેવો માણસ, એમ. પ્રિશ્વિનની કૃતિઓને સમજાવતો લેખ લખે એમાં કંઈક અડવું ને વિચિત્ર પણ છે છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી જે રશિયન સાહિત્યની દુનિયામાં અદ્ભુત કામ કરી રહ્યો હેય એવા કમાવત વિષે લખવું એનો અર્થ એ કે હું તારા વાંચકોમાં અચાન ને સમજાવતી ઝીણપનું આરોપણ કરું છું.

એ ઉપરિત પણ મને તારા વિષે લખવામાં એક પ્રકારનો સંકેત છે, કારણ, મે તારા પહેલાં લખવાનું કદે કરેલું હોવા છતાં, ખુબ ધ્યાન પૂર્વક વાંચવાની ટેવવાળા મને તારા પુસ્તકોમાંથી થતું થતું શીખવા મળેલું છે. એમ રખે માનતો કે હું મારા વિવેકીયતાને લીધે આમ ક્ષી રહ્યો છું, યા તારા પ્રયે યોગી સિદ્ધતા લખતી રહ્યો છું. આ એક સત્ય છે — હું તારી પાસેથી થતું થતું શીખ્યો છું.

આને પણ શીખી શકો છું. કેવળ તારી પાસેથી જ નહિ, તું તો મૂર્છાં કતાવત છે — પણ તારા ઉપરાંત ચે, જે લોકો ઉમરમાં મારા કરતાં ત્રણ સાડા ત્રણ દસકા જેટલા નાના છે, જેઓએ હજી હમણાં જ હાથમાં કવચ પકડેલો છે, જેમની શુદ્ધિપ્રતિભા ને ક્ષમતાએ હજી એક ખીલતો મેળ સાધી આગળ વધવાનું બાકી છે, પરંતુ જેમનો સાદ શુવદગી, તાકતી ને નૂનતાનો પ્રધેા પાડી રહ્યો છે — એમની પાસેથી પણ હું શીખી રહ્યો છું.

હુ શીખુ છું તે એટલા જ માટે નહિ કે ‘શીખવાની’ જાગૃતતા કદી મોહુ ધર્ષ જતું નથી,’ પણ શીખવું એ માણસની એક સ્વાભાવિક પ્રતિભા છે, એક આનંદની વસ્તુ છે, માટે અને એ બધા ઉપરાંત, એ એક હકીકત છે કે, કનાવત કનાનો પોતાનો કસમ બીજા કનાવત પાસેથી જ શીખી શકે છે.

મે તારી પાસેથી શીખવાનું ક્યારથી શરૂ કર્યું, મિખાઈન મિખાઈલોવિચ તેની ખબર છે? તે ‘ધી ઇન્લેક આરમ’ ‘કોલો ખોક’ અને ‘ધી રિજિવન ઓફ અનફર્ફિન્ડ બર્ડ્ઝ’ ને એવી બધી વાર્તાઓ લખી ત્યારથી, તારી લખાના નિર્માણ પોતથી હું તારા તરફ આકર્ષિતો. ને જે પૂર્ણ રચનાઓ તું સાદા કબ્જોના પ્રવાહી મિશ્રણમાંથી ઊભી કરતો તેની શક્તિ એવી હતી કે, તું જે વસ્તુ વિશે લખતો એનો અનુભવ માણસને માટે મન્દિગમમ્મ નીકળતમ બની જતો. આ પણ બહુ ઓછા લેખકો આવી શક્તિ ધરાવના હોય છે.

પરંતુ તારા પુસ્તકો વાંચનાં મેં જે એક મહત્વની યુગ્મવર્તાનો અનુભવ કર્યો, તે તારા લખાણોનું એક આગવું બ્યક્તિત્વ દર્શાવનાર લક્ષણ છે એ લક્ષણ મેં બીજા રશિયન લેખકોમાં ક્યાંય નથી જોયું.

અનેક એવા હતા, ને આજે પણ આપણામાં પણ એવા છે, જેઓ શબ્દની શક્તિ વડે સુદર, પ્રકૃતિક દર્યોની સુખ્ય છાંયે દોરી આપી શકે છે.

આઈ એસ ટુર્જેનેવને યાદ કરો, આકસ્માતોની ‘નોટ્સ ઓફ એ હન્ટર’ (‘શિકારીની નોંધપેથી’) વગેરે, કે સિલો તોલ્સ્તોયના હલ્કાગમ શબ્દ-ચિત્રો વાંચો એ પી. ચેખોવે એની ‘ટ્ટેપી’ (સપાટ ધરતી) તો જાણે રંગમેરગી કીડિયાથી બરેલું બરત નેઈ થયો સહાયેવ એન્ડ્રી કીમિવાના પ્રકૃતિક દર્યોનું વર્ણન કરે છે ત્યારે, જાણે કેઈ દેવદૂત બરૂની વાસણીએ માણસનાં મન ન મોઢી લેતો હોય! ને બીજા કટલાય એવા શબ્દના કસમીઓ છે, જેમની

ચયનાઓમાં દૌશ્વ છે, હૃદયને સ્પર્શી જનારું એવું એરદાર તત્ત્વ એમનાં પ્રકૃતિનાં વર્ણનોમાં જોવા મળે છે.

ધણા વખત સુધી હું પ્રકૃતિની પ્રશસ્તિમાં જાગેલ આ ઊર્મિંગીતો પર મુગ્ધ હતો, પણ પછી તો, જેમ જેમ વર્ષો વીતતા ગયા તેમ તેમ, એણે મારા મનમાં વિરમવની ને પછી તો વિરોધની લાગણી જગાવવા માંડી ‘ને મને એવું લાગવા માંડ્યું કે જાણે, ‘પ્રકૃતિ સૌંદર્ય’નાં મોદક વર્ણન માટે વપરાતી વૈષ્ણવીની સંજ્ઞા પાછળ એક બપોલ મગરમઝતે વશ કરવાની અભગૃત પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલ છે. એક મહામુઠ સ્વૃણકાય પ્રાણી એવું છે જે વગર સમજે-વિચારે મસ પેતાની પ્રજા વધારે જાય છે, ને પછી એટલી જ નાશનિયત્થી થોડે થોડે પેતાની જ જણેથી એ પ્રજાને ઓહિયા કરે જાય છે. આમાં માનવીની પેતાની માનદાનિ જેવું — માનવીના અનાદર જેવું કંઈક છે — કારણ હજી સુધી એની સામે ઉપસ્થિત થયેલ કેટલાક કોયડા એ ઉકેલી શક્યો નથી, ને એને કારણે, એણે આ મારું લીધેલો હોય છે. આમાં કંઈક “જંગલિયતલયુ” ને એ પૂર્વજોની પ્રજાલીને અનુસરવા જેવું” છે — જે પ્રજાલી માનવીને કુલ્લક બનાવી એને કુદરતના સૌંદર્ય આગળ ભેટતો કરી મુકે છે; જ્યારે ખરી રીતે તો એનું એ સૌંદર્ય તો ખુદ માનવીની કલ્પનાશીલ ઊર્મિઓએ જ એનામાં કરેલ આરોપણની વસ્તુ છે.

વાસ્તવિક રીતે સ્વયં સદરામાં એવું કોઈ સૌંદર્ય તો છે જ નહિ. એ સૌંદર્ય વસેલું છે આરગના આત્મામાં. ક્રિસ્ટેડનાં જાગરા જૂમિદસ્યોમાં એવી કશી સુંદરતા રહેલી નથી, એ તો એક ક્રિસ્ટેડવામી હતો કે જોણે એની એ રક્ષા મૂર્તિમાં સૌંદર્યનાં દર્શન કર્યા, ને એના પરદાનથી પેતાની એ જૂમિને અલંકૃત કરી.

લેવિટને રશિયન ધરતીના એવા સૌંદર્યની શોધ કરી, જે સૌંદર્યને એની પૂર્વેના કોઈ માનવીએ કદી નીરખ્યું ન હતું.”

ને કાઈ જુએ ય થી રીતે — એવા સૌદર્યની હસ્તી જ ન હતી ત્યાં? ને લેવિટને પણ એની શોધ કરતી નહિ, એ તો એનું પેતાનું માનવીય એવું પ્રદાન હતું ધરતીને. એની પૂર્વે જેકોબ ર્થસિડાયેન ક્લોડ લોરાઈન ને એવા બીજા કુડીનધ ચિત્રકારોએ પેતાની પોછીના કસમથી ધરતીને રમસૌદર્યની સમૃદ્ધિથી નવાજી હતી વિદ્યાનીઓએ પણ — હુમબોલ્ટ જેવા 'કોસમોસ' (વૈશ્વિક)ની રચનાના ઉદ્દેશનારા ને એને સમ્પન્નારાનું પ્રદાન પણ આ ધરતીને માટે નાનુંસું નથી. પદાર્થવિદ્યાની હેઠલે પણ જરૂરી જાડીઓની કદરૂપી ગૂચોમાં ને જેની-ફિશમાંથી પણ આકારનું રચના સૌદર્ય મોંઘી કાઢવાનું માથે લીધું, ને તે શોધી પણ કાઢ્યું ને આખરે આપણી પાસે પણ કબ્જા કરાવ્યું કે ના, એ ખરેખર સુદર છે

ને છતાં પ્રાચીન યુગના સદ્ગમદષ્ટિ સૌદર્યનિપુણ વિવેચકો જેપિફિસ-માજનીને એક ચીનરી ચહે એવું પ્રાણી ગણતા માણસ ખરફનાં ભયકર તોફાનોમાં પ્રકૃતિના ઉત્કટ શોક ને વિલાપની કલ્પના કરતાં શીખ્યો, સમુદ્રનાં મોજાઓના વિનાશક તોફાનોમાં બૂકપ ને ઝઝાવતનાં ઉત્પાતોમાં પ્રકૃતિના તોડવ નૃત્યની કલ્પના કરી, સુમધુ ને ઉત્કૃષ્ટ શબ્દોમાં એનાં વર્ણન કરતો થયેલ

આ બધા માટે માણસની નેટલી પ્રશસ્તિ યાઈએ, એનું નેટલું ગૌરવ કરીએ, તેટલું ઓછું જ છે, કારણ આખરે તો આ બધી માનવીની ઇર્ષ્યાશક્તિની, એની કલ્પનાશક્તિની જ બલિદારી છે, જેણે વૈશ્વિક રચનાના એક લુખ્ખાસુકા દુકડાને પેતાના નહેઠાણ માટેની જગા તરીકે, સ્વપ્ન સમવડલરી પૃથ્વીમાં પરિવર્તિત કરી છે. — જેણે સતત એ પૃથ્વીની ગૂઢ રહસ્યમયી શક્તિને પેતાની નાનકડી ચિત્તમણુમાં ઢેક કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે

ને તમે માનશો, મિખાઈલ મિખાઈલોવિચ! તમારા પુસ્તકોમાં એ માનવીને કુદસ્તનાં ચરણોમાં આબોહતો નથી જોયેલ વસ્તુતઃ મને

એમ લાગતું જ નથી કે તમે કુદરત વિષે કંઈક લખી રહ્યા છો —
પણ તમે લખો છો, તે એનાથી ય મહાન એવી વસ્તુ, અર્થાત્, પૃથ્વી
વિષે — આપણી આ ગરવી ધરતી માતા વિષે. રશિયાના બીજા એક
પણ લેખકની કૃતિમાં અને ધરતીનો પ્રેમ તથા ‘એના વિધેનાં જ્ઞાનના
મિશ્રણમાં પેદા થયેલ આવું સુભગ રસાવશ્ય સાંપડ્યું નથી, જે હું
તમારી કૃતિમાંથી પામ્યો છું.

આપણું વન — જંગલ, કાદવિયા પ્રદેશ, માછલાં કે પંખી,
વનસ્પતિ કે પથ્થુ, ફૂતરા કે શ્વગંતુ — એ બધા વિષે તમે સંપૂર્ણ
જ્ઞાન ધરાવો છો — તમારી માનસસૃષ્ટિમાં સમાયેલી એ દુનિયા
અસાધારણ રીતે સમૃદ્ધ ને વિશાળ છે. ને એથી ય અદ્ભુત તો છે
તમારો સાવ સાદા પણ તેજસ્વી શબ્દોનો ભડોળ, કે જેના વડે તમે
આ ધરતી પ્રત્યેના ને એના તળ પર વસનાર શ્વમાન પ્રત્યેના —
આ સમગ્ર ‘બાયોસ્ફીઅર’ — શ્વસૃષ્ટિ પ્રત્યેના તમારા પ્રેમને મૂર્ત-
સ્વરૂપ આપો છો.

‘ધી બૂટસ’ (‘જોડા’) નામની વાર્તામાં તમે લખો છો :
“શુભને વિષે વાત કરવી, એના જેવું અનર્કું બીજું એકે ય કામ
નહિ” પરંતુ મને લાગે છે કે એ અધર્નું એટલા માટે કે, તમે
તમારી એ જ વાર્તામાં કહ્યું છે તેમ, “માણસ પોતાના શબ્દોની
શક્તિને એની ઈન્દ્રિયગમ્ય લાગણીઓ જેટલી બળવત્તર બનાવી દેવાની
ઈચ્છા કરતો હોય છે”

‘બેરેન્ડેઈઝ રમ્પીસ’ (‘બેરેન્ડેઈના ઝરા’)માં મેં તમને એક
સોદામણા જીવાન તરીકે, એક કેન્વાના હાથના ઉમેદવાર મુગતિયા
તરીકે, જોયા ને તમારા ‘ધરતીના રહસ્યો’વાળા શબ્દો માગ દાનમાં —
લાવિ પેઢીના માનવીના શબ્દો તરીકે — રજૂ કરી રહ્યા છો આ ભાવિ
માનવી ધગ્ગીનો સાર્વજનિક સપાધીશ હશે — એના ચમત્કારો ને
આનંદોનો સરજનદાર હશે તમારી કૃતિઓનું અત્યંત મૌલિક એવું
આ તત્ત્વ, મારે મન, તદ્દન નવું ને અતિ આવશ્યક તત્ત્વ છે.

લેકે સામાન્ય રીતે ધરતીને ઉદ્દેશી કહેતા હોય છે

“અમે તારા છીએ”

તારે તમે એને કહો છો

“તું મારી છો”

ને આ કેવું બધું સત્ય છે! આ પૃથ્વી આપણે વિચારવા દેવાયેલા છીએ તે કે તા થ વિશેષ ભાવે આપણી છે રસિયાના એ વરદ વિદ્યાની વરદ હસ્તીએ એક નવું જ ઘટનામૂલ્ય લઈને ૨૦ રીતે પૂરી લક્ષ્યતાથી પૂર્વર કરી આપ્યું કે આપણા અગ્રહની ખડકાળ ને કાગ મોઢ સપાળી ઉપ જે ફગદુપ આગીનું પડ છે તે એવન પદાર્થોનું — જીવત પદાર્થોનું બનેલું છે આ પદાર્થો અસંખ્ય એવા લાંબા ઋણ ધર્મા, આ અગ્રહના વેરાન-વધ્ય પડને કોરી કોરીને નાટ કરી નાખ્યું છે — જેમ આજેય રેશનકોપ નામનો છેડ ને એવી બીજી કેટલીક વનસ્પતિ ધરતીમાંના દા મનો નાચ કરી નાખે છે, તેમ

વનસ્પતિ ને જીવાણુઓએ કાળી ધરતીના સખત પડને ખમ નાખ્યું છે, એવું જ નહિ આપણે જે વાતાવરણમાં શ્વાસ લઈએ છીએ — જીવેએ છીએ એ વાતાવરણ સુદ્ધ એમનું જ સરખેલું છે પ્રાણવાયુ એ વનસ્પતિની પ્રક્રિયામાંથી પેદા થયેન વસ્તુ છે જે ફગદુપ જમીનમાંથી આપણે આપણી રોગી મેગરીએ છીએ, એ જમીન અસખ્ય એવા જીવાણુઓ, પશુપખીએ ઝાડનાં પાંદડાં ને ફૂલની પાંખડીઓમાંથી બનેલી છે લાખો ને કરેડો માનવદેહોએ આ ધરતીને એમનાં લોહીમાંસથી પોષેલી છે આ રીતે આ પૃથ્વી — ખરખર એક સત્ય રૂપે — આપણી છે

ને આમ આપણા લેહીની સમાઈની રૂએ, આ પૃથ્વી અત્રેની અત્રીયતાની અનુભૂતિ હે મારા સાથી ધરતીમાતાના વિરલા તનુજ નું તમારી કૃતિઓમાંથી પામું છું

આમાં તમને કઈકે નિષિદ્ધ આચાર જેવું લાગશે કદાચ પણ વાત તદ્દન સાચી છે ધરતીએ માનવીને જન્મ આપ્યે ને એ માનવી

જ ધરતીને ફગદુપ બનાવે છે — ને પોતાના પરિશ્રમથી ને કષ્ટપાના વૈભવથી એને સમૃદ્ધ કરે છે

ને આ વિશ્વ ? વિશ્વવિજ્ઞાનના જ્ઞાતાઓ, ખગોળશાસ્ત્રીઓ, ખગોળ-શૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ — આ તથા જ ભોગ મળાને, એમના પૂર્વ કૌશલ ને જોડથી આ વિશ્વને જ પરિપૂર્ણ કરવા મથી રહ્યા છે તો ! પરંતુ કલાવતોને હૈયે તો આ ધરતીની પૂર્ણતા જ પ્યારી ને મહત્વની વસ્તુ થઈ ચૂકેલી છે વૈશ્વિક ઉદ્દેશપાતો એટલા મહત્વના નથી જેટલી સામજિક ઉદ્યનપાથલો એને અસર કરનારી લાગે છે આકાશ-ગગાનાં અનન જીડોણોમાં વિહરનારો કાઈ એક સૂર્ય, કે જેના વિશે આપણે કશું જ જાણતાં નથી, એનો આતશ યુગાર્થ ગયે, આપણી પૃથ્વીનો અહરો કાઈ ફિક્કો પડી જતો નથી, યા મનીન બનતો નથી સૂર્ય તો વળી પાછો ક્યાંકથી ઝગડી જીઠશે, પણ આ પૃથ્વી પરથી અસ્ત પામી ગયેવ પુરિફેન ફરી દેખા દેવાનો નથી

વૈશ્વિક રહસ્યો એટલા રસગ્રહ કે મહત્વના નથી, જેટલો રસગ્રહ ને અદ્ભુત છે આ કોયડો કે — ક્યા એવા અમરકાગ્નિ બળે નિર્જીવ પદાર્થ સજીવ બને છે, ને એ સજીવ પદાર્થ વિકસતા વિકસતા આખરે એમથી આવો માનવી પેદા થયો ! એણે જ આપણે માટે લોભોનોસોવો, પુરિફેનો મેન્દેયેવો, તોન્સ્તોયો, પાશ્વરો, માર્કોની ને એના સક્રડો દળરો મદાન ચિત્તો, કવિઓ પેદા કર્યા, એણે એવા માનવી પેદા કર્યા જેમણે માનવીની આંતરિક પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ સાથે કામ લીધું — માનવીના વિચાર ને એની ઈચ્છાસક્તિનાં પશ્ચિમરૂપ એ આંતરિક સૃષ્ટિ !

તમારી કૃતિઓ રપદપણે દર્શાવે છે મિખાઇલ મિખાઇલોવિચ ! કે તમે માનવપ્રાણી પ્રત્યે ખૂબ સહૃદયતાની લાગણી અનુભવો છો તમારે વિશે જેટલો દંઢાપૂર્વક ને નિશ્ચિન રીતે આમ કહી શકાય છે તેટલું ક્યારે જ ખીખ કોઈ લેખકો વિશે કહી શકાય એમ છે માનવ માટેના તમારો પ્રેમ એ તમારા ધરતી પ્રત્યેના પ્રેમનું તાર્કિક સાદાઈમાથી નીતરતું પશ્ચિમ છે

કાક વાર એમ લાગે કે તમે જાણે સમગ્ર માનવજાતથી મેં વેત લીધા છે. ને જ્યાં એથી માણસ જનનું પેનાતું ગોંધ તનમાર એ છું થતું નથી માણસજાત પ્રત્યેની તમારી જીણવટભરી દષ્ટિની શિષ્ટતાભરી ભિન્નતા જ મને એ સ્થાનને માટે યોગ્ય કરાવે છે — કાનજી માણસો મને તેજા હોય, પેતાની જરૂરિયાતને કા જે એ કુટુંબ હોય. ધા પેતાની કમજોરીને કાજે બના હોય, પિત્તારને વશ થઈ એકબીજા પર યતના લાદતા હોય. ધા માનનાથી પીડા પામીને જુગમી મનતા હોય, ધા આદર્શને ભોમ મની દરીકાને વશ થતા હોય — એ તમામ તમારી આહવાના પાત્ર છે.

તમરા માનની આ ધગીના માણસ હોય છે ને એમને હમેશ આ ધ ટી સાથે સારું ફાવતું હોય છે બીજા લેખકો કરતાં તમારા પાત્રો જૂરતરકાસ્ત્રની રીતે, ને જીવસાસ્ત્રની રીતે વધુ ધડાયેલા હોય છે ને એટલા જ માટે આ ધરતીમતાનાં સાચાં મનાન હોય છે — તેઓ આ “પુણ્યવતી માનવતાના દેહ ના સાચા જીવંત અણસમાં છે કેમ જાણે માનવ જાતે પર્યુગમી તે વાયુમાનના યુગ સુધી શ્રેય કષ્ટમય છતાં ચમત્કારિક પ્રગતિનું પળેપળે તમને ગાઢ સ્મરણ રહેતું હોય !

પરંતુ તમારામાં મુખત્તર પ્રશ્નને પાત્ર એવું તરવ માત્ર મનથી કોઈ હોય તો તો એ કે માણસને માપનાં ને મૂલવનાં તમે એનામાં રહેના અશુભને નદિ, શુભ તત્ત્વને જ સ્પર્શ કરી છે સીધું સડું કહાપણું પણ મેં ટાકા મના લોકોને મહામુસીમને સામ્ય બને છે — ને તે પણ કવચિત જ.

આપણે જાણે એ વસ્તુને સમજવા જ માગતા નથી કે માણસમાં સારાપણાનું તત્ત્વ છે એ તો, આજ મુઘી એણે સિદ્ધ કરેલ ચમત્કારિક સિદ્ધિઓમાંની એક અનન્ય ને અદ્વિતીય એવી સિદ્ધિ છે મને તે કહો, પણ માણસને ‘સરા’ મનવા માટેનું એવું કોઈ કા જ ન મને તો જાણું નથી મમતા ને કઠણતાની પ્રેરણા નથી તો એમને કુલ્લના કનનમાંથી મને એમ કે નથી એમના સામગ્રિક અસ્તિત્વની

આખોહવામાંથી જગાવાય એમ. ને તેમ છતાં હું ને તમે હૃદયથી સારા એવા અનેક લોકોના પરિચયમાં આગ્યા છીએ. એ લોકોને ‘ભક્ષા’ અનાવનાર વસ્તુ કયો? એમની પેતાની કામના સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ.

હું તો એમનામાં આ સિવાય બીજી કંઈ વૃત્તિ જોતો નથી— માણસ જેવો છે, તે કરતાં સારો ને બલો થવા ઇચ્છે છે, ને આ વસ્તુ તે સિદ્ધ પશુ કરે છે. ને આ દુનિયાની સૌથી મોટી અખલ્યબી તો ‘એ છે કે, પૃથ્વી પરનું’ આ એક જટિલ પ્રાણી પોતે આંતરિક સંવર્ષોથી ભરપૂર હોવા છતાં, એના અંતરમાં જ કલ્પનાની એક જગતજરત શક્તિને કેળવી રહ્યો છે. એટલું જ નહિ, એણે પોતાની જાનનો ઉપદાસ કરવાની પૈશ્ચાતિક શક્તિ પણ હસ્તગત કરી છે. માણસજાત વિષે વિચરનાં ને એમનું નિરીક્ષણ કરતાં હું શીખ્યો, તેમાં ઘણા લોકોને મેં મારા શુરુ બનાવેલ છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, એક સાહિત્યકાર તરીકેના તમારા પરિચયે પણ મને એના પાઠ આપેલા છે — જેથી પહેલાં કરતાં કંઈક વિશેષ સારી રીતે હું એ કામ કરી શકું છું — જો કે એ વિશેષજ્ઞાને હું સખ્દમાં વ્યક્ત કરવા અસમર્થ છું.

ને ખાસ કરીને, રશિયનોને તો, આજલગી એ લોકોએ જે જે ક્યું છે, ને આજે પણ જે પરિસ્થિતિમાંથી તેઓ પસાર થઈ રહ્યા છે તેના પ્રદાશમાં જોતાં, એમ લાગે છે કે તેમના પ્રત્યે કોઈ વિશેષ દ્રષ્ટિથી, કંઈક ઉચ્ચ દ્રષ્ટિબિંદુથી, વિશેષ મમતા ને આદરપૂર્વક જોવું જોઈએ. અલગત હું એ પણ બહુ સારી રીતે જાણું છું કે, એ બધા કંઈ દેવદૂત તો છે જ નહિ, ને હું તો પોતે ઇચ્છું જ નહિ કે તેઓ કદી દેવદૂત બને હું ઇચ્છા કરું છું તે તો એટલી જ કે તેઓ પ્રેમ-પૂર્વક પોતાના શ્રમનાં કાર્યને આહુનારા બને, ને એ કામની વિરાટ મહત્તા જાણત જાગૃત બને. કારણ આજે આપણે બધા જે એક નવી છાંયીના સર્જન માટેનો પુરુષાર્થ આરબી બેઠા છીએ એમને માટે તો, અત્યારે અત્યંત આવશ્યક એવી વસ્તુ કંઈ હોય તો એ કે, આપણે